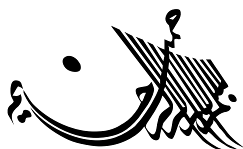
جاهیلییەتی یەکەم وڕاداتی

ئەبولحەسەنی نەدوی

ئارامی گەلالی

جاهیلییەتی یەکەم و ڕادانی

جاهیلییەتی یەکەم و ڕادانی

نوسینی

ئەبولحەسەن عەلی ئەلحەسەنی نەدوی

وەرگێڕانی

ئارامی گەڵاڵی

جاهیلییەتی یەکەم و ڕادانی

کـــتـــێـــبـــــــی: جاهیلییەتی یەکەم

نوســـــــــــینی: ئەبولحەسەن نەدوی

وەرگێڕانـــــــــی: ئارامی گەلاڵی

بۆپـــــــــــۆلی: دووەمی ئامەد

ساڵـــــــــــــی: ١٤٣٩ك-٢٠١٨ز

تێبینی: ئەم کتێبە، بریتییە لە بەرگی یەکەمی کتێبی (بەداروخانی موسڵمان جیهان چ زیانێکی لێ کەوت؟!)

پێشەکی وەرگێڕ

سەید ئەبولحەسەنی نەدوی زانایەکی خواناسو مامۆستایەکی بلیمەتو هزرڤانێکی فرەوان و نوسەرێکی فرەزانو ئیسلامپەروەرێکی کۆڵنەدەر و بانگخوازێکی بە ئەزمونە، بە دەیان گەشتی ئەنجام داوە و لە سەدان کۆڕو کۆبونەوەو کۆنگرەدا بەشدار بوەو وتاری خوێندۆتەوە، بە هەزاران پەرتوکی بەسەرکردۆتەوە، چەندین گوندو شارو وڵاتی دنیای بینیوەو تێی گەییوە، بە سەدان پەرتوکی بچوكو گەورەو جۆراوجۆری بە هەر سێ زمانی ئوردیو عەرەبیو ئینگلیزی نوسیوە، بەڵام نۆبەرەو شاگوڵی هەرهەمویان ئەم پەرتوکە ناوازە و شیرینەیە، پیاو کە دەیخوێنێتەوە ئەوجا دەزانێ سەید ئەبولحەسەن چەند شایەنە بۆ ئەو شانو شکۆو پێزانینەی کە لە سەرتاسەری جیهانی ئیسلامیدا پێشکەشی کراوەو لە هەر شوێنێك بوە ڕێزی گیراوەو ویستویانە نیشتەجێ بێو بە چەند ڕۆژو مانگێك هاودەمێتی تاسەیان پێنەشکاوە. پیاوێکی نورانیو روحسوك، خوێن شیرنو روخۆش، عەرەبی زانێکی زمان پاراوی رەوانبێژ، خێوی[1] وتووێژی بەتاموچێژ، کە دواوە بیسەران وەك شیلەی گوڵ وتە بە ئابوتابەکانیان[2] هەڵمژیوە، کە نوسیویە خوێنەران وەك پەروانە بە دەوریدا گەڕاون.

سەید ئەبولحەسەن روپەڕەکانی شاگوڵەکەی بە شیلەی وتە هەنگوینیەکانی داڕشتوە، لە وشە دەوڵەمەندیدا وەك فەرهەنگە، لە دەربڕیندا کارامەیەو لە بەرگەوە بۆ بەرگ —مەگەرچۆن ئەگەرنا- رستەی دوبارەو سێبارە نەکردۆتەوە، قەت لە هیچ شوێنێك هەناسەی سوار نەبوەو پێچوپەنای نەکردوە تا شت لە بیر خۆیو خوێنەرانی بباتەوە، قەت بڕوا ناکەم بەرەمەکی رستەیەکی دانابێ.

منیش، منی کەمئەزمونو هێشتا کاڵ کە چەند ساڵێك لەمەوبەر چل-پەنجا لاپەڕێکی ئەم پەرتوکەم خوێندبۆوەو لە پەرتوکە هەرە بەکارو کاریگەرەکانی

١ خێو: خاوەن.

٢ ئابوتاب: جوان و ڕێك.

شەهید سەید قوتبو مامۆستا محمد قوتبو گەلێ پەرتوكو نامیلكەی تریش دەمدی گەلێ جاران ئاماژەیان بۆ كردوەو وتەیان لێ خواستوە، پەرتوكەكەم لەلادا گەورەتر و گرینگتر دەبو، جا كە بۆم هەڵكەوت وەریگێرم لەبەر خوێنگەرمیو لە خۆشییان گوێم پێنەدا لەبەردەم چ شاخێكی سەخت دەوەستمو تەمام وایە پێی هەڵگەڕێم !

بەڵام بە سەد ئەستەمی كە پێی هەڵزنام[1].. بڕوا بكەن سەید ئەبولحەسەن چەند دودڵ بوەو ترساوە لە بارەی بابەتێكی ئاوەها بنوسێ من سەد ئەوەندە دودڵی دەیگرتمو دەترسام وەریگێرم، ئێستاكەش ئەو ترس و دودڵیە بەری نەداوم، چونكە نازانم توانیومە نەخش بە نەخشی سەر ئەو شاخە هەزار بە هەزارە هەڵكڕێنم و وشە وشە و رست بە رستی هەڵوەشێنمو سەر لە نوێ بە تانوپۆیەكی كوردانەوە نەخشێكی جوانی لێ پێك بێنم؟.. بڕوا ناكەم!. جار بوە تاشەبەردو وردە بەردی وای بەسەر داداوم بۆ چەندین سەعاتو رۆژ نەمتوانیوە خۆم سارێژ كەم . جا نازانم لەم سەركەوتنە سەركەوتومە یان بەسەر دەمدا كەوتومە ؟!.

١٤ / ٩ / ١٩٩٩

ئارامی گەلاڵی

١ پێ‌هەڵزنین: پێ‌هەڵگەڕان.

سـەربردەی ئەم پەڕتوکە

کـە نوسـەر خۆی دەیگێڕێتـەوە

الحمـدلله ربّ العـالمين والصّـلاة والسّـلام علـى رَسُـولِهِ الأمـيـن وَعلـى آلـهِ وَصَحْبِهِ أجمّعين ومَنْ تَبِعَهمْ بإحسَان الى يوم الدّين.

رەنگە زۆر لە خوێنەرانی هێژا نەزانن ئـەم پەرتوکـە نۆبـەرەی بەرهەمـەکانمو سەرەتای مێژوی پەرتوك نوسینم بێ. من کە ئەم پەرتوکەم نوسـی تەمـەنم سـی ساڵی تێدەپەڕاند[1]. بەڕاستی ئەم کـارە لـە شـانو شـکۆی یـەکێکی وەك منـی تەمەن فەریكو دور لە مەڵبەندی وێژەو رۆشنبیری زمانی عـەرەبی گـەورەتر بـو. من لە هیندستان لە دایك بومو لەوێش پێگەیشتمو دەستم بە خوێنـدن کـرد. تـا ئەو کات خوا ڕێکی نەختسبو هیچ سەفەرێك بۆ دەرەوەی هیندستان بکەم. یەکەم گەشتی پیرۆز کە خوا بە نسیبی کردم گەشتی بەجێگەیاندنی فەرزی حەج بـو لـە ساڵی (١٣٦٦ك : ١٩٤٧ز) واتا دوای سـێ ساڵ لـە دانـانی ئـەم پەڕتوکـە. لـە راستیدا نوسـینی ئەم پەڕتوکە خۆلێـدانێکی زانسـتی بـو، هێشـتا بـۆی ئامـادە نەببومو بارتەقای ئەو کارە نەبوم. ئازایەتی دەویسـت لـەم بابەتـەوە بنوسـم کـە شایەن بە قەڵەمێکی بە بڕشتترو ئاوەزێکی بەرهـەراوتر[2] و ئـەزمونێکی قاڵتـر بو، بەڵام خوا مەیلی لەسەر چ بێ هەر ئەو دەبێ .

لە ناخەوە تاسەیەکی[3] نادیارو چەلومل دەیبزواندمو نەمدەتوانی فەرامۆشـی بکەم، دەتگوت یەکێك پاڵەستۆم دەدا تا لەم بابەتەوە شـت بنوسـم، خـۆ ئەگـەر راوێژم بە ئاوەزم کردباو متمانەم بکردبایـە سـەر ئـەزمونی نوسـەرانو لـە رێـزو

(١) دانانی ئەم پەرتوکە لە ساڵانی (١٣٦٣-١٣٦٤ك):(١٩٤٤-١٩٤٥ز) بو.
٢ ئاوەز: عـەقڵ بەرهەراو: بەرفرەوان.
٣ تاسە: حەزرەت.

شوێنپایەی زانستی ئەوانم روانی بایە، بێسۆ[١] خۆم زەوت دەکردو ئەم بیرۆکەیەم وەلا دەناو تاسەکەم دەڕەویەوە. دیسان ئەگەر ئەم مەسەلەیەم بۆ هەر یەکێك لە زانایانی هۆشمەندو نوسەرانی پایەداریش باس کردبا ئامۆژگاریان دەکردم خۆم نەخەمە ناو ئەو شەڕو شۆڕە زانستیو ئاوەزییەوە. بەلاّم خێری تێدابو راوێژم بە کەس نەکرد. دکتۆر محمد ئیقبال گوتەنی: ((مەرج نیە خێر لەوەدابێ گشت جارێك راوێژ بە ئاوەزت بکەی بۆیە لە هەندێ کاروباردا ئاوەزت وەلانێو گوێی بۆ مەگرە، چونکە ئاوەز لە شەڕی ترسناکدا ترس دەخاتە دلّتو پێت دەلّێ خۆت لەو جۆرە ئەزمونە تالّو سەختانە وەدور بگرە)).

ئەو ژێدەرە[٢] عەرەبیانەش کە هەر دەبوایە بیانکەمە سەرچاوەی پەرتوکەکەم ژمارەیان کەم بو، چونکە جەنگی دوەمی جیهانی هێندەی بەسەر رانەبوری بو، پەیوەندی نێوان هیندستانو ولاّتانی عەرەبیش لە تەنگژە دابو و خەریکبو بپچڕێ. هیندستان زۆر کەم کەلوپەلی زانستیو ژێدەری مێژوییو رۆشنبیریی عەرەبی دەهاورد کە بە گشتی سەرجەم ولاّتانی عەرەبیو بە تایبەتیش ولاّتی میسریان گەشاندبۆوە. بەلاّم ژێدەری زانستی بە زمانی ئینگلیزیو ئوردی زۆر بونو بەدەستیشم دەکەوتن. لوکنهو- شاری زانستو رۆشنبیری -چەندین پەرتوکخانەی گەورەو دەولّەمەندو تازەترین چاپکراوی ئینگلیزیو ئینسکلۆپیدیای زانستی لە ئامێزدا بو، منیش پەیوەندیم لەگەلّیاندا هەبو و پەرتوکم لێ دەخواستو دەمخوێندنەوە، سودم لە گەلێك پەرتوکخانەی تاکەکەسانیش وەردەگرت. هەروەها یەکێك لەو هۆکارو رێخۆشەکیانەی خوا بۆی رەخساندمو وایکرد ئەم پەرتوکە بێتە بەرهەم ئەوەبو کە ماوەیەکی کەم بەر لە نوسینی پەرتوکەکە زۆر بە تاسەو بە شێوەیەکی قولّو فرەوان مێژوی ئەوروپام لە لایەنی رامیاریو کۆمەلاّیەتیو ئاینو خوڕەوشتو ژیارو رۆشنبیری خوێندبۆوە. بە شیوەیەکی تایبەتیش لە بابەتی ململانێی نێوان ئاینو زانست و ئاستانەو

---

١ بێسۆ: بێگومان.

٢ ژێدور: سەرچاوە.

کەنیسەم تۆژیبوەوە. لە مێژوو پەرەسەندنی خوڕەوشتی ئەوروپاو ئەو هۆکارانەشم کۆڵیبووەوە کە وایان لە ئەوروپا کردوە بەم قالبە تایبەتیە دابڕێژرێو سەرەنجامەکەشی بەم شێوە ماددەپەرستیە بگات، کە لەگەڵ ئەمەشدا کارگەرێکی توندو فرەلایەنیشی لەسەر رۆژئاواو رۆژهەڵاتو رورەوتەکەیان جێهێشتوە.

وێڕای ئەمانە مێژوو ئاینو بزاڤو فەلسەفەگەلی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ئیسلامیو مێژوی ئیسلامو موسڵمانانو مێژوی عەرەبی سەردەمی نەفامێتیو سەردەمی ئیسلامیشم لە رێی پەرتوکانی تایبەت بەم بابەتانەو لە رێی شیعرو ئەدەبدا خوێندبوەوە، رۆشنبیریەکی ئاینیو ئەدەبیو مێژوناسیشم هەبو و لە پەرتوکخانە گەورەکەی نەدوەی زانایانو لە پەرتوکخانە تاکەکەسیەکاندا ژێدەریش وەدەست دەکەوتنو سەروسۆراخێکی بەردەوامیشم بە بزاڤی وەرگێڕانو بڵاوکراوەکانی نێو نیمچە کیشوەری هیندستان هەبو و هەمیشە گۆڤارو رۆژنامەی زانستی ئاست بەرزو تێزو تۆژینەوەی زانستیشم دەخوێندەوە، بۆیە نوسینی پەرتوکێکی لەم بابەتەوە -بەشێوەیەکی رێژەیی- بۆ من هاسانتر بو.

شتێکیتر کە هانی دامو رێی بۆ خۆشکردم پێکهاتەو بونیادی بڕوادارانەم بو، پێم وابو پەیامی ئیسلام بە سەرکردایەتی محمد ﷺ پەیامێکی جاویدانە[1] و لە گشت سەردەمێکیشدا هەردەبێ ئەو موحەممەدە رێبەری سەرجەم گەلانی سەر زەوی بێ. پێم وابو ژیاری رۆژئاواو مگێز[2]ی گەلانی رۆژئاوایی لە سروشتەوە کەموکوڕیان هەیەو قەت لێشیان جیا نابێتەوە، تەنانەت لە سەرکردایەتیەکەشیاندا بەرجەستە بوەو رەنگی داوەتەوە. هەڵبەت برا گەورەکەم : دکتۆر سەید عەبدولعەلی ئەلحەسەنی- ئەمینداری نەدوەی زانایان وای پەروەردە کردم، کە ئەو هەردو رۆشنبیری ئیسلامیو رۆشنبیری رۆژئاوایی هاوچەرخی لەخۆدا کۆکردبۆوەو سەرمەشقێکی ناوازەی هەردو مەیدان بو، فامێکی قوڵیشی

١ جاویدان: هەمیشەیی، هەتاهەتایی.
٢ مگێز: مزاج.

لە بارەی ئیسلامو هاوسەنگیەکی هزری[1] دور لە هەمو جۆرە زێدەڕۆییو توندگریەکیشی هەبو ... هەمو ئەو هۆکارانە وایان کرد سود لە خوێندنەوە هەمەجۆرو جاروبار دژ بە یەکەکانم ببینم کە بۆ زۆربەی خوێنەرانی هزر کاڵ تێکەڵی و پێکەڵی پەیدا دەکات، بەڵام من چەندین دەرەنجامی ئیجابیم وەدەست دێنا ((مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَبَنًا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ))(النحل:٦٦)، بیروباوەڕیشم لە بارەی ئیسلام رەگاژۆتر[2] دەبو و دڵنیا و دڵنیاتر دەبوم کە هەر ئیسلام شایستەیە لە هەمو سەردەمێکدا سەرکردایەتی بگرێتە دەست، بڕواشم بە محمد ﷺ زیاتر دەبو کە هەر خۆی ((دواهەمینی پێغەمبەرانو پێشەوای هەموانو روناککەرەوەی رێگایانە)).

لە راستیدا هەستم بە بایەخو ناوازەییو ترسناکی بابەتەکەو کەمی تێشوو نەوتەمەنی خۆمو کەمی یارمەتیدەرانم دەکرد، بەڵام ئازاد نەبوم ناچار بوم، وەك بڵێی ورتە ورتێك لە دەرگای ویژدانم بداتو پێم بڵێ چار نیە دەبێ لەم بارەوە پەرتوکێك هەبێ.

یەکێك لەو هۆیانەی سەرنجی خەڵکانێکی زۆری بەلای پەرتوکەکەدا کێش کردوەو زۆر کەسی خرۆشاندوە بابەتە تازەو ناوازەکەیەتی کە بریتیە لە ((بە داڕوخانی موسڵمانان جیهان چ زیانێکی لێکەوت؟)). ئایا دەبێ موسڵمانان پەیوەندیەکی توندیان بە چارەنوسی مرۆڤایەتیو بە رەوشی جیهانەوە هەبێ تا رەوا بێ بگوترێ بە داڕوخانی موسڵمانان جیهان چ زیانێکی لێکەوت؟ یاخود جیهان چ قازانج دەکاتو مرۆڤایەتی چ پەروبومێك دەچنێ ئەگەر موسڵمانان پێشبکەونو جڵەوی سەرکردایەتی مرۆڤایەتی بگرنە دەست ؟

خەڵك لەو سەردەمو لەسەردەمی بەر لە دانانی پەرتوکەکەش وا راهاتبون لە روانگەی مێژوی جیهانەوە سەیری موسڵمانان بکەنو وەك گەلێکی ئاساییو سای نەتەوەکانیتر تێی بڕوانن، بەڵام نوسەری ئەم پەرتوکە ئازایەتی وەبەرخۆ ناو

---

[1] هزر: بیر، فکر.
[2] رەگاژۆ: رەگ داکوتان.

كەوشەنی[1] كێشراوی تێكشكاندو لەو جوغزە لاسائامێزەیە دەرچو كە بـە دەوری دانەرو نوسەرانی عەرەبو عەجەم هەڵچـنرا بو، نوسەر هـەوڵی دا لـە روانگـەی موسڵمانانەوە لە جیهان بڕوانێ . هەڵبەت مـەودای نێـوان ئـەم دو ڕوانینـە وەك نێوانی ئەرزو ئاسمانە و، لەگەڵ ئەم ڕوانینـە گـەلێك جیـاوازە كـە لـە سـۆنگەی جیهانو روداوەكانی و لە سۆنگەی پەرەسەندنی مێژووەوە لە موسـڵمانان بڕوانـێو پێی وابێ موسڵمانانیش سای سەرجەم گـەلان گـەلێكنو لـە چوارچـێوە گشـتیو فرەوانەكـەی روداوەكـانی جیهـان دەرناچـن. بۆیـە پێـڕەوی گشـتی هـزریو نەشموشێوازی هەمیشەیی تۆژینەوەكان لـەم چەشـنە بـون كـە ئایـا موسـڵمانان بەسەبارەتی فـلان روداو چ زیانێكیـان لێكـەوت؟ بـە سـەبارەتی دوابڕانـی فـلان حكومەتەوە چ زیانێكیان لێكەوت؟ بە سـەبارەتی راپـەرینی نـوێی رۆژئـاواوە چ زیانێكیان لێكـەوت؟ بـە سـەبارەتی شۆڕشـە مەزنەكـەی رۆژئـاوا چ زیانێكیـان لێكەوت؟ بە سەبارەتی نەمانی خەلافەتی عوسمانیەوە چ زیانێكیان لێكەوت؟ بـە سەبارەتی ئەوداگیركاریانەی رۆژئاوا لەمەڕ قوللـەو قـەڵای ئیسـلامو موسـڵمانان كردونیەتی چ زیانێكیان لێكەوت؟ بە سەبارەتی لاوازی ئابوریو رامیاریو هێـزی سەربازیو كەمی چەكەوە چ زیانێكیان لێكەوت؟

خەڵك دەقی بەم شێوازە وێنەكێشراوە گرتبو. بەڵام خوای گەورە ئیلهامی منی دا و سینەی گوشاد كردم تا بە نەشمی[2] (بـە داڕوخـانی موســڵمانان جیهـان چ زیانێكی لێكەوت؟) بنوسم. كە ئەوەی تێدا دەفامرێتـەوە وەك بلێـی موسـڵمانان هۆكارێكی كاریگـەری جیهـان بـنو ئـەوان نـەك هـەر كـار لـە رێـڕەوی روداوی هەرێمێكی دیاریكراوی جوگرافی یان ناوچەیەكی تایبەتی رامیـاری بكـەن بگـرە كار لە رێڕەوی گشت روداوەكانی جیهانیش دەكەن.

---

١ كەوشەن: سنور.

٢ نەشم: اسلوب.

ئاخۆ راست بێ ئەگەر بگوترێ موسڵمانان لە شوێنكارێكی[1] وا دان كە جیهان بە داڕوخانی موسڵمانان زیانی لێبكەوێ؟ ئایا موسڵمانان لەو ئاستە دان كە بە دەستكێشانەوەیان لە بواری سەكردایەتیكردنی جیهان و پاشكەوتنیان جیهان زیانی لێبكەوێ؟

من لەوە دەترسم ئەو نوسەرە ئیسلامیانەی كە هەڵوێستی شكۆدارانەو رابردوی سەربەرزانەشیان هەیە بەم جۆرە بیر نەكەنەوە و نەڵێن: بەڵێ راستە، موسڵمانان لەم ئاستە دان!. بێگومان شێواندنو تەماشاكردنی مێژوی ئیسلامی لە گۆشەنیگایەكی تەسكەوە، هەروەها ئەو پێكهاتە كەموكوڕەش كە نەوەی نوێی رۆشنبیر توشی بوە بەربەستو تەگەرە دەخەنە بەردەم زۆربەی توێژەرەوانو وایان لێدەكەن كێشەی موسڵمانان بە كێشەی جیهانو مرۆڤایەتیەوە گرێ نەدەنو بڵێن: موسڵمانان لە كوێو سەركردایەتی جیهان لە كوێ؟ موسڵمانان وا هەژارو زەبونو بەرحوكمی رۆژئاواو بەرەژێری شۆڕشە تازەكان..! كەنگێ[2] راستە چارەنوسی جیهانو مرۆڤایەتی بە چارەنوسو واقیعی موسڵمانانەوە ببەسترێتەوە؟!. ئەوكات زۆربەی خەڵك بڕوایان نەدەكرد كە موسڵمانان بایەخو ترسناكیو كاریگەریان هەبێو لە شوێنپایەكی وادا بن كە شایستەی ئەم تۆژینەوەیە بنو نوسەر لەم بارەوە پەرتوك بنوسێو لە مەودای زیانەكانی جیهانی مرۆڤایەتیو جیهانی هاوچەرخ بكۆڵێتەوە كە بە هۆی داڕوخانی موسڵمانانەوە دوچاری هاتون. بابەتەكە زۆر ترسناك بو، تۆژینەوەكە نیمچە سەرچڵیەكی[3] گەرەك بو.. بەڵام خوای بەرزو تاك یارمەتی دام.

بە دودڵیو ترسێكەوە ئەم پەرتوكەم دانا، چونكە لە بواری داناندا نوێ بومو دەگەڵ زمانی عارەبی[4] تازە سەرەتاتكێو ئاشنایەتیم پەیدا دەكرد، چونكە من

---

١ شوێنكار: موقع.
٢ كەنگێ: كەی، چ كاتێك.
٣ سەرچڵی: مجازفة، مغامرة.
(٤) نوسەر پێشتریش ئەو پەرتوكانەی دانابو: زنجیرەی ((قصص النبيين للأطفال)) (١-٢)، ((القراءة الراشدة)) (١-٢-٣). ((مختارات من أدب العرب)). كە هەمویان پەرتوكی پرۆگرامی

لــە دەرەوەی مەڵبەنــدی ڕۆشــنبیری عــەرەبی‌و مەڵبەنــدی زانســتە رەســەنەکانی ئیســلامی لە دایك بومەو ژیانم بەسەر بردوە. ئەوەشم بە خەیاڵدا دەهــات ئــاخۆ ئەم پەرتوکە لە ژینگەی عەرەبی‌و ئیســلامیدا جێی خۆی دەکاتەوەو رێــزی لــێ دەنرێ یان نا؟ بۆیە ناوەرۆکی پەرتوکەکەم کــردە لیســتێك‌و بــۆ (ئەحمــەد ئــەمین بەگ)م نارد کە ســەرۆکی لیژنــەی دانــان‌و وەرگێــڕان‌و بڵاوکردنــەوە لــە میســرو ســەرۆکی کــارگێڕیی ڕۆشــنبیریش بــو لــە جامیعــەی وڵاتــانی عەرەبیــدا. کــە پەرتوکەکانی بەڕێزیشیان بە تایبەتی ((فجر الاسلام))و ((ضحى الاسلام))ەکەی سەرنجی خوێنەران‌و توێــژەرەوانی بــەلای خۆیــدا وەرچــەرخاند بــو و لــە نێوەنــدە زانستیەکاندا دەنگی دابۆوە. بەخۆشم پێیان سەرسام بوم‌و زۆر بە قــوڵی دیراســەم کردبون، لە زۆربەی جێگاکانەوە بە پەســندەوە لە هەندێ جێگەشــدا بــە رەخنــەو ڕای جیــاوازەوە شــتم لەســەر نوســیبو، هــەروەها بــە نەشــم‌و شــێوازە پوخــت و ڕەوانەکەشی کەمەندکێش بوم کە دەگەڵ سرشتی مرۆڤ هەنگاوی هەڵدەگرت، پــێم باش بو پەرتوکەکــەم لــەم دەزگــا زانســتیەوە بێتــە چاپکردن‌و بڵاوببێتــەوە کــە نرخێکی زانستی گەورەیان لە ڕۆژهەڵاتی عــەرەبی پێشــکەش دەکــردو دەکــەن، گەنج‌و ڕۆشنبیرو هەوادارانی توێژینەوەی زانستی‌و لێکۆڵینەوەی بابەتیانــەش بــە گەرمی پێشوازییان لە بڵاوکراوەکانیــان دەکــرد. ئــیتر مــن نــەمزانی ئــەو چــەند لاپەڕەیەی کە ناردبوم‌و پێناسەیەکی تێکڕایی لە بارەی پەرتوکەکەوە تێــدابو چــی بەسەرهات، ئەمەش لەملاوە بوەستێ کە نوسەر کەســێکی نەناســراو بــو و هــیچ ئاسەوارێکی زانستی‌و هیچ تکاخوازو پەسندکەرێکیشی نەبو.

بەڵام لە پڕو نەکاوێکدا نامەیەکم بە دەست گەیشت داوای لێکــردم وێنەیــەکی لەبەرگیراوەی پەرتوکەکەی بۆ بنێرم، منیش بەشێکی پەرتوکەکەم بۆ ڕەوان کرد.

دیاربو بابەت‌و تێزو تۆژینەوەکانی پەرتوکەکەو ســەربابەتە لاوەکیــەکانی کــە ئاماژەیان بە ناواخنەکەی دەکرد شوێنێکی پەسندی لە لای دکتۆر پەیــدا کردبــو،

خوێندن بون بۆ ئەو رۆڵە موسڵمانانەی کە لە پەیمانگە ئاینیەکانی هیندستان زمــانی عــەرەبیان دەخوێند .

بەڵام دکتۆر لەوە دەترسا پەرتوکەکە لە خامەی زانایەکی ئاینیو رۆشنبیرێکی دور لە جیهانی رۆژئاواوە وەبەرهەم هاتبێ و شەقڵێکی[1] ئاینیو زمانەوانی خەستو قورسی —وەك زاناکانی ئەزهەرو پەیمانگە کۆنەکانی ئاینی- بەخۆوە گرتبێ. بۆیە پرسیبوی ئایا نوسەر سودی لە سەرچاوە بیانیەکان وەرگرتوە؟ جا کە وەڵام بە (بەڵێ) بو و نوسەر ناوی سەرچاوە ئینگلیزیەکانی بۆ هەنارد، دکتۆر دڵی ئاوی خواردەوەو هەواڵی دامێ کە لیژنە بڕیاری داوە بە چاپی بگەیەنێ، سەرسامیشی لەبارەی ناوەرۆكو لایەنی ئەدەبی پەرتوکەکەوە دەربڕی بو، ئەو رۆژەی کە نوسەر ئەم نامەیەی لەلای دکتۆرەوە پێگەیشت یەکێکە لە خۆشترینو شادترین رۆژەکانی تەمەنی نوسەرو قەت تا ئەمڕۆش لە بیری نەکردوە.

پاشان چەند مانگێك تێپەڕی بێئەوەی بزانم سەرەنجامی پەرتوکەکەم بە چ گەیشتوە. لەو ماوەیەشدا لەساڵی (١٩٣٦ك-١٩٥٠ز) بۆ جاری دوەم سەردانێکی حیجازم کرد، لەوێ لەلای باڵوێزی سوریایی: ئوستاد (جواد المرابط)-ئەندامی کۆڕی زانیاری لە دیمەشق دانەیەکی چاپکراوی پەرتوکەکەم دیتو لێم بو بە مزگێنی، کە ئەویش ماوەیەکی کەم بەر لە سەردانێکیدا بۆ قاهیرە دەگەڵ خۆی هێنابوی. جا بێئەوەی بزانێ وا لەگەڵ نوسەر دەدوێ سەرسامی خۆی بۆ هزرو بیری قوڵو رەسەنی زانایانی هیندی دەردەبڕیو پەرتوکەکەشی دەکردە گەواهی وتەکانی. هەڵبەت لە حاڵێکی وادا کە نوسەری گەنجی نەونوس[2] لە ناکاو یەکەمین بەرهەمی زانستی خۆی ببینێ کە لە گەورەترین مەڵبەندی بڵاوکردنەوەدا چاپ کرابێ هەمو کەسێك دەزانێ چ خۆشیو شادیەك دڵو دەرونی دەگەشێننەوە. نوسەر پەرتوکەکەی لە جەنابی باڵیۆز خواستو پێی گوت دوای خوێندنەوە بۆتی دەگەڕێنمەوە . بەڵام نوسەر ئەوەشی لێبوە نەکاوێك کە ئەو پێشەکیە کورتەی دکتۆر ئەحمەد ئەمین بۆ پەرتوکەکەی نوسیبو ئەو بڕستەی تێدا نەبو کە لە نوسەرێکی گەورەی ئیسلامی وەکو دکتۆر

---

١ شەقڵ: مۆرك، طابع.

٢ نەونوس: تازەنوسەر.

(ئەحمەد ئەمین)ی پێشبینی دەکرد، وێڕای ئەمە زۆر بە وریاییشەوە تێڕوانینی خۆی لە بارەی نوسەرو نوسراوەکەوە دەربڕی بو. شتێکی سەیر نەبو هەرچەندە لەسەر دڵی نوسەریش گران بو- چونکە ئەوانەی پێشەکی بۆ پەرتوکێك دەنوسن مەرج نیە، لەمەڕ ناوەڕۆکەکەی بەجۆش‌و خرۆش بن. جۆش لە کاتێکدا دەبێ کە بابای پێشەکی نوس دەگەڵ هزری پەرتوکەکە بە وەرام بێ‌و بڕوایەکی قوڵی پێ هەبێ. مەرج نیە هەمو توێژەرەوەیەکی زانستی‌و نوسەرێکی گەورە — ئەگەرچی لە پلەی دکتۆر (ئەحمەد ئەمین بەگ)یش دابێ — پێی وابێ بە داڕوخانی موسڵمانان و دەستکێشانەوەیان لە سەرکردایەتی و ئاراستە کردنی جیهانی؛ جیهان زیانی پێ گەییبێ‌و مرۆڤایەتی توشی بەدبەختیەکی زەبەلاح بوبێ. چونکە ئەم جۆرە بیرکردنەوەو لێکدانەوەیە بۆ مێژو نەشم‌و شێوازێکی تایبەتەو مەرج نیە گشت دانەرو تۆژەرەوەیەك قەناعەتی پێ هەبێ. ئۆباڵ ناخرێتە ئەستۆی دکتۆر ئەحمەد ئەمین —و نکوڵیش ناکرێ کە کردوکۆشێکی بەڕێزانەی بۆ بڵاوکردنەوەی ئەو پەرتوکە تەرخان کردوە تا لە لایەن لیژنەی دانان‌و وەرگێڕان‌و بڵاوکردنەوەی بابەت‌و پەرتوکە پەسند کراوەکان چاپ بکرێ — بەڵام ئۆباڵ دەخرێتە ئەستۆی دانەرەوە کە هیوای زۆر دوری لە دکتۆر دەخواست و شتی وای لێ‌چاوەڕوان دەکرد کە زەمینەی هزرو زانستەکەی بۆ ئەم جۆرە لێکدانەوەیە هەموار نەبوە و بارودۆخی پەروەردەو خوێندنیشی یارمەتی نەداوە بەم شێوازە بیر بکاتەوە. پاشان ڕەنگە دکتۆر ئەحمەد ئەمین بە یەکێك لە ئوستادو گەورە دانەرو ئەدیبانی نەوەی نوێ هەژمار بکرێ‌و پەروای[1] لەوەدا هەبوبێ — کە مافی خۆشیەتی پەروای هەبێ -شان‌و شکۆیەکی پتر بە نوسەر بدا کە ئاشنایەتی لەگەڵدا نیەو لێی ڕون نیە زانستەکەی لە چ ئاستێکدایەو ناشزانێ زاناو هاوڵاتیانی وڵاتەکەی بە چ دیدێك لێی دەڕوانن، نەبادا بڵێن کاڵایەکی ڕەونەقدارو قەشەنگی پتر لە نرخ‌و پایەی خۆی بەباڵادا بڕیوە. خوا بیبورێ و لەباتی نوسەرو

١ پەروا: ترس، باك. خشية، خوف.

خوێنەرەکانیشی بە باشترین ڕێزانە[١] پاداشتی بداتەوە. چونکە بەڕاستی ئەو وایکرد ئەم پەرتوکە بگاتە نێو ناوەندە زانستیە روناکبیرەکان، کە نرخێکی ئەوتۆ بەو پەرتوکانە نادەن کە لە دەزگایەکی ئاینیەوە دەردەچن .

دانەر لە یەنایەری ساڵی (١٩٥١ز)دا دوای دومانگ یان پتر لە دەرچونی ئەم پەرتوکە گەشتێکی بۆ میسر کرد، لەوێدا دیتی پەرتوکەکە خۆی گەیاندۆتە نێوەندە زانستیو ئاینیەکانو شوێنپایەکی وای پەیدا کردوە دانەر هەرگیز پێشبینی شتی وای نەدەکرد بەڵکو خەونی پێوە دەدیت، چینێکی بەرفرەوان لە رۆشنبیرو خەمخۆرانی دۆزو راپەڕینی ئیسلامیو رابونی موسڵمانان خوێندبویانەوە، (ئیخوانولموسلمین) کە هێندە نەبو دەستیان لە بەربینگی شل کرابو و تازە گاگۆڵەیان دەست پێدەکردەوە، دەتگوت ئەم پەرتوکە لە ساتو شوێنی گونجاوی خۆیدا خۆی رۆناوەو لەگەڵ هەستو بانگەوازەکەیان هاوئاوازو ئاوێزان بو. ئیخوانولموسلمین بە خەستو قوڵی زامدار کرابون، ئیمام (حەسەنی بەننا) شەهید کرابو و کۆمەڵەکەشی هەڵوەشێنرا بو، لەم کاتەدا ئەم پەرتوکە وەك هەتوانو خەمڕەوێنێك بو، بەڵکو وەك چەکێکی زانستی بو لە دەستیانو داکۆکیان پێ لە هزری خۆ دەکردو وەك بارگەبەخشێك بو بۆ پاتری جموجۆڵو چالاکیان . لە زیندانەکان خوێندبویانەوە و بڕیاریان لەسەر دابو بیکەن بە ماددەیەکی پرۆگرامی خوێندنو خوێندنەوەیان، لە هۆڵی دادگاکانیشدا هەندێ دەربڕینی پەرتوکەکەیان بە گەواهی هێنابۆوە. لەبەرئەوە پێشوازیەکی گەرمو گوڕو پڕ لە خۆشەویستیان لە دانەر کردو پەرتوکەکە بوە باشترین پێناسی دانەری تازە میوان و، بوە ڕێخۆشکەرێك بۆ متمانە پێکردنو قسە لەگەڵدا کردنی.

نوسەری گەورەی ئیسلامی؛ ئوستاد سەید قوتب لە ریزی پێشەوەی ئەوانە بو کە پێشوازیان لەم پەرتوکە کرد و بایەخێکی زۆری پێداو قوتابیو براکانی هان دەدا بیخوێننەوە، رۆژێکیان [٢] دانەر بانگهێشتێکی لە ئوستاد سەید قوتبەوە

---

١ ریزانە: پاداشن.

(٢) ئەو رۆژە (١٣٧٠/٨/٩ك: ٢٥/نیسان/١٩٥١ز) بو .(مذكرات سائح في الشرق العربي).

پێگەیشت تا لە کۆڕی جومعانەی نێو ماڵی خۆی لە (حُلوان) بەشدار ببێ. کۆڕەکە هەرجارەی لە بارەی بابەتێکی ئیسلامیەوە بو یان یەکێك پەرتوکێکی دیراسە دەکردو پوختەکەی لەوێدا بۆ بەشداربوان دەخوێندەوە پاشان گفتوگۆیان لەسەر دەکرد. بابەتی ئەو رۆژە (ماذا خسر العالم) بو، یەکێك لە قوتابیەکانی کە دەرچوی زانکۆی (فؤاد الاول) بو پوختی کردبۆوە. دانەریش بە بەڵێ وەڵامی بانگهێشتە بەڕێزو خۆشەویستەکەی دایەوە کە وەك رێزلێنانێك بو بۆ کردو کۆشە زانستیەکەی نێو پەرتوکەکەو گەورەکردنو پێزانینێکیش بو بۆ خودی دانەر. دانەر لە کۆڕەکەدا ئامادە بو و لە وتووێژەکەشدا بەشداری کرد، وەڵامی هەندێك لەو پرسیارانەشی دایەوە کە وەك دانەرێك ئاراستەی دەکرا.

دانەر هەر لەوێدا ئەوەی بە بیردا هات داوا لە ئوستاد سەید قوتب بکات بە خامە خواناسو بە بڕستەکەیو بە نەشمو شێوازە ئامانجدار و زانستیەکەیەوە، پێشەکیەك بۆ پەرتوکەکە بنوسێ. ئەویش بە گەرمی و بە دڵخۆشی وەڵامی دایەوەو پێشەکیەکی بەهێزو بەپێزی بۆ نوسیو بەهای پەرتوکەکەی بەرزتر کرد.

هاوکات لەگەڵ ئەمەدا ئوستادی پایەدارو زانای بڕوادار: دکتۆر موحەممەد یوسف موسا -ئوستاد لە زانکۆی (اصول الدین)ی ئەزهەرو سەرۆکی کۆمەڵەی ئەزهەر بۆ دانانو وەرگێڕانو بلاوکردنەوە داوای لێکردم [1] ئەگەر رێگە هەبێ چاپی دوەمی هەڵەبژێرکراو لە لایەن کۆمەڵەکەی ئەوانەوە بێتە چاپکردن- کە خۆشی یەکێك بو لەو کەسانەی زۆر بەم پەرتوکە سەرسام بونو ئاماژەی پێدەکردو خەڵکی هان دەدا بیخوێننەوە-، دانەریش بە دڵی شادو بە سوپاسەوە رێگەی پێدا. بۆ ئەم مەبەستە دکتۆر چو رەزامەندی لە دکتۆر ئەحمەد ئەمین وەرگرتو پێشەکیەکی جوانیشی بۆ نوسی، لە پێشەکیەکەدا دیارە دکتۆر هزری پەرتوکەکەی بەدڵەو پەسندی کردوە. هەروەها دکتۆر (ئەحمەد شەرباصی) برادەریشم — کە یەکێکە لە زانایانو ئوستادانی ئەزهەر- لە سەردانێکیدا زانیاری تەواوی لە بارەی بنەماڵەو ژینگەو شێوازی پەروەردەبونو خوێندنو

(١) ئەمەیان لە (٣/ حوزەیران / ١٩٥١ز)بو.

ژیانو سەربردەی دانەر وەرگرت، بێئەوەی دانەر بزانێ بۆ چیەتی. پاشان لێی کردە موفاجەئەو مەقالەیەکی لـە بـارەی دانـەرەوە بـەناوی (بـرام ئەبولحەسـەن) لـێ پێکهێنا. تا دەرچونی چاپی دوەمیش لە ساڵی (١٩٥١ز) دانـەر بەمـەی نـەزانی بـو. ئـیتر دوای ئـەم چـاپە چـاپیتر و وەرگێـڕانیتر بـە زمانگەلـی رۆژهـەڵاتو رۆژئاوایی لـێدەرچو..فەرمو ئەمەش چاپی سێزدەمی یاساییی. ئەمە بو کورتـەو باسوخواسی راستەقینەو بێپێچوپەنای سەربردەی ئـەم پەرتوکـە. لەسـەرەتاو لـە کۆتاییدا چاکە هەر چاکەی خودایە .

ئەبولحەسەن عەلی ئەلحەسەنی نەدوی

نەدوەی زانایان – لوکنهو

٢٠ – رەجەب – ١٤٠١ك

٢٥ – مایۆ – ١٩٨١ز

پێشەكى چاپى هەشتەم

الحمدلله رب العالمين والصلاة والسلام على سيد المرسلين وخاتم النبيين محمّد وآله وصحبه أجمعين، ومن تبعهم بإحسان الى يوم الدين.

منيش وەكو هەر نوسەرو دانەرێكىتِرو وەكو هەر كەسێكىتِر كە بانگەواز بۆ هزرێك رادەگەينىَو كار بۆ بانگەوازێك دەكات بە نوسينى پێشەكى چاپى هەشتەمى ئەم پەرتوكە شادو ئاسودەم . كاتێك چاپى يەكەمى لىَ دەرچو پێشبينيم نەدەكرد ئەم هەمو نۆرە چاپانەى بەدوادا بێت، لە خوليام نەبو پێشوازيەكى وا گەرمو گوڕى لىَبكرێتو بەم شێوەيە بە جيهانى ئيسلاميدا بلاْوبێتەوە و، خەلْكيش وا بەدوايدا بگەڕێنو پەرتوكخانە ئيسلاميەكانيش مونافەسە بكەن لە بلاْوكردنەوەيداو بۆ ئەم هەمو زمانەش وەربگێڕدرىَو بەهەر زمانەش چەندين چاپى لىَ دەرچێتەوە[1]، هەلْبەت ئەم رێزو دەنگدانەوەيە بە يارمەتى خواوە بو. هەروەها بەلْگەيە كە خەلْك پەرتوكەكەيان قبولْ بوەو بە پيرەوەچونێكى روحاميێزيان دەگەلْ هزرو مەبەستى پەرتوكەكەدا هەبوە.

يەكێك لە سەيروسەمەرەكان ئەوەيە كە ئەم پەرتوكە هەرچەندە يەكەمين بەرهەمى نوسەرە كە بە زمانى عەرەبى نوسيويەتىو ئەم هەمو نۆرەچاپانەشى لىَ دەرچوە[2] كەچى وەكو بەرهەمەكانىتِر بەشى شايستەى خۆى لە هەلْەبژێرىو زێدەكارى وەرنەگرتوە، تەنها چاپى سێيەم نەبىَ كە كەمێك زێدەى خراوەتە سەر.

---

(١) تا كاتى نوسينى ئەم وشانە: وەرگێڕدراوە ئينگليزيەكەى سىَ چاپى لىَ درەچوە، وەرگێڕدراوە فارسيەكەى شارى (قوم)ى ئێران دو چاپى لىَ دەرچوە. وەرگێڕدراوە ئورديەكەش چاپى شەشەمى لە سالْى ١٩٦٨ دەرچو.

(٢) جێى ئەسەفە هەندىَ پەرتوكخانە بێئەوەى ودم لە نوسەر بخوازنو نوسەر ئاگاى لێبىَ پەرتوكەكەيان چاپ كردۆتەوە، بۆيە پوختەكارى و هەلْەبژێرييان تێدا نەكراوە، تەنانەت لە هەندىَ چاپدا لاپەڕو بابەتەكانيش جێگۆڕ كراون .

ئەم پەرتوکە هەر چاپێکی لێ دەردەچو، بێئەوەی هەڵبژێریو زێدەکاریشی تێدا بکرێ، زو دەفرۆشراو لە بازاڕدا نەدەمایەوە، نوسەریش دەرفەتی بۆ هەڵنەدەکەوت چاوی پێدا بخشێنتەوە. نوسەر هەندێ راوبۆچونو زانیاری تازەی لەلادا کۆببوەوە بەڵام بڵاوکارەکان لەبەر زو سەرفبونو داواکاری زۆری خەڵکی چاوەڕێیان نەدەکرد هەڵبژێری تێدا بکاتو زێدەکانی بخاتە سەر، بۆیە هەمو چاپەکان بە هەمان شێوەو وەکو چاپی سێیەم بون.

کار وا رۆیی تا خوا کردی لە موحەڕڕەمی ساڵی ١٣٩٨ بەرامبەر بە مارس/ئەپڕل -١٩٦٩ کە (دار القلم)ی کوێتی ویستی چاپێکیتری لێ بڵاوبکاتەوە، دەرفەت هەڵکەوت، نوسەر کاتی بۆ تەرخان کردو سەرلەنوێ خوێندیەوەو لەگەڵ دەقو ژێدەرەکان پێکی گرتنەوەو هەندێ هەڵەی راست کردەوەو فەرمودەکانی تەخریج کردو ژمارەی ئایەتەکانی دەستنیشان کردو چەند زیادەیەکیشی خستە سەر بێئەوەی بابەتەکان زیاد بکات بەڵام پەرتوکەکە بە پێزترو بە بڕشتتر دەکاتو ئەم بۆشاییانە پڕ دەکاتەوە کە نوسەر هەستی پێدەکرد.

بەمجۆرە وا چاپی هەشتەمی لێ دەردەچێتەوە کە لە سەرجەم چاپەکانی پێشو پوختەترو بێ هەڵەترو دەوڵەمەندتر دەبێ. ولله الامر من قبل ومن بعد وله الحمد في الاولى والآخرة.

ئەبولحەسەن عەلی ئەلحەسەنی نەدوی
نەدوەی زانایان – لوکنهو
٢٨ –محرم– ١٣٨٩ ك
١٦ / ٤ / ١٩٦٩ ز
رۆژی چوارشەممە

پێشەکی چاپی چوارەم

الحمدلله، وسلام على عباده الذين اصطفى.

کاتێك یەکەم چاپی پەرتوکی (بە داڕوخانی موسوڵمانان جیهان چ زیانێکی لێکەوت؟!!) لە ساڵی (١٣٦٩ك - ١٩٥٠ز) کەوتە بەر دیدی خوێنەران پێشوازیەکی گەلێ گەرمی لێکرا تەنانەت پێوانەو هومێدی دانەریشی تێپەڕاند، تەنها بابەتو ناوەڕۆكو چەمکەکانی نێو پەرتوکەکە بو کە ئاوا سەرنجی خەڵکی راکێشا —کە لەوانەیە پێشوازیەکی سەیرو ناوازە بوبێ-، کەسێتیو ناوبانگی دانەر لە پشت ئەم پێشوازیو دەنگدانەوەیە نەبوە چونکە پێشتر هیچ پەرتوکێکیتری لە جیهانی عەرەبیدا بڵاو نەبۆتەوەو خەڵکی ئەم وڵاتانە نەیانناسیوە.

هەڵبەت ئەم پێشوازیە گەرمەی کە لەم پەرتوکە کراوە لە فەزڵی خواوەیە، دوای فەزڵی خواش ئەوەبو کە لە کاتی گونجاوی خۆیدا بڵاوبوەوەو لەگەڵ خواستی نارِونو ئاراستەی نادیاری نێو دڵانیش یەکی گرتەوەو دەگەڵ هەستی گەلێك لە بیرمەندو رۆشنبیرەکانی جیهانی عەرەبیش وەدەنگ دەهاتو لەگەڵ هزرو بۆچونو تۆژینەوەکانیان تێکی دەکردەوە .

پەرتوکەکە لە پایتەختە عەرەبیەکانو نێوەندە زانستیەکاندا بە فرەوانی بڵاو بۆوە، هەمو توێژەکان قبوڵیان کردو هەندێ لە ڕێبەرە هزریەکانیش تۆژینەوەو دیراسەیان لەسەر کردو مامۆستاو پەروەردەکارەکان لاوەکانیان هان دەدا بیخوێننەوەو تێی بڕوانن، هەڵبەت سوپاس هەر بۆ خوایە کە خۆی کارە چاکەکان بە ئاکام دەگەیەنێ .

لیژنەی دانانو وەرگێڕانو بڵاوکردنەوە لە قاهیرە چاپی یەکەمی لێدەرکرد، بێگومان رۆڵێکی چاکیان گێڕا کە پەرتوکەکەیان بە بەرگێکی جوانو قەشەنگەوە خستە بەردەستانو لە نێوەندە زانستیو ئەدەبیەکانیشدا نرخێکی بەرزیان پێ

بەخشی. پاشان کۆمەڵەی ئەزهەر بۆ بلاوکردنەوەو دانـان-کـە چـەند برادەرێکـی نوسەریشی تێدان- سور بون لەسەر ئەوەی کە دوبارە چاپێکیتری لـێ دەرکەنەوە، منیش بە دڵخۆشیەوە رێگـەم پێـدان. ئوسـتادی گـەورە دکتـۆر ئەحمـەد ئـەمین (بەگ)-خوا لێی خۆش بێ- کە سەرۆکی لیژنەکە بو رەزامەندی فـەرمو، ئـەوەبو لە ساڵی (١٣٧٠ ك - ١٩٥١ ز) دوەم چاپی لـێ دەرچوەوە، کـە پێشـەکی ئـەم بەڕێزانەی تێدابو: دکتۆر محمد یوسف موسـی، نوسەری ئیسلامی ئوستاد سـەید قوتب، برادەری نوسەر شـێخ احمـد الشرباصي، کـە نرخـی پەرتوکەکـەیان بـەرز کردەوە.

کاتێك چاپی دوەم دەرچو من لە گەشتێکی رۆژهەلاتی ناوەڕاست دابـوم بۆیـە نەمپەرژا زیادەی بخەمە سەر کە پێشتر بیرم لـێدەکردەوەو بە پێویسـتم دەزانـی، بەلام خوا کـردی بـۆ چـاپی سـێیەم چـەند سەرچـاوەیەکیترم وەدەسـت کـەوتو کۆمەڵێك راوبۆچونو لایەنی نوێم لەلادا گەلاڵە بو و دەگەڵ ئـەو چـاپم دا، چـاپی سێیەم لەبەر چەند هۆکارێك تا ساڵی (١٣٧٩ ك - ١٩٥٩ ز) نەهاتـە چـاپکردن بەلام کە چاپ کرا ماوەیەکی کەمی بردو گشت دانەکانی فرۆشران. کە ئەمەشیان چاپی چوارەمەو زێدەی خراوەتە سەرو هەڵەکانی بژێردراوە.

لـەخوا دەپاڕێمـەوە ئـەم چـاپەو چـاپەکانی دواتـریش -إن شـاء الله- وەکـو چاپەکانی پێشو ببنە مایـەی سـود و بـەهرەی موسـڵمانان، ببنـە هۆکارێـك بـۆ هۆشیاریو بڕوایەکی نوێ کە جیهانی ئیسـلامی گەلێکی پێویستە. هـەر خـواش توانای بەسەر هەمو شتێکدایە.

ئەبولحەسەن عەلی ئەلحەسەنی نەدوی

لوکنهو (هیندستان)

پێشەکیەك

بە پێنوسی ئوستادی هێژا دکتۆر محمد یوسف موسا

کاتێك ئاسمان پەیوەندی بە زەمین دەکاتو لە بەرزایی هەرە بەرزەوە لەلای خوای پەروەردگارەوە پەیامی خوا بە عەبدانی ناگزور[1] رادەگەیەنرێ، روداوێکە لە روداوە هەرە مەزنەکان کە یاساکانی سروشت دەسمێنو لە رێوشوێنی دارێژراوی خۆیان دەخزێنو دەگۆڕێن کە -مەگەر لە حاڵەتی پێویستی زۆر گەورەدا یا بۆ مەبەستێك کە خوای بە تواناو باڵادەست تەقدیری کردبێ ئەگینا- ناگۆڕێن.

هەرشتێك لەم جیهانەدا رو بدا یان پەیدابێ، دەبێ هۆ و ئامانجێکی هەبێ.

دەرکەوتنی ئیسلامیش گەورەترین روداوە کە جیهان بەخۆیەوەی بینیبێ، کەواتە دەبێ مەبەستو هۆو رێخۆشەکی بۆ هەبوبن.

ئێمە ئێستاکە -ئەگەرچی زۆر بە کورتیش بێ- لە جوغزی ئەو بابەتەدا نین لەبارەی هۆو رێخۆشەکیەکانەوە بدوێین کە زەمینەیان بۆ دەرکەوتنی ئیسلام هەموار کردوە، کە ئاشکرایە ئەو کات جیهان کۆمەڵگەی چاكو راستی تێدا نەمابو، هەروەها لە بارەی ئەو مەبەستانەش نادوێین کە ئیسلامی لە پێناودا هاتوەو پێغەمبەرو یاوەرانی پێشین بۆی تێکۆشاون تا چەسپاندویانەو وەدییانهێناوەو جیهانیش تا رۆژگارێکی درێژ لەبەریدا هەساوەتەوە، هەمو کەس ئەمانەی لەلادا رونەو پێم وایە ئەگەر لێی بدوێم دوبارەیە، لە پێشەکیەکی واشدا کە بەدڵخۆشیەوە بۆ ئەم پەرتوکەی دەنوسم شوێنی ئەم جۆرە بابەتانە نیە، هەڵبەت لەسەر داوای برادەرو ئوستادی بەڕێز سەید ئەبولحەسەن عەلی ئەلحەسەنی نەدوی پێشەکیەکە دەنوسم، کە یەکێکە لە بانگخوازە پێشەنگەکانی ئەم سەردەمەی تێیدا دەژین.

---

١ ناگزور: ئاتاج، محتاج.

پێم وایە ئەم پەرتوکە پێویستی بە پێشەکی هیچ پێشەکی نوسێك نیە چونکە دیارە خوێنەران بە چ پێشوازیەکی گەرمو ناوازەوە دەست لەملانی بون، تەنانەت هیچ پەرتوکێکی ئیسلامی کە لەم رۆژگارە دەرچوبێ پێشوازی وا گەرمی لێنەکراوە، بەلاًم کە نوسەری بڕواداری بڕواڕاست ئەم داوایەی لێکردوم دیارە لە رێزو تەوازوعی خۆیەتی .

شاهێدی دەدەمو دەڵێم کاتێك چاپی یەکەمی ئەم پەرتوکە دەرچو رۆژێکی نەبرد سەر لەبەریم خوێندەوە، زۆر کەوتە بەردڵم، تەنانەت کە لێبومەوە لە دواهەمین لاپەڕەیدا نوسیم: (هەر موسڵمانێك لە پێناو هێنانەوەی شکۆی ئیسلامدا تێبکۆشێ لەسەری واجبە ئەم پەرتوکە بخوێنێتەوە). هەمو ئەمانە لەو کاتەدا بون کە هێشتا نوسەرم نەدەناسی، بەلاًم کاتێك بە ناسینی بەختەوەر بومو چەند جارێکیش دەگەڵیدا دوام ئەوکات زانیم چۆنو بۆچی وا شەیدای پەرتوکەکەی بومە، ئەو کات بۆم دەرکەوت کە سەرچاوەی ئەم کاریگەربونە- وێڕای وەدەرخستنی هەقو تۆژینەوە بە پێزەکانی- بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە نوسەر شارەزاییەکی تەواوی بە ئیسلام هەیە و لە ژیانی خۆشیدا پەیڕەوی لێدەکاتو بە دڵسۆزی بانگەوازی بۆ دەکات .

ئەو ئەفسوسە قوڵو ژانە توندوتیژەی کە ئێمە هەستی پێدەکەین برادەری بەڕێزیشمان: ئەبولحەسەنی نەدوی ئەویش هەستی پێکردوە، خەمە گرانەکەش ئەوەیە کە وڵاتە ئیسلامیەکان لێی خۆش هاتونە لە پاشکۆی هەرە پشتەوەی وڵاتە رۆژئاواییەکاندا بنو وەك ئەوان ئارەزو بکەنو هەر مەسەلەیەکیش بێتە پێش حوکمی ئەوانی تێدا پیادە بکەنو دان بە بەهاو پێودانەکانی ئەواندا بنێن کە بە گوێرەی بنەماکانی خۆیان بڕیاری لەسەر دەدەن، لە ئەنجامی ئەمەدا موسڵمان بە شێوەیەکی گشتی متمانەی بە خۆیو رەگەزو دینو پێودان و بەها بەرزەکانی ون کردوە کە بابو باپیرانی مەردو رەندی زۆری لەسەر سور بون. دەردەکەی ئێمە ئەمەیە کە دەبێ دەرمانی بۆ وەدۆزین، گرفتەکەشمان بگرە سەرجەم گرفتەکانمان هەر لەمەدا خەست دەبنەوە کە لەسەرمان پێویستە لە ئامێزی دینو مێژوو کەلەپوری روحیو ئاوەزیی نەمرمان رێگەچارەی

سەرکەوتویان بۆ دیاربکەین. دانەری ئەم پەرتوکەش (بە داڕوخانی موسڵمانان جیهان چ زیانێکی لێکەوت؟!!) لە هەمو ئەمانەی روانیوەو خۆشی لە پێناودا ماندو کردوەو هەرچی لە توانایدا هەبوە کەمتەرخەمی تێدا نەکردوە .

لەراستیدا گرفتی ئەمڕۆی جیهانی ئیسلامی لەوەدا نیە کە لەناو ناموسڵماناندا بانگەواز بەرەو ئیسلام ناکرێو موسڵمانی نوێ زیاد نابن، بەڵکو گرفتەکە لەوەدایە کە موسڵمانەکان خۆیان رویان لە ئیسلام وەرگێڕاوەو پشتیان لە ژیارو رەوشتو بەها و پێودانەکانی رۆژهەڵات کردوەو بە رۆژئاوا سەرسامن، بۆیە وامان لێهاتوە تەنها بەناو و نەژادو ژینگەی جوگرافی موسڵمان بینو لە ئیسلامی راستەقینەش کەنارگیر بین، هەتا وامان لێهاتوە لە تەشریعو نەریتەکاندا کە خۆمانی پێ بەڕێوە دەبەین ئیسلام نەناسینەوە، پێویست بەوە ناکا نمونە بێنینەوە چونکە لە دەسەڵاتدارو نوێنەرەکانی وڵاتانی ئیسلامیو خاوەن پلەوپایە دینیەکاندا ئاشکرا دیارە، جا میسر دەڵێی یان وڵاتانیتر.

خوا ئیسلامی کردۆتە دواهەمین پەیامی ئەم جیهانە، بۆیە نابێ چاوەڕێ بین پەیوەندیەکیتری ئاسمان بە زەویمان پێ بکرێتەوە تا زەوی لەو شیركو گومڕایی و خراپەکاریانە پاك بکرێتەوە کە خەریکە سەرتاپای جیهان دادەگرنەوە، نابێ لە دوای هاتنی پێغەمبەری ئیسلام چاوەڕێی پێغەمبەرێکیتر بینو بڵێین بە هۆی پەیامی تازەی ئەم پێغەمبەرەی دادێ خەڵك لە تاریکی نەفامێتی بەرەو روناکی ئیسلام دەرباز دەکرێ، نابێ چاوەڕێی قورئانێکی نوێ بین تا بەهۆیەوە مرۆڤایەتی سەرگەردان بەرەو راستەڕێی بەختەوەری رێنوێن بکرێ، چونکە خوای بەخشندەی میهرەبان قورئانێکی وای بۆ هەناردوین کە هەرکەسێك وەدوای کەوێ سەرگەردان نابێ، شەریعەتێکی وای بۆ دابەزاندوین کە هەرکەسێك کاری پێ بکات بەدبەخت نابێ.

دەبێ کار بۆ ئەوە بکەین متمانەمان بەدین بگەڕێنینەوەو دین ببێتە بنچینەی ژیانمان، بەم جۆرە دەتوانین سەرتاپای جیهان لەم نەفامێتیەی گەمارۆی داوە رزگار بکەین. دەبێ یەکەمجار خۆمان بڕوا بەم دینە بێنین ئەمجا خەڵکی بۆ بانگ بکەین. خەڵکیش ئەوکاتە بڕوا دێنێ کە ئێمە ببین بە پێشەنگێکی چاك .

جیهان –كە خۆشم لە ئەوروپام وەدی كردوە- نوشستی سیاسیو ئابوری موسڵمانان دەكەنە مەهانەیەكی زەقوزۆپو دەڵێن ئیسلام شایستەی سەركردایەتی موسڵمانەكان نیە چجای جیهان!، كەچی هەرهەمان جیهانی مەسیحی بو كاتی خۆی كە موسڵمانەكان لە لایەنی بڕواو كردەوەدا موسڵمانی راستەقینە بون؛ لە مەسیحایەتی خۆی لەقولۆق ببو، كاتێكیش دەیاندی شمشێری موسڵمانان چتۆ داستانی بێوێنەو سەركەوتنی گەورە تۆمار دەكات لە دڵەوە پێیان وابو ئەمە بەڵگەیە بۆ راستێتی ئیسلامو موسڵمانەكان چونكە دەیانگوت خوا سەركەوتن تەنها بە بڕوادارانی هەڵبژاردە دەبەخشێ.[1]

ئەم قسەیەی كە لە سەرەوەدا گوتمان بێ بەڵگەو بێ شاهێدی مێژو نیە، تەنها لەو سۆنگەوە نیە بانگەواز بۆ ئیسلام بكەین، فەرمو ئەوەتانێ نوسەری (الدعوة الی الاسلام) وشە بە وشە دەڵێ :

((وا پێدەچێ رەوشتو ژیانی سەلاحەددین كە پڕ بو لە داستانو پاڵەوانێتی، كاریگەرێكی ئەفسوناوی خستبێتە مێشكی مەسیحیەكانی ئەوكات، تەنانەت كۆمەڵێك سوارچاكی مەسیحی ئەوەندەی پێ سەرسامو كەمەندكێش ببون، نەتەوەو دینی مەسیحێتی خۆیان بەجێهێشتو چونە ریزی موسڵمانانەوە. نەسرانیەكان لە ساڵی ١١٨٥ ز سوارچاكێكی ئینگلیزیان دەركرد كە سوارچاكێكی پەرستگا بو و ناویشی (رۆبەرت سانت ئەلبانس) بو، ئەویش بوە موسڵمانو كچێكی نەوەی سەلاحەددینیشی هێنا .

دوای دوساڵ لەم مێژوە سەلاحەددین غەزای فەلەستینی دەست پێكردو لە شەڕی حوتتیندا شكستێكی گەورەی بەمەسیحیەكان خوارد، گۆی (Guy)ی پادشای بەیتولمەقدیس بە دیل گیرا .

(١) تەماشای پەرتوكی (الدعوة الی الاسلام)ی سێر تۆماس ئارنۆڵدی ئینگلیزی ناودار بكە ل (٧) لە وەرگێڕدراوە عەرەبیەكەی دكتۆر (حسن ابراهیم)و ئەوانیتر .

پاشان بۆ ئێوارەی رۆژی شەڕەکە پاشا لەگەڵ شەش لە سوارەکانی بە ویستی ئازادانەی خۆیان ئەوێیان بەجێهێشتو بۆ نێو سەربازگەکەی سەلاحەددین هەڵاتن))[1].

ئەم نمونەیەی کە هێنامانەوە یەك بەڵگەیە لە هەزاران ئەو بەڵگانەی کە پەرتوکە کۆنو تازە مێژوییەکانیان رازاندۆتەوە، لەمەوە دەردەکەوێ کە پێشەنگی چاك کاریگەرێکی گەورە دەخاتە ناو دڵودەرونی خەڵکی ئەگەرچی خەڵکێکی ناموسڵمانو دوژمنیش بن، ئەوەشمان بۆ دەردەکەوێ کە بونی پێشەنگی واچاكو سەرمەشق و فاکتەرێکی گرنگ بوە بۆ فتوحاتو سەرکەوتنی ئیسلامیەکانو رێگەی خۆشو هەموار کردوە.

ئیسلام دوێنێکە بە چ ئالایەك شەکاوەتەوە ئەمڕۆکەش هەر بە هەمان ئالا دەشەکێتەوە، هەڵبەت بە بڕوا بو، بڕوایەك دەگەڵ تەنکایی دڵ تێکەڵ ببێ، بە قوربانیدان بو، قوربانیدان بە خۆشەویستترینماڵوگیانی لە پێناو ئیسلامدا، بە شانازیکردن بو، شانازی کردن بەو تەشریعو رێبیرو نەریتە چاکانەی ئیسلام کە جیهانی پێ ئاسوەدەبێو رادەپەڕێ، بە بانگەواز بو، بانگەواز بەهۆی کردەوەی چاكو وزەی پاك بە شێوەیەك لە هەمو لایەنەکانی ژیان پیادە بکرێو بە فەرمانی ئەو بانگەوازە نەبێ فەرمان نەدرێ.

ئەگەر بمانەوێ سەرلەنوێ سەرکردایەتی مرۆڤایەتی وەرگرینەوە پێویستە بیروباوەڕێکی راستەقینەی ئەوتۆمان لە دڵدا بێ کە لە هەمو رەفتارو گوفتارێکدا رەنگ بداتەوە، دکتۆر محمد ئیقبال دەڵێ: موسڵمان بۆ ئەوە نەخولقاوە تا بە ئاراستەی (با) هەڵبکاتو لەگەڵ رەوتی مرۆڤایەتی رامالدرێ، بۆ ئەوە خولقاوە تا (ئەو) جیهانو کۆمەڵگەو ژیار ئاراستە بکاتو ئیرادەکەی وی مرۆڤایەتی بەرێوە ببات. چونکە موسڵمان خاوەن پەیامو زانستو بڕوای راستەقینەیە، چونکە موسڵمان بەرپرسی جیهانو رەوتو ئاراستەکەیەتی، شوێن پایەی موسڵمان لاساکردنەوەو ریزی دواوە نیە، بەڵکو بریتیە لە سەرکردایەتیو پێشەوایەتیو رێبەرایەتیو رێنماییکردنو فەرمانو نەهیکردن. جا ئەگەر رۆژگار

(١) پەرتوکی ناوبراو ل (٨٢-٨٣).

خۆی لێ گۆڕیو کۆمەڵگەش سەرپێچی لێکردو لە راستە شەقام لایدا؛ بۆی نیە چۆکی بشکێو دەستەو ئەژنۆ دابنیشێو رەوشی رۆژگار بلاوێنێتەوە، بەڵکو دەبێ شۆڕش بەرپا بکاتو رەوشەکە بگۆڕێ، لە ململانێو شەڕی خۆی بەردەوام بێ تا خوا یەکلای دەکاتەوە. دەستەوئەژنۆ دانیشتنو ملکەچبون بۆ رەوشی بێگارو بارودۆخی ستەمکارانەو مەهانە گرتن بە قەزاوقەدەر تەنها لە زەبونو گرگنان[1] دەوەشێتەوە، بەڵام بڕواداری بەهێز ئەو کەسەیە کە خۆی دەبێتە قەزای زاڵو قەدەری رەتنەکراوەی خوای بالادەست[2].

بەراستی نازانم لەم وتەیەدا –کە وا دەزانم زۆر رۆیشتم- لە بارەی ئەم پەرتوکەوە چ بڵێم کە هەروەکو لە سەرەتاشدا گوتم گەرەکی بە پێشەکی نیە .

من –خوا دەزانێ- وەبیرم نایێ چ لە پەرتوکە کۆنەکان چ لە تازەکان پەرتوکێکم خوێندبێتەوە وەك ئەم پەرتوکە هێندە شتی چاكو بەسودی لەخۆ گرتبێ، هیچ پەرتوکێك وەك ئەم پەرتوکە دەرمانو رێگەچارەی دانەناوە کە ساڵەهایە پێوەی دەناڵێنن، هیچ نوسەرێك وەك نوسەری ئەم پەرتوکە وا بە ناخی روحی ئیسلام شۆڕ نەبۆتەوە، بەمجۆرەش دڵسۆزی نەنواندوە بۆ بانگەوازی دینی ئیسلامو کەسیش وەك ئەو هەمو توانایەکی لەم پێناوەدا تەرخان نەکردوە.

کەواتە پێویستە لەم پەرتوکە بەهرەمەندبین، سود لەو ئامرازو کەرستانە وەربگرین کە نوسەری بەڕێز ئاماژەیان بۆ دەکات، تا بەڵکو هەڵسینەوەو ئاواتی دێرینو شکۆی ژینو رێزانەی ژیانەوە وەدەست بێنن. بێگۆمان ئەمەش بەوە دەکرێ کە رەوشو رێوشوێنو ئامانجەکانی خوێندنی لای خۆمان بگۆڕینو بیانکەینە پەروەردەیەکی ئەوتۆ کە بنچینەو بنەماکانی لەسەر ئیسلامێکی راستو دروست بێ، خوێندنەکەشمان ئەو ئامانجە بپێکێ تا لە جیهانی ئیسلامیدا راپەڕین بەرپا بکەینو لە جیهانیشدا بگەینەوە شوێنپایەی دیارو بەرچاوی

---

١ گرگن: قەزەم.

(٢) لە تۆژینەوەی ئەبولحەسەنی نەدوی وەگێراوە بەناوی (شاعیری ئیسلام، محمد ئیقبال) ل(٦٦-٦٨).

خۆمان، بۆ وەدیهێنـانی ئامانجەکـەش ئـامرازو کەرسـتەی دروسـتو سـەرکەوتو دروست بکەین .

ئەم راپەرینە ئیسلامیە —بەئیزنی خـوا- کاتێـك دێتـە ئـاراوە کـە نەتـەوەی ئیسلام لە خەوەکەی رابێو لە گلانەکـەی هەڵسـێتەوە، منداڵـە خوێنـدکارەکانی ئەمڕۆ بکاتە پیاوی موسڵمانی دوارۆژ، پیاوی وایان لـێدروست بکات بتوانن بـە چاکی کاروباری نەتەوە راپەڕێنن، پیاوی ئەمینو ئازای وایان لـێ پەروەردە بکـات کـە جگـە لەخـەمی هێنانـەوەی شـکۆی ئیسـلامو جیهـانی ئیسـلامی هـیچ خەمێکیتریان نەبێ.

بێگومان ئامرازی وا سەرکەوتو کە بتوانێ ئەم ئامانجـە بـەرزە لـە خوێنـدنو فێرکردندا بێنێتە دی گەلـێ زۆرو جۆراوجۆرن ئەگەر ئێمە مەبەستمان بێ، بـەلام لێرەدا پێم باشە وتەکەم بە برگەیەك[1] لە وتەکانی ئوسـتاد ئەبولحەسـەنی نـەدوی کۆتایی پێبێنم کە دەڵێ:

((قورئانی پیرۆزو ریژینی[2] محمد ﷺ دو هێزی مەزنو گەورەن، دەتوانن گڕی بڕواو حەماسەتی جیهادی ئیسـلامی هەڵگیرسـێنن، هەمیشـە باسـی شۆڕشـی مەزن دەکەن کە بەسـەر سـەردەمی نەفامێتیـدا بکـرێ، نەتـەوەی دەستەپاچـەو خەمساردو ریسواو خەواڵو هان دەدەنو دەیکەن بە نەتەوەیەکی زنـدوو جـوامێرو خوێنگەرمو نـاڕازی لـە نـەفامیو دژ بـە سیسـتەمی زۆرداری. دەردی ئـەمڕۆی جیهانی ئیسلامی ئەوەیە کە بە ژیانی دنیا خۆشنودو ئارخەیانن[3]، خۆیان دەگەڵ رەوشی گەندەڵ گونجاندوەو زیاد لە پێویست بێدەنگنو بەم شێوە ژینە کامـەرانن، بە گەندەڵیو خراپەکاری نیگەران نـابن، بـە لاڕێبـونو بێـدینی هەراسـان نـابن، لەمەڕ بەدکاری موگرژ نابن، خولیای ورگی تێرو بەرگی جـوانن، بـەلام قورئـانو رێژینی پێغەمبەرﷺ ئەگەر رێگەیان هـەبێ بچـنە نـاو دڵ بـار بـە جـۆرێکیتر دەگۆڕێ، ململانێ پەیدا دەبێ، ململانێی نێوان بڕواو دوڕویـی، ململانێـی نێـوان

(١) کۆبەندی پێنجەم —خۆسازدانی روحی . –وەرگێڕ-

٢ رسژین: رێوشوێنی ژینی رابردە، السیرة.

٣ ئارخەیان: دلنیا، مطمئن.

ئاوەر[١] و دودڵی، ململانێی نێوان ژیانی دوارۆژی نەبڕاوەو ژینی دنیای بڕاوە، ململانێی نێوان ئاسودەیی دڵو هەسانەوەی جەستەی لە گڵ، ململانێی شەهیدبونو مەرگی سەرشۆڕی، ململانێیەك كە گشت پێغەمبەرەكان بەرپایان كردوە، بێگومان بەبێ بونی ئەم ململانێیە هەرگیز جیهان رزگار نابێ، تەنها ئەو كاتەش سەرتاپای جیهانی ئیسلامیو سەرجەم خێزانو ولاَتە ئیسلامیەكان دەبوژێنەوە كە ئەم ململانێیە بەرپا بێ: ﴿ **فِتيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى . وَرَبَطْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ لَنْ نَدْعُوَ مِنْ دُونِهِ إِلَهًا لَقَدْ قُلْنَا إِذًا شَطَطًا** ﴾ الكهف ١٣-١٤.

ئیتر ئەوكات شنەبای بەهەشتو سروەكانی سەدەی یەكەم هەڵدەكەنەوە، ئەوكات جیهانێكی نوێ بۆ ئیسلام لە دایك دەبێتەوە كە بە هیچ جۆرێك بە جیهانە كۆنە داڕوخاوەكەی نەچێتەوە)).

لەم وشانەوە كە هەر لەم پەرتوكەوە خواستومانە بۆمان دەردەكەوێ كە روحی هومێدێكی گەورە باڵی بەسەر دانەر كێشاوە ! خوا خۆیو ئاسەوارەكانی بكاتە مایەی سودێكی زۆر، خوا پاداشتی چاكەكانی بداتەوە.

محمد يوسف موسا

---

١ ئاوەر: بڕوای بێشك، يقين

پێشــەکیەك

بە پێنوسی نوسەری ئیسلامی ئوستاد سەید قوتب

ئەمڕۆ موسڵمانان خۆ بە ئیســـلام هەڵدەدەنــەوە کەچــی لــە حەقیقەتەکەشــی نەگەیشتون، پتر بە چاولێکەری دایكو باوکــان وەریــدەگرن تــا بــە ناسـین، بۆیــە گەلێك پێویستیان بە کەسێکە ســەرلەنوێ بــڕوا بــەخۆبونو لــە رابــردو ڕادیــتن و هیوابون بە دوارۆژیان بۆ بگەڕێنێتەوە.. گەلێك پێویستیان بــە کەســێکە بڕوابــون بەم دینەیان بۆ بڕوێنێتەوە .

ئەم پەرتوکەی بەردەستم : ((بــە داڕوخــانی موســـڵمانان جیهــان چ زیــانێکی لێکەوت؟!!)) کە بەڕێز (سەید ئەبولحەسەن عەلــی ئەلحەسەنی نەدوی) نوسیویەتی یەکێکە لە چاکترین ئــەو پەڕتوکــە کــۆنو تازانــەی لــەم بــارەوە نوســرابنو مــن خوێندبمەوە.

ئیســـلام بیروباوەڕی گەردەنبەرزییە، یەکێك لە تایبەتمەندە هەرە تایبەتیەکانی ئەوەیە کە هەستی گەردەنبەرزی لە روحی بڕواداران دەڕوێنێ بێئەوەی فیزبــەرزیو خۆ بەزلزانینی لەگەڵدا بــێ، روحــی متمانــە بــەخۆکردنی پێدەبەخشــێ بێئــەوەی کەشوفشی لەگەڵدا بێ، هەستی هــەدادانی[1] دەخاتــە دڵ بێئــەوەی خەمســاردی لەگەڵدا بێ، وا لە موســڵمانان دەکات لە ئاســت مرۆڤایــەتی ســەرجەم جیهانــدا هەســـت بـــە بەرپرســـێتیو سەرپەرشـــتایەتی بکـــەن، هەســـت بکـــەن ئـــەرکی رێنوێنیکردنیان پێسپێردراوە... رێنوێنکردنی گەلانی گــومڕای ســەرزەوی بــەرەو راستەڕێی ئــاینی راســت، رێنــوێنیکردنی مرۆڤایــەتی لــە تاریکســتانەوە بــەرەو روناکی ئیســـلام: ﴿ **كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنْ الْمُنكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ** : ئێوە چاکترین نەتەوەی نێو خەڵکن چونکە فەرمان بە چاکە دەکەنو رێگە لە خراپــە دەگــرنو بــڕوا بــە خــودا دێــنن.﴾العمران:١١٠ ﴿

---

١ هەدادان: ئاسودەبون.

وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا:ئێوەمان کردۆتە نەتەوەیەکی نێوەڕاستی تا ببن بە شاهیدی سەرخەڵكو پێغەمبەریش ببێتە شاهیدی سەر ئێوە﴾ البقرة: ١٤٣.

ئەم پەرتوکەی وا لەبەر دەستم دایە گشت ئەم واتایانە لە دەرونی خوێنەر دەوروژێنێو هەمو تایبەتمەندیەکان دەخاتە ناخی، لەمەشدا تەنها پەنا وەبەر وروژاندنی ویژدانو فیزو دەماری ئاینی نابات، بەڵکو هەقیقەتە بابەتیەکان دەکاتە کەرستەو دەیخاتە بەر دیدو هەستو ئاوەزو ویژدانەوە، روداوە مێژوییو ئێستاییەکان بەبێ زیادو کەم دەخاتە ڕوو ستەمیان لێناکات، لە هەمو ئەو دۆزو کێشانەی باسیشیان دەکات سەرلەبەریان دەباتەوە بەر دادگای هەقو واقیعو لۆژیكو ویژدانەوە، لە هیچ کێشەیەکدا ئەگەر بەلای ئەودا شکابێتەوە یان لە دژی ئەو، نە لە سەرەتاو نە لە ئەنجامدا، فڕوفێڵو ستەمی نەکردوە.. ئەمەیان تازیاری[1] یەکەمی ئەم پەرتوکەیە.

ئەم پەرتوکە لەسەرەتادا وێنەیەکی بچوکی خێرا-بەڵام رونو ئاشکرا-بۆ جیهان دەکێشێ بەر لەوەی گزنگی ئیسلامی بەرکەوێ .. وێنەی گشت جیهان، لە رۆژهەڵاتو رۆژئاواوە تا باکورو باشور، لە هیندستانو چینەوە تا فارسو رۆمستان.. وێنەی کۆمەڵگەو ویژدانی ئەو کۆمەڵانە دەکێشێ کە خاوەن پەیامێکی ئاسمانی بون وەکو جولەکەو دیانەکان یان بتپەرست بون وەك هیندۆکیو بوذاییو زەردەشتیەکان..

وێنەیەك دەکێشێ کە سەرجەم جیهان بگرێتە خۆیو هەرهەموی زۆر بەجوانی وەسف بکات، بێئەوەی ستەم بکات یان خۆسەپێنی بنوێنێ، بەڵکو گەلەکۆمەکی بە تۆژەرو مێژوناسانی کۆنو نوێی ناموسڵمانیش دەکات، هەڵبەت ئەوانیش کە باسی رۆڵی پێشانی ئیسلامیان کردوە مەبەستی خۆیان هەبوە.

رەوشی جیهان رادەنوێنێ.. کە روحی نەفامێتی بەسەردا زاڵ ببو و هەڵبزڕکابو، ویژدانی بۆگەن ببو، پێودانی بەهاداریو شیرازەی خوڕەوشتی شپرزە

---

١ تازیاری: إمتیاز.

ببو، ستەمو کۆیلایەتی بە هەڕمێن[١] بو، لافاوی خۆشگوزەرانی لە رادەبەدەرو کولەمەرگی ناگزورانە شەپۆلی هەلدەکردو پەردەی رەشی بێبڕوایی و گومڕایی سەرتاپای جیهانی داپۆشیبو، ئەگەرچی ئاینە ئاسمانیەکانیش لە ئارادابون، ئەوانیش دەستیان تێوەردرابو و تین و تاویان ون کردبو، دەسەلاتیات بەسەر دەرونان دانەدەشکا، وەك جەستەی بێگیانیان لێهاتبوو کە نە روح و نە ژینیان تێدا نەبو، بەتایبەتی ئاینی مەسیحی.

دانەر پاش ئەوەی وێنەی نەفامێتی دەکێشێ، رۆلی ئیسلام رادەنوێنێ و باسی ئەوە دەکات کە چۆن ئیسلام توانیویەتی روحی مرۆڤایەتی لە ئەفسانەو ئەندێشەی پڕوپوچ، لە بەندەگیو کۆیلایەتی، لە خراپەکاریو بۆگەنبون، لە چروکیو شپرزەبون رزگار بکات، چۆن توانیویەتی کۆمەلگەی مرۆڤایەتی لە ستەمو دەستدرێژی، لە دارِمانو لێکترازان، لە جیاوازی چینایەتی، لە زۆرداری خونکاران[٢]، لە ریسواکاری کاهینان دەرباز بکات، چۆن توانیویتی جیهان لەسەر بناغەی داوێنپاکیو پاکژی و ئیجابیەتو بنیاتنانو ئازادیو تازەخوازیو زانیاریو دلنیاییو متمانە بە یەککردنوبڕواداریو دادگەریو رێزداریو کردوکۆشی بێوچان لە پێناو پەرەپێدانو بەرەوپێشەوەبردنی ژیانو بەخشینی مافی مافداران دابمەزرێنێ.

ئیسلام لە کاتێکدا توانیویەتی ئەو رۆلە بگێرێ کە لە گشت شوێنێکدا سەرکردایەتی لە دەست خۆی بوە، ئیسلام بیروباوەڕی گەردەنبەرزیە، رێوشوێنی سەرکردەبونە، پێڕەوێکی سەرمەشقە نەك شوێنکەوتنە، بۆیە ئەگەر سەرکردایەتی لەدەست خۆی نەبێ ناتوانێ رۆڵ بگێڕێ.

پاشان باسی ئەو رۆژگارە دەکات کە موسلمانان رو لە نشێوی دەکەنو دادەڕوخێنو واز لە سەرکردایەتیو سەرپەرشتایەتیو بەرپرسێتیە فرەوانەکەیان دێننو جلەو لە دەست ئیسلام بەر دەبێ.

---

١ هەڕمێن: برەو.
٢ خونکار: قەلەمرەو، دەسەلاتدار.

لێرەدا نوسەر باسی هۆیە روحیو ماددیەکانی ئەو داڕوخانە دەکات و ئەو ناخۆشیو کارەساتە دڵتەزێنانە دەخاتە رو کە موسڵمانان بەهۆی وازهێنانیان لە رێبازی دینەکەیان دوچاری بون. باسی مەرگەساتو رەوشی ناهەمواری جیهان دەکات کە بە هۆی ونکردنی ئەم سەرکردایەتیە سەرڕاستەو گەڕانەوەی بۆ نەفامێتی جارانی توشی هاتبو. ئەو هێڵە سامناکەش دەکێشێ کە مرۆڤایەتی پێیدا سەرەونخون دەبوەوەو هاوکات لەگەڵ ئەوەشدا چەندین ئاسۆی گەشوگوشادی زانستی بۆ والا دەبو... بە وردبونەوەو تێوەڕامانەوە هێڵە سامناکەکە دەکێشێ نەك بە رستەی ئاگراویو دەربڕینی بە شاخو باڵ. چونکە هەقیقەتە واقیعیەکان وەك نوسەر راینواندوە پێویستیان بە باقوبریقو ئارایشدان نیە.

لە میانەی رانواندنی ئەو باس وخواسانەدا خوێنەر هەست بە ئەوپەڕی زەرورەتی گۆڕانی سەرکردەی مرۆڤایەتی دەکات.. گۆڕانی لەدەست نەزانیەوە بۆ دەست زانینو زانیاری . خوێنەر هەست بە زەرورەتی وجودی ئەم سەرکردایەتیەی ئیسلامو هەست بە هەمو ئەو مەرگەساتو کارەساتانەش دەکات کە بەسەر موسڵمانانو بەسەر رابردوو ئێستاو داهاتوی نزیكو دوری مرۆڤایەتی داهاتوەو دادی .

کاریگەرێکی تایبەتیش دەخاتە دەرونی موسڵمانو وای لێدەکات ئاخ بۆ رابردوی فەوتاو هەڵکێشێ و، شانازی بە داهێنانەکان بکات و، لە سەرکردایەتی لەدەستچوش رابمێنێ.

رەنگە جێی سەرنج بێ کە نوسەر بە وشەی (نەفامێتی) گوزارشتی لەو نسکۆیە کردوە کە بە هۆی نەمانی سەرکردایەتی ئیسلامیەوە توشی سەرجەم مرۆڤایەتی بوە.

بەڕاستی نوسەر زۆرچاك لەوە گەیشتوە کە جیاوازی بنەڕەتی لە نێوان روحی ئیسلامو روحی ئەو ماددەپەرستیەی بەر لە ئیسلامو دوای نەمانی سەرکردایەتی ئیسلامیش بریتیە لە (نەفامێتی).. چونکە نەفامێتی بریتی نیە رۆژگارێکی دیاریکراو، بەڵکو شەقلێکی روحیو ئاوەزیی دیاریکراوە، کاتێکیش

ئەو شەقڵە دەردەکەوێ کە ئەگەر بەها بنچینەییەکانی ژیانی مرۆڤایەتی-ئەوانەی خوا مەبەستیەتی- لە ئارادا نەمێنێو بەهای تری غەوارەی ئارەزوئامێز جێیان بگرنەوە. مرۆڤایەتی لە ئەمرۆی ئەوپەڕی پێشکەوتنیدا بە هەمان دەردی دوێنێی ئەوپەڕی دڕندەیی دەناڵێنێ.

پەیامی ئیسلام بانگەوازە بۆ لای خواو پێغەمبەرو بڕوابون بە ڕۆژی دوایی، خەڵاتەکەشی ڕزگاربونە لە تاریکستانیەوە بۆ ڕۆناکی، لە بەندەپەرستیەوە بۆ خواپەرستی، لە تەنگوناخۆشی دنیاوە بۆ گەشوگوشادی ژیان، لە ستەمو زەبروزەنگی دینانی نارەواوە بۆ نێو دادو رەوای ئیسلام .. ئەمڕۆ خەڵك تازیارێتیو چاکێتی ئیسلامیان بۆ رون بۆتەوەو لە هەمو سەردەمەکانیتر هاسانتر لێی تێدەگەن، نەفامێتی ریسواو زەبون بوە، خراپیەکانی وەدەرکەوتوە، خەڵك گەلێکی لێ بێزار و هەراسانن. ڕۆژ ڕۆژی گوازرانەوەی سەرکردایەتیە لە دەستی نەفامێتیەوە بۆ دەستی ئیسلام، بەو مەرجەی جیهانی ئیسلامی بێدار بێتەوەو بە دڵسۆزیو ورەبەرزیو خوێنگەرمیەوە پەیامەکەی دەئامێز بگرێ و بەو جۆرە دەستی پێوە بگرن کە نوسەری بەڕێز لە ئاخروئۆخری پەرتوکەکەیدا دەڵێ: ((وەك تاقە پەیامێك کە هەر ئەو دەتوانێ جیهان لە دارمانو هەڵوەشانەوە ڕزگار بکات)).

لە کۆتاییدا دەڵێم ئاکارێکی هەرە دیاری ئەم پەرتوکە ئەوەیە کە فامێکی قوڵی هەیەو درکی بە هەمو لایەنێکی روحی ئیسلام کردوە، بۆیە دەڵێم ئەم پەرتوکە وەنەبێ تەنها وەك تۆژینەوەیەکی ئاینیو کۆمەڵایەتی سەرمەشق بێ بەڵکو بۆ نوسینەوەی مێژوێکی ئیسلامیانەش سەرمەشقە.

ئەوروپاییەکان لە گۆشەنیگای ڕۆژئاوایی و بە کاریگەری کلتورو فەلسەفەی ماددەپەرستی و بەفیزودەماری ڕۆژئاوایی و بە دەمارگیری ئاینییەوە مێژوی جیهانیان نوسیوەتەوە -جا هەستیان پێکردبێ یان نا-، سا لەبەر ئەوەی لە گەلێك هۆکارو پێودانیتری ئەم ژیانە بێئاگابونەو لەبەر فیزودەماریش هەر وایان زانیوە ئەوروپا جەرگەو هەلێری[1] روداوانە، یان ئەگەر هۆکارێك سەرچاوەکەی لە

١ هەلێر: چەق.

ئەوروپاوە نەبوبێ فەرامۆشیان کردوە یان بە سوکیان گرتوە، بۆیە لە نوسینەوەی مێژودا گەلێ هەڵەیان کردوەو لە گەلێك شوێندا هەرزەلیون[1]، کە هەڵبەت بەبێ لەبەرچاوگرتنی ئەو هۆکارو پێودانگانەی ئەوان ئاوڕیان لێ نەداوەتەوە نوسینەوەی مێژو راست دەرناچێو شرۆڤەو دەرەنجامکاری نادروستی بۆ بڕیار دەدرێ.

ئێمەش وا راهاتوین وەك هەر شتێکیتر مێژوی پڕ هەڵەش زوبەزو و بێ یەكودو لەدەست ئەوروپاوە وەرگرین. هەڵەکان هەڵەی مەنهەجین چونکە گەلێك هۆکارو پێودان فەرامۆش کراون، هەڵەی تەسەوورین چونکە لە یەك گۆشەوە سەیری مرۆڤایەتی کراوە، هەڵەی دەرەنجامکارین کە ئەویش دوابەدوای هەڵە مەنهەجیو تەسەووریەکان پەیدا دەبن.

ئەم پەرتوکەی بەردەستم سەرمەشقێکە بۆ چۆنیەتی نوسینەوەی مێژو، چونکە بۆ هەمو کاروبارو هۆکارو پێودانەکان دەڕوانێ.. رەنگە خوێنەر چاوەڕێ نەبوبێ پیاوێکی موسڵمانی هیوادار بە هێزی روحی ئیسلامیو خوێنگەرم بۆ گێڕانەوەی سەرکردایەتی جیهانی بۆ ئیسلام باسی زەمینەی سەرکردایەتی و باسی (خۆسازدانی روحی)و (خۆسازدانی پیشەسازیو جەنگی)و (رێکخستنی تازەی زانستی)و (سەربەخۆبونی لایەنی بازرگانیو دارایی) بکات .

هەڵبەت ئەم جۆرە نوسینە لە هەستێکی تێکهەڵکێشەوە دەپشکوێ کە هەست بە سەرجەم بنەماکانی ژیانی مرۆڤایەتی بکات، نوسەر بەم هەستەوە بابەتە مێژوییەکانی رانواندوەو ئامۆژگاری پێشکەش بە نەتەوەی ئیسلام کردوە. لەبەر ئەوە ئەم پەرتوکە دەبێتە سەرمەشقێك بۆ نوسینەوەی مێژو، کە دەبێ موسڵمانانیش بەم نەشمو شێوازەوە بێئەوەی کاریگەری رێوشوێنی ئەوروپایانەیان لەسەربێ مێژو بنوسنەوە، چونکە رێوشوێنی ئەوروپایی ئەو جۆرە تێکهەڵکێشیو رەواکاریو لێکۆڵینەوەیەی تێدا نیە.

گەلێك بەوەش دڵخۆشم کە منیش وا بەهەمان جۆرە هەستەوە لەبارەی ئەم پەرتوکەوە دەدوێمو ئەم دیاردەیە تۆمار دەکەم . بەم دەرفەتەش خۆشبەختم کە

---

١ هەزەلین: رەتبردن.

بۆم رەخساوە ئەم پەرتوکە بە زمانی عــەرەبی بخوێنمــەوە... ئەوزمانــەی نوســەر پەرتوکەکەی پێ نوسیوەو بۆ دوەم جار وا لە میســــــر چاپی دەکاتــەوە: ﴿ **إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرَى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ** ﴾ ق :٣٧

سەید قوتب

وێنەیەکی وەسفی:

ئەبولحەسەنی برام

بەپێنوسی بەڕێز
دکتۆر ئەحمەد شەرباصی

زستانی ساڵی (١٩٥١ز) لە (خانەی لاوانی موسڵمانان) لە قاهیرە لە دوای موحازەرەیەك لە موحازەرە سێشەممەیەکانمدا بۆ یەکەمجار برای خۆشەویستم ئەبولحەسەنم دیت. بەوپەڕی ڕێزو بە تەوازوعێکی زۆرەوە هاتە لامو داوای لێکردم شەوێك لە شەوانی سێشەممەی بۆ بڕەخسێنم تا لەبارەی (جیهان لەبەردەم هەردی فرەڕێبوندا[1]) موحازەرەیەك پێشکەش بە خەڵك بکات. پیاوێکی لاوازو ئێسك باریكو ردێن بۆڕ بو بەرگێکی سوكو هەرزانی دەبەردا بو، ڕوانینەکانی قوڵو تیژن، دەنگێکی باریکی دڵڕفێنی هەبو، بەڵام کەمێك گرێتی تێدا بو، پاشان زانیم کاتێ کە زۆر ماندو دەبێ دەنگەکەی ئاوەها گڕ دەبێ، دوای ئەو یەکەمین دیدارە خێرایەمان پتر بە یەکدی ئاشنا بوینو پەیوەندی برایەتیو خۆشەویستیمان لە نێواندا پتەوتر بو. ئەوەی وا لێرەشدا دەینوسم لە ڕێی زانیاریەکانی خۆیەتی کە پێشتر پێی ڕاگەیاندومە، ئەم بەڕێزە زانایەکی ئیماندارو بانگخوازو خەمخۆرێکی ئیسلامیە، ناوی سەید ئەبولحەسەن عەلی ئەلحەسەنی هیندی نەدویە. ڕەچەڵەکی دەگەڕێتەوە سەر حەسەنی کوڕی عەلی –ڕەزای خوایان لێبێ-. باوکی بەڕێزو فرەزانیشی ناوی عەبدولحەی کوڕی فەخرەددینی کوڕی عەبدولعەلییە، نەژادەکەی دەگەڕێتەوە سەر (عبدالله الأشتر)ی کوڕی موحەممەدی (ذی النفس الزکیة)ی کوڕی (عبدالله المحض)ی کوڕی (الحسن المثنی)ی کوڕی (الحسن السبط)ی کوڕی عەلی کوڕی ئەباتالیب. باوکە بەڕێزەکەیخاوەنی چەندین کتێبانە کە هەندێکیان چاپکراونو هەندێکیتریشیان دەسنوسن و بە

[1] هەردی فرەڕێ: مفترق الطریق.

پارێزراوی هەڵگیراون، (نزهة الخواطر) ناوادرترین کتێبیەتی کە لە هەشت بەرگ پێکهاتوە[1]، لە ساڵی ١٣٤١ك مردوە.

سەید ئەبولحەسەن لە یەك لە بەڕێوەبەرایەتیەکانی هیندستان کە پێی دەڵێن (رائی بریلی) لەدایك بوە، کە نزیکەی حەفتا کیلۆمەتر لە (لوکنهو) دورە. لەدایکبونەکەی لە گوندی (تەکیە) لە مانگی موحەڕڕەمی ساڵی ١٣٣٢ی کۆچیدا بوە. خودا دەوام بە عومری بداو بیکاتە مایەی سودو بەهرە گەیاندن بە ئیسلامو موسڵمانان. ئەبولحەسەنی برام هەرچەندە بۆ چەند سەدەیەکە لە هیندستان دەژینو بە هیندی قسان دەکات بەڵام بنەماڵەکەی لە بنەڕەتەوە عارەبنو تا ئەمڕۆکەش رەچەڵەكو سەرجەلەی خۆیان پاراستوە. پەیڕەو لە تەوحیدێکی پاكو لە سوننەت دەکەنو خۆیان لە بیدعەکاری دەپارێزنو بانگبەرایەتی بۆ خودا دەکەنو جیهادیش لە پێناو خوادا بەرپا دەکەن. سەید ئەبولحەسەن برایەکی لەخۆ گەورەتری هەیە بەناوی دکتۆر سەید عەبدولعەلی عەبدولحەی[2]؛ کە پزیشکەو لە نەدوەی زانایانو لە پەیمانگەی (دیوبند) هەروەها لە زانکۆی (لوکنهو)ش بە پلەی باڵا سەرکەوتنی بەدەست هێناوە. بەمجۆرە هەردو رۆشنبیری ئاینیو رۆشنبیریی سەردەمی لەخۆدا کۆکردۆتەوە. دەورێکی کاریگەریشی لە پەروەردەکردنی ئاینیو رۆشنبیرانەی ئەبولحەسەنی برای گێڕاوە، کە باوکی مرد ئەو جێی دەگرێتەوەو نەدوەی زانایان بەڕێوە دەبات. هەروەها وەك باوکێکی بەسۆز چاودێری ئەبولحەسەنی برا بچوکی کردوەو ئاگای لێبوە کە ئەوکات هێتیم بوەو تەمەنی نۆ ساڵ بوە.

سەید ئەبولحەسەن لەماڵەوە قورئان فێربوەو دایکی یارمەتیداوە کە دایکیشی لە ژنە خانەدانو بە حورمەتو چاکەکانەو قورئانی سەرلەبەر لەبەرکردوە، بابەتان

---

(١) ئەم کتێبە لە (دائرة المعارف)ی حەیدەر ئاباد حەفت بەرگی لێهاتۆتە چاپ. بەرگی هەشتەمیشی لەژێر چاپدایە. ئەم پەرتوکە نزیکەی ژینامەی پێنج هەزار ناوداری هیندستانی تێدا نوسراوە. دانەریش پەرتوکی (الثقافة الاسلامية في الهند)ی بەچاپ گەیشتوە کە کۆڕی زانیاری عارەبی لە دیمەشق بە چاپی گەیاندوە.

(٢) لە (٢١/ ذی القعدة / ١٣٨٠ ك - ٧ / مایۆ / ١٩٦١ز) مردوە .

دەنوسیو پەرتوکان دادەنیو شیعرانیش دەڵێ[1]، ئەبولحەسەن هەروەکو ڕۆڵەکانیتری هیندستان هەردو زمانی ئوردیو فارسی فێربوە، دوای ئەوەی تەمەنی گەیشتۆتە دوازدە ساڵ دەستی بە فێربونی هەردو زمانی عارەبیو ئینگلیزی کردوە، عارەبیەکەی لەسەر دەستی شێخ خەلیلی کوڕی موحەممەدی یەمانی فێربوە [2] و دو ساڵی ڕەبەقیشی بۆ خوێندنی ئەدەبی عەرەبی تەرخان کردوە، زۆر پەرتوکی ئەدەبی خوێندۆتەوە. بە پێچەوانەی بارودۆخی ئەو وەختی هیندستان تەواو هۆگری ئەدەبی عەرەبی ببو و لەگەڵیدا هەڵیدەکرد. پەرتوکی گەلێك لە نوسەرە قەڵەم ڕەنگینو هەڵکەوتوە کۆنو نوێیەکانیشی خوێندۆتەوەو سەرچاوە کۆنەکانی ئەدەبی عەرەبیشی زۆر موتالاَ کردوە .

گرنگیەکی تایبەتیشی بەم چوار پەرتوکە داوەو تەواو خۆی بۆ تەرخان کردوە: کەلیلەو دیمنەی ئیبنولموقەففەع، (نهج البلاغة)ی شریف الرضی، (دلائل الاعجاز)ی جورجانی، (الحماسة)ی ئەبی تەمام. پاشان چوەتە زانکۆی لوکنهو کە زانستە شارستانیەکانی تێدا بە زمانی ئینگلیزی دەخوێندریو بەشێکی تایبەت بە زمانی عارەبیشی تێدایە. کە ئەبولحەسەن چوە زانکۆ تەمەنی لە گشت خوێندکارەکان بچوکتر بو. لەسەرەتادا وانەکانی ڕێزمانی عارەبی تەنگیان پێهەڵچنیو کەمێك وەپاش کەوت بەڵام پاشان هەر بە پلەی باڵا سەردەکەوت.

---

(١) چەند پەرتوکێکی بەچاپ گەیشتوەو بڵاوکراونەتەوە، هەروەها کۆمەڵێك شیعریشی بۆ بڵاو کراوەتەوە کە هەموی موناجاتی خوداو نزاو پاڕانەوەو مەدحی پێغەمبەرە ﷺ، خەڵکیش بەدڵیان بوە. لە (٦ / جەمادی ئاخیری ١٣٨٨ ك - ٣١ / ئۆگەستی / ١٩٦٨ ز) کۆچی دوایی کردوە.

(٢) نەوەی فەرمودە ناسی پایەدار شێخ حوسێنی کوڕی موحسینی ئەنساری یەمانی بوە کە کاتی خۆی بنەوبارگەی لە (بهوفالی) هیندستان خستبو. نەژادی ئەو بنەماڵەیە لە (الحدیدة)یە. بەهرەیەکی ڕەگاژۆی لە گوتنەوەی زمانو ئەدەبدا هەبوەو چێژێکی ڕەسەنیشی لە زمانی عارەبیدا هەبوە. لە کەراتشی لە (٩ / جەمادی یەکەمی ١٣٨٦ی کۆچیدا) کۆچی دوایی کردوە.

پاشان دیراسە ئەدەبیەکەی لەلای دکتۆر شێخ (تقي الدين الهلالي المراكشي)[١] تەواو کرد. کە ئەوکات لە نەدوەی زانایاندا سەرۆکی بەشی گوتنەوەی ئەدەبی عارەبی بو. نەدوەش مەکۆیەکە سەرپەرشتی (دارالعلوم)ی ئەوێندەر دەکات. پاشان بۆ ماوەی دو ساڵان لە نەدوەدا دەبێتە ئەندامو فەرمودەناسی تێدا دەڵێتەوە. لەم بارەوە سودێکی فرەی لە شێخ حەیدەر حەسەن خان[٢] وەرگرت.چەند مانگێکیش لە (دارالعلوم)ی (ديوبند) مایەوە، لەوێدا لە وانەکانی زانای گەورەی موجاهید شێخ حەسەن ئەحمەد لمەدینیدا[٣] ئامادە دەبو، کە لەبارەی فەرمودەوە دەدوا.

ئەبولحەسەن یەکەمین هەوڵی لە نوسینی ئەدەبیدا نوسراوێك بو لەبارەی سەربردەو ژینامەی سەیدی پێشەوا ئەحمەدی کوڕی عیرفانی شەهید کە پێشەواو بانگخوازێکی ڕێگای یەکخواپەرستیو سونەتپەروەریو جیهادی ڕێی خوا بو. لەسەر ئاماژەی براگەورەکەی (دکتۆر عەبدولعەلی) بابەتەکەی نوسیو دکتۆر (تقي الدين الهلالي)ش بۆ زانای فرەزانو سەید ڕەشید ڕەزای خاوەن گۆڤاری (المنار)ی روسپی هەناردو ئەویش لە گۆڤارەکەیدا بڵاوی کردەوە. پاشان لە بەرگی کتێبێکی سەربەخۆدا بە ناونیشانی ((سەربردەی سەیدی پێشەوا ئەحمەد عیرفانی شەهید لە ساڵی ١٣٥٠ك)) نوسیوە. ئەم نوسراوە یەکەمین بەرهەمی ئەدەبی بو کە بە زمانی عارەبی نوسیویەتی کە ئەوسا تەمەنی لە نێوان حەڤدە تا هەژدە ساڵ دەبو.

پاشان چوە (لاهور) لەوێدا لەسەر دەستی چاکسازی گەورەو بانگبەری مەزن شێخ ئەحمەد عەلی[٤] کە تەفسیرناسێکی بەناوبانگ بو دەستی بە تەفسیر خوێندن کرد، (لاهور)یش ئەو کات شاری زانستو ڕۆشنبیریو ناوەندی

(١) ڕێبەری ڕاپەڕینی ئەدەبی عەرەبی بو لە هندستان، هەروەها چاکسازیخوازی پرۆگرامی خوێندنی ئەدەبی عارەبی بو، سێ ساڵ لە نەدوەی زانایان بو، کۆمەڵێك ئەدیبی بەناوبانگی لەسەر دەست پێگەیی وەکو، مەسعودی نەدویو محمد ناظمی نەدوی .

(٢) لە ١٥ / جەمادی یەکەمی ١٣٦١ك مردوە .

(٣) لە ١٣ / جەمادی یەکەمی ١٣٧٧ك مردوە .

(٤) لە ١٣ / جەمادی یەکەمی / ١٣٧٧ ی کۆچی ئەمری خوای کردوە.

بڵاوکـراوەو رۆژنامــەکانی هیندسـتانی دابەشـــنەکراو بـو. ئەبولحەسـەنیش ئـەم دەرفەتەی هەڵقۆستەوەو دەگەڵ چەندین مامۆسـتاو ئوسـتادی گـەورەو پایـەدارو ئەدیبو شاعیرو هزرڤانان ئاشنا بو. ئەوەی شایانی باس بێ یەك لەوانە شـاعیری ئیسـلام دکتۆر موحەممەد ئیقبال بو. کە لە مەجلیسەکانی شاعیر بەشدار دەبـو و شاعیریش دڵی پێخۆش دەبو[1]. هەرچەندە ئەبولحەسەن گەنجیش بو و ناوبانگیشی نەبو[2].

ئەبولحەسەن خوێندنەکەی لەزۆربەی قۆناغەکاندا بـە بڕوانامـە نـەبوە، بـەڵکو خوێندنێکی ئازادانەی روبەڕوی زانستو زانیاری بوە. جا کە دیراسەکەی لە لاهور تەواو کرد بۆ لوکنهو گەڕایەوەو لەوێدا لە (دارالعلوم)ی نەدوەی زانایان مایـەوەو جۆرەها زانستی تێدا دەگوتەوە. لـەم ماوەیـە لـەپاڵ ئـەو کارەشـیدا بـە زمـانی عـارەبی مەقالاتی بۆ گۆڤاری (الضـیاء) دەنوسی کە نەدوەی زانایان دەریـدەکرد، سەرنوسەرەکەشی مەسعودی نەدوی[3] بو. هەروەها بە نوسینی چەندین پـەرتوکی زمان ئوردوش خەریك بو. ژیاننامەکەی سـەید ئەحمـەدی شەهیدیشـی بـە چـاپ گەیشت کە تەمەنی ئەو کاتی لە بیستو پێنج ساڵ پتر نەبو. هـەڕمێنێکی زۆری هەبو تەنانەت چوار چاپی لـێدەرچو.

پاشان گواستیەوە (دلهـی). لەوێـدا بـە دیـداری موجەددیـدی مـەزن (شـێخ موحەممەد ئیلیاس) شاد بو، ئەم دیـدارە وەرچـەرخانێکی لـە ژیـانی ئەبولحەسـەن بەرپا کرد. چـونکە شـێخ موحەممـەد ئیلیـاس رێبـەرێکی میللـی بـو، لـە رێـی بانگەوازەکەی بۆ خودا سەروساختێکی[4] قوڵو پتەوی دەگەڵ جـەماوەردا هـەبو، بەڵام ئەبولحەسەن تا ئەوکاتی لەگەڵ جەماوەردا هیچ پەیوەندێکی پەیدا نـەکردبو، لەبەرئەوەی هەر بە خوێندنو کتێب نوسین خەریك بو، ئیتر ئـەویش لـەدوای ئـەو

---

(١) لە کۆتایی ساڵی ١٣٨١ ی کۆچی مردوە .

(٢) سەید ئەبولحەسەن چیرۆکی ئەو سەردانەو سەربردەکەی لە پێشەکی پەرتوکەکەی بـەناوی (روائـع اقبـال) باس کردوە

(٣) لە رەجەبی / ١٣٧٣ك – ١٦ / مارس م ١٩٥٤ز مردوە

٤ سەروساخت: ئاشنایەتی، سەروکار، پەیوەندی.

دیدارەدا دەستی کرد بە گەڕانو سوڕانو دەگەڵ خـەڵکی گونـدو دێهاتـان تێکـەڵ دەبو و گەشتی ئیسـلامیانەی ئەنجام دەدا، گەشتی وای هەبوە رەنگـە مـانگێکی خایاندبێ، لەم گەشتانەدا بە گوندو شـارەکانی هیندسـتان دەگـەڕاو خـەڵکی بـۆ ئیسـلام بانگ دەکرد .–ئێستاشی لەگەڵدا بێ– لە حیکمەتی وردو قوڵی ئاینیو لە هێزی بڕواییدا هەر شـێخ ئیلیـاس سەرمەشـقی ئەبولحەسـەنە. چـونکە شـێخ ئیلیاس –هـەروەکو براکـەمان وا دەڵـێ–وێنەیـەك بـو لـە پێشـینە چـاکەکان و دڵسۆزێکی بەغیرەت بو، جـەرگی بـۆ رەوشـی نالـەباری موسـڵمانان دێشـا، بـۆ بەرژەوەنـدی موسـڵمانان تێدەکۆشـاو لـە خۆشـیو ناخۆشـی لەگـەڵیان بـو، لـە پێناویاندا روحە بەهێزەکەی گڕی دەگرت و هەناوی بۆ دەسوتان[١] .

پـەروەردەی روحیشـی لـە خواناسـی پایـەدارو پـەوەردیاری گـەورە؛ شـێخ عبـدالقادری رائـــی فــوری[٢] وەرگرتــوەو لــە هــاودەمێتیو مەجلیســەکانیدا بەهرەمەند بوە .

ئەبولحەسەن بۆتە سەرنوسەری گۆڤـاری (النـدوة)ی زانسـتیش کـە بـە زمـانی ئوردی دەردەچوو زمانحاڵی نەدوە بو. زانکۆی ئیسلامیش لـە (علیکـرە) ئـەرکی دانانی پرۆگرامێکیان بۆ قوتابیانی لیسانسی خوێندنی ئاینی پێ سپارد، ئـەویش پەرتوکێکی بەناوی (ئیسلامییات) دانا و زانکۆش قبوڵی کرد و لە پای ئەوەشـدا خەڵاتیان کرد. لە ساڵی (١٣٦١ك-١٩٤٢ز) دا زانکـۆی میللـی ئیسـلامی لـە دلهـی بانگێشـتی کرد تا موحازەرەیەك بدات. ئەویش موحازەرەیەکی لـە بـارەی

---

(١) لە ساڵی ١٣٦٣ کۆچیدا کۆچی دوایی کردوە. ئەبولحەسـەن بـە زمـانی ئـوردی ژیاننامەیـەکی لەبارەوە نوسیوە. لە موحازەرەیەکیدا بەناوی (بانگەوازی ئیسـلامیو بەرەو پێشـەوە چـونەکانی لە هیندستاندا وتەیەکیشی لەبارەوە هەیە . کۆمەڵەکەی کە زۆربەی کات بـە کۆمەڵـەی تـەبلیغ دەناسرێن لە گورجوگۆڵو چالاکتریان کۆمەڵەکانی هیندستانە، ژمارەشیان لـە هـەموان زۆرتـرە. چالاکی کاریگـەریان هەیـە، گەشـتی بـەردەوام ئـەنجام دەدەن، بـە ئاسـیاو ئەفریقیاوئـەوروپاو ئەمریکادا دەگەڕێن. ناوەندەکەی لە (دلهي) پایتەختی هیندسـتانە .

(٢) لە لاهور لـە (١/ رەبیعـی یەکـەمی / ١٣٨٢- ئۆگەسـتی ١٩٦٢ ز) کۆچـی دوایـی کـرد . ئەبولحەسەن ژیاننامەیەکی لە بارەوە نوسیەوە .

(ئاین‌و شارستانێتی) پێشکەش بە خوێندکاران کرد، هەمو زۆریان بەدڵ بو کە بە نوسراویش بڵاوکرایەوە کاریگەرێکی بەرفرەوانی بەرپاکرد .

هەر لەو ماوەیەشدا چەند پەرتوکێکی بۆ خوێندکارانی خوێندنگە عارەبیەکانی هیندستان دانا. یەك لەوانە بریتی بو لە (مختارات في الادب العربي).(دار العلوم)ی هیندستان‌و چەند زانکۆیەکیش بڕیاریان دا بیکەنە پرۆگرامی خوێندنی خۆیان. پەرتوکێکی‌تری بریتی بو لە (قصص النبيين للأطفال) کە لە سێ بەرگدا بو .. زۆر پەرتوکی‌تریشی دانا. هەروەها گۆڤاری (التعمير)یشی دەرکرد کە مانگێ دوجار بە زمانی ئوردی دەردەچو.

مەکۆ(جمعية)یەکیشی دامەزراند تا موژدەی دینی ئیسلام بەناو هیندۆسەکان بڵاوبکاتەوە. ئەم مەکۆیە موژدەگارە ئیسلامیە یەك لە چالاکیەکانی ئەوە بو کۆمەڵێك پەیام‌و تۆژینەوەی بەزمانی ئینگلیزی لەبارەی نەتەوەی ئیسلامدا دەرکردو لەوێدا بڵاوی کردەوە. لە کۆتایی ساڵی (١٣٧٨ك-١٩٥٩ز)یشدا لە لوکنهو (کۆڕی زانیاری ئیسلامی) دامەزراند. هەروەها گەلێك چالاکی‌و بەرهەمی تریشی بە زمانی ئینگلیزی‌و هیندی‌و ئوردی‌و عارەبی‌و زۆر چاپکراوەی بەنرخی دیکەشی هەیە.

ئەم پەرتوکەش- بە داڕوخانی موسڵمانان جیهان چ زیانێکی لێکەوت- لە ساڵی (١٣٦٤ك -١٩٤٥) دا نوسیویەتی کە ئەوکات تەمەنی سی‌ودو ساڵ بو. بەڵام چاپکردنی وەدواکەوت. کە لەوماوەیەدا زیادەی دەخستە سەرو بە بابەتی‌تر دەیڕازاندەوەو هەڵەبژێری‌و پوختەکاری لەگەڵدا دەکرد تائەوەی چاپی یەکەمی لە میسردا لە ساڵی (١٣٦٩ك-١٩٥٠ز)دا بڵاوبۆوە.

ئەبولحەسەنی برای هێژام زۆر مەراقی لە کۆکردنەوەی پەرتوکانە، شەیدای باسوخواسی کتێبانەو شەونخونیان دەگەڵدا دەکێشێ. لە کاڵاوپاڵای دنیایێ بەس خەمی کتێبەکانیەتی، بەهادارترین دیاری پێشکەشی بکرێ پەرتوکێکە، کتێب بۆ ئەوە کۆناکاتەوە ماڵەکەی پێ قەرەباڵغ بکات، بەڵکو بۆ ئەوەیەتی تا بیخوێنێتەوەو تاووتوێ‌و رەخنەکاری تێدا بکات. نوسراوە جۆراوجۆرەکانیشی لەم بارەوە بەڵگەیەکی ئاشکران. لە ئەنجامی ئەو هەمو خوێندنەوەو شەونخونیەی

دەگەڵ پەرتوکانی کێشاوە- لە تەك بەهرەو ئەزمونەکەیدا- دەتوانێ بە هاسانی بە زمانی عارەبی بدوێ. کە بە عارەبیش دەدوێ وەك لافاو هەڵقوڵی بێ زۆر بە ئابوتابو بە پاراوی دەدوێو قسەکانی پڕە لە هێنانەوەی وێنەی ڕەوانیو گوزارشتی جوانو سەرنجڕاکێش. بۆ زۆربەی موحازەرەکانیشی خۆی ئامادە دەکاتو زۆرینەشیان دەنوسێتەوە. نەشمو شێوازی ئاخاوتنەکەی ڕەگەزی سۆزی بلێسەداری بەسەردا زاڵە بەلام لەگەڵ ئەوەشدا کە لە دەرگەی تۆژینەوەیەك دەدا بە پوختەیی ئەنجامی دەداتو مافی خۆی دەداتێو تاموچێژیشی لەگەڵ ئاوێتە دەکات وەکو لێم زانیوەو بە خۆشی پتر لە جارێك بۆی درکاندومە، کە لەبارەی بابەتێکی گرنگەوە دەدوێ حەز ناکا هێرش ببات، تەنها ئەو کاتە نەبێ کە زانیاریەکی زۆری لەبارەوە کۆکردبێتەوەو خۆی بۆ ئامادە کردبێ. ئەوەش نەك لەبەر مەعتەلیو بێبابەتی بێ بەڵکو وەك وریا بونێکی زانایانەیە کە دەیەوێ بگاتە یەقینو مەسەلەکەی بۆ ساغ بوبێتەوە ئەوجا پەنا وەبەر هێرشان ببات!.. ئەبولحەسەن پەخشانی بەسەردا زاڵ بوە بۆیە ڕۆژێك لە ڕۆژان نەیکراوە هیچ شیعرێك بهۆنێتەوە...

مامۆستا ئەبولحەسەن بەردەوام ئەم جۆرە وەرزشانەی کردوە: تۆپانێ، مەلەوانی، ڕاووشکار، هۆکیو تێنس، بەلام پاشان وازی لێهێناون. وێڕای ئەمەش چەند نەخۆشیەکیشی توش ببو، ماوەیەکی درێژی خایاند بە تایبەتی نەخۆشی سینگ، بەلام پاشان خودا شیفای پێبەخشی، تەنها کۆخەکەی نەبێ کە تاو نا تاو دەیگرێ.

حەز لە هیچ جۆرە وێنەیەك ناکات، بۆ خۆشی حەڕام کردوەو لەسەریشی توندە. جارێکیان پێکەوە چوینە چاپخانەیەکی گەورە لە قاهیرەدا، وێنەگرەکەی ئەوێ زۆری حەز دەکردو زۆریشی داواکرد بۆ یادگاری وێنەیەکمان بگرێ، بەلام ئەبولحەسەن ڕازی نەبو و گوتی موسڵمانانی هیندستان لەسەر حەڕامێتی وێنەگرتن هاودەنگن.

جارێك پرسیارێکم لێکردو گوتم لە پێشینانی چاك بە کامیان کارتێکراو بوی؟ لە وەلامدا گوتی: بەم پیاوچاکانە: ئیمام ئەحمەدی کوڕی حەنبەل کە لە

کاتی فیتنەکەدا خاوەن هەڵوێستێکی ناسراوو بەناوبانگە. شێخلئیسلام ئیبنی تەیمیە. شێخ ئەحمەدی سەرهەندی کە خەڵکی سەرهەند بوەو سەرهەندیش شارێکە لە بنجاب، لە ساڵی (١٠٣٤)کۆچیشدا کۆچی دوایی کردوە، خاوەنی پەیامە نەمرەکانی شەریعەتو حەقیقەتو، دژایەتیکردنی بیدعەکاریە. شێخ (ولي الله الدهلوي) کە لە ساڵی (١١٧٦)ی کۆچیدا مردوە، توێژەرێکی مەزنی ئیسلامیش بوەو خاوەنی پەرتوکی (حجة الله البالغة)یە. هەروەها سەید ئەحمەدی شەهیدیش کە دامەزرێنەری یەکەمین دەوڵەتی شەرعی بوە لە هیندستان لە سەدەی سێزدەی کۆچی[1]، بۆ چەند مانگێك دەوڵەتەکەی حوکمی کردوە، بەڵام پاشان ئینگلیز بە نەخشەو پلانە گلاوەکانیان روخاندیان.

گەورەترین هیواوهومێدی ئەبولحەسەن ئەوەیە کە ببینێ ئیسلام لەسەر روی زەویدا باڵادەست بێو دەوڵەتە سەرکێشو یاخیەکانیش بە ئەشکەنجەو لەبن دەست بن، تامەزرۆی ئەو دەمەیە کە بەچاوانی خۆی تۆڵەوەرگرتنەوەی خوا لەو کەسانە ببینێ کە دژایەتی ئیسلامیان کردەوەو موسڵمانانیان زەبونو نابوت کردوە، بەمەش فەرامۆشی دڵی دێتەوەو پرشنگی مژدەی بەسینەدا پەخش دەبێ. پێیوایەو وای دەبینێ کە ئەو کەمایەتیە موسڵمانەی لە هیندستان ماونەتەوە چاکەکانن و جێی هومێدن بۆ هیندستان، رەنگە ئایندەیەکی گەشیان لەوێدا بۆ ئیسلام پێبێ.

ئەبولحەسەن لە ساڵەکانی (١٣٦٧-١٣٦٩)ك بەرامبەر بە (١٩٤٧-١٩٥٠)ی زایینی گەشتێکی بۆ حیجاز کرد پاشان چەندین گەشتی بەرودواتری کردوە. لە ساڵی (١٣٧٠ك-١٩٥١ز) هاتە میسر. بە زۆربەی جیهانی ئیسلامیشدا گەڕاوە. لە (١٣٧٥ك-١٩٥٦ز) سەردانی تورکیای کردوە، سەردانی پایتەختەکانی وڵاتی ئەوروپاشو بەناوبانگترین شارەکانی ئەندەلوسیشی کردوە. سەردانی یەکەمی لە ساڵی ١٣٨٢ك بوە، هی دوەمیشی لە ساڵی ١٣٨٣ك

(١) ئەویش هەر لە بنەماڵەی ئەبولحەسەن بوە. یەکێك بو لە پیاوە هەرە بەناوبانگەکانی بنەماڵەو هیندستان، لە ساڵی ١٢٠١ك لە رائی بریلی لە دایك بوە. لە رێیخودا لە بالاکوت (پاکستانی ئێستا)دا لە ساڵی ١٣٤٦ك شەهید کراوە.

بەرامبەر بە (١٩٦٢-١٩٦٣)بوە. لەم گەشتانەدا زۆری دنیا دیوەو گەلێکی خوێندۆتەوەو جۆرەها بابەتی نوسیوە، ئامادەی موحازەران بوەو موحازەرەشی داوە، لە هەر جێیەك دابەزی بێ کردوکۆشی هەبوەو بەهرەی وەرگرتوە، زۆر پەیمانیشی بەستوە. لە ساڵی (١٣٨٠ك-١٩٦٢ز) کە براگەورەکەی دکتۆر سەید عەبدولعەلی ئەلحەسنی وەفاتیکرد لە جێی ئەودا بە ئەمینداری گشتی نەدوەی زانایان هەڵبژێردرا، لە ساڵی ١٩٥٧یشدا بەئەندامی پەیامنێری کۆڕی زانیاری عارەبی لە دیمەشق هەڵبژێردرا[١] .لە ساڵی (١٣٧٥-١٩٥٦ز) وەك مامۆستایەکی میوان لە زانکۆی دیمەشق بانگێشت کرا تاچەند موحازەرەیەك پێشکەش بکات [٢] لە ساڵی (١٣٨٠ك-١٩٦١ز) ئەنجومەنی دامەزراندنی (رابطة العالم الاسلامي)یش لە مەککەی پیرۆزدا هەروەها لە ئەنجومەنی راوێژکاری باڵای زانکۆی ئیسلامی لە مەدینەشدا بە ئەندام هەڵبژێردرا. لە ساڵی(١٩٥٩ز)شدا بە سەرۆکی دەزگای خوێندنی ئاینی لە ولایەتی باکوری هیندستان هەڵبژێردرا.

لە میسردا جارێکیان دانیشتبوینو ئەویشمان لەگەڵدا بو، لەبارەی چاکیەکانی میسرم لێپرسی، ئەویش بە کورتی وەڵامی دایەوەو گوتی: بڕوابون بەخودا، دینداری، خۆشویستنی موسڵمانان بەتایبەتی ئەگەر نامۆ بن، دڵ نەرمو ناسکی، سینەپاکی، بەرهەمی زۆر... پاشان لە خراپیەکانم لێپرسی، ئیحراج بو بەڵام پاشان گوتی: سفوراتی، خۆدانەپۆشین، وێنەی روتی ناو گۆڤارو رۆژنامەکان، بە سوك سەیرکردنی هەندێ حەڕامەکان لە لایەن هەندێ زانا، نەکردنی نوێژی بەکۆمەڵ لەگەڵ ئەوەی مزگەوتیش زۆرن، هەڵپەکردنێکی کوێرانە بۆ لاساکردنەوەی ژیاری رۆژئاوا .

---

(١) یادەوەریەکی لە قاهیرەدا لەژێر سەرناوی ((مذكرات سائح في الشرق العربي)) لە ساڵی (١٣٧٣-١٩٥٤ز) چاپ کرا .

(٢) سەرجەم ئەو موحازەرانەی کە ئوستاد ئەبولحەسن لە مەدرەجی زانکۆی (الکبری)ی دیمەشق پێشکەش کرد ژمارەیان دوازدە موحازەرە بو لە پەرتوکێکدا بەناوی ((رجال الفكر الدعوة في الاسلام)) لە چاپخانەی زانکۆی دیمەشق لە ساڵی (١٣٧٩ك-١٩٦٠ز)دا چاپ کرا .

هەروەها ئەبولحەسنی برام دوژمنــی رواڵــەتی درۆزنانەیــە، خــواردنو بــەرگو جێخەوی بەهەند هەڵناگرێ، حەز لە قســەی زیــادو زۆرلــەخۆكردن ناكــات، هــیچ نرخێك بۆ پارەوپول دانانێ، متمانەكردنی بەخودا لەسەروی هــەمو كارەكانیــەتی، لە پێناو ئەو مەبەستەی بڕوای پێهەیە كۆڵنەدانو رەنجی بێوچانی بەجۆرێكە بۆیە بۆتە سەرمەشق، دڵسۆزیەكی زۆر قوڵی هەیە بۆیە لە كارەكانیدا سەردەكەوێ لــە كاتێكدا ئەوانیتر شــكســت دەخۆن.

زۆر پێدا رۆیشــتم، بەڵام هیچشــم لەبارەی ئەبولحەسەنی برام نە گوتوە.

ئەحمەدی شەرباصی

مودەریسی ئەزهەر

قاهیرە

شەووال / ١٣٧٠ك

ئۆگەست / ١٩٥١ز

پێشەکیەك

بە پێنوسی ئوستاد عبدالرحمن حبنكه الميدانی

سوپاس‌و ستایش بۆ ئەو خودایەی بەرزو بەخشندەیە، کە قورئان‌و سونن‌ەت‌و وتەی پڕواتای بە موحەمەدی کوڕی عەبدولا ﷺ بەخشیوە، کە پێغەمبەری کردۆتە چاکترین بانگخوازی ڕێی خودا، کە کردویەتی بە هۆشمەندترین پێشەنگ‌و سەرمەشقترین پەروەردەکار.

لە میهرەبانی خۆیەتی کە هەڵگرانی مەشخەڵی پەیامەکەی دانای ڕێڕاست‌و سەرڕاستن، بەوپەڕی تواناوە بە پێی ڕێوشوێنی پێغەمبەر ﷺ لە پێناو خوا تێدەکۆشن، لە هەر سەردەمێکدا ڕەوشی گەلان بە هەر چۆنێك بگۆڕێ و شەوی تاریکستان هەرچەندی درێژە بکێشی و تەمومژ هەرچەندی خەست و خۆڵ بێ، تا ڕۆژی دوایی رادەبێ قەت لە ڕێی هەق دانابەزن، بۆ ناهەقی ڕاناخزن، لەمەڕ دوژمن نابەزن، چونکە خودا لەگەڵیانە.

ئەم پەرتوکە ((بە داڕوخانی موسڵمانان جیهان چ زیانێکی لێکەوت؟!!)) کە بانگخوازی ئامۆژگارو ڕێبەری دانا‌و زانا‌و شێخی هێژا‌و پایەدار ((ئەبولحەسەن عەلی ئەلحەسەنی نەدوی)) نوسیویەتی، هەر لەگەڵ دەرچونی یەکەم چاپی لە ساڵی (١٣٦٩ك-١٩٥٠ز) زانا‌و بیرمەندان گەلێکیان کەوتە بەر دڵ‌و شونێپایەکی بەرزی لەلادا پەیدا کردن. پەرتوکەکە مێژوی ڕەوشی گەلانی بەر لە ئیسلام بەسەر دەکاتەوە کە چۆن لە روی هزرو زانست داڕوخاون و لە ژیاردا تێکشکاون، چۆن لەناو بتپەرستیەکی پڕوپوچ‌و بێنمود و نەفامێتیەکی دزێو و ستەم‌و زۆرداریەکی لە ڕادەبەدەردا دەژیان، چۆن ملهوڕو خاوەن هێزو دەسەڵاتدارەکان خەڵکی ڕەش‌وڕوتیان دەچەوساندەوە، ستەمدیدەی بێ‌پشت‌و پەنا نەیدەتوانی روبەڕوی زەبروزەنگی ملهوڕان ڕابوەستێ‌و کۆت‌و زنجیری کۆیلایەتی‌و

سەرشۆڕی لە خۆی راپسێنێ، تەنانەت ئەگەر مافیشی پێخوست دەکرا نەیدەوێرا دەنگ بکا.

باس دەکات مرۆڤایەتی کەساڵەهای ساڵ بو، لەتاو بەدبەختبونو مەرگەساتی بەناڵەناڵ بو، لە حەژمەت ژیاری وێران دادوبێدادی بو، لە دەستدرێژیو ستەمکاریو خوێنڕێژیو دوژمنکاری هاوار هاواری بو. ئیسلام هات فریای کەوتو گزنگی ئازادی بۆ پەخش کرد، بە بەڵگەی رۆشنو وتەی بەجێ، بە هێزی تۆسنو بازوی بە تین رێزومافی رەوای مرۆڤانی گەڕاندەوە و زوڵمو زۆرداری ملهوڕانی بڕاندەوە، مرۆڤی لە مرۆڤپەرستی رزگارکرد بۆ خواپەرستی، هەرچی سیستەمی هەوەستزادەی مرۆڤان بو کە بە ناوی ئاین لافی لێدەداو خەڵکی بەستەزمانی دەچەوساندەوە باوی نەهێشتو تەمومژی رەواندەوە. ئامێزی بە سۆزو بەزەیی و باوەشی دادگەریو چاکەکاری لە مرۆڤایەتی کردەوە و رێبیرو بیروباوەڕو شەریعەتو ئەحکامو ئامۆژی ئاسودەبەخشی پێشکەش کردن.

باس دەکات لەبەر ئەوە موسڵمانان داڕوخانو تێشکان چونکە لە ئامۆژو رێنماییەکانی ئیسلام دورکەوتنەوە، پشتیان لە زانست هەڵکردو نەزانی بڵاوبوەوە.. زانستێك کە ژیاری پێ بنیاد دەنرێ. کەچی گەلانی رۆژئاوا هاتن بەهرەیان لە بنچینەکانی ژیاری ئیسلامی وەرگرتو ژیارێکی مەزنی ماددییان بۆ خۆ پێکهێنا بەڵام بێئەوەی ئاوڕ بەلای بیروباوەڕو پەرستنکاریو خورەوشتو رەفتارو دادگەریو چاکەخوازیو هەڤپەروەریەکەی بدەنەوە.

دوپات دەکاتەوە ژیارە ماددیەکەی رۆژئاوا مادەم خۆی بە رەگەزەکانیتری ژیاری ئیسلامی نەپاراستوە دەبێتە هۆکاری وێرانبونی جیهان و مرۆڤایەتیش بەرەو رەوشی تێکشکاوی پێشان دەگەڕێتەوە، وەکو جاران ملهوڕو ستەمکاران چڕنوك لە بەربینگی هەژارو ناگزوران رادەچەقێننو دیسان شەڕو پەشێوی بڵاو دەبێتەوە.

دوپات دەکاتەوە جیهان زیانێکی گەورەی بە هۆی داڕوخانی موسڵمانان بەرکەوتوە، رەنگە مرۆڤایەتیش توشی مەترسیەکی زەبەللاحی خاپوربون ببێت چونکە زلهێزانی سەر روی زەوی هێزی وێرانکردنی جیهانیان وەدەست هێناوەو

هيچ دينێكيشيان نيه دەستى خوانەناس‌و بێبڕواكان بگرێ‌و لێنەگەڕێ مرۆڤايەتى توشى ئەو رۆژە رەشە ببێ، وێڕاى ئەمەش لە ناخى دڵەوە حەز دەكەن هەمو شتێكى سەر روى زەوى داگير بكەن‌و دەست بەسەر گشت گەلان دابگرن .

گەلێك بە جوانى باسى كێشە كۆمەڵايەتيەكانى سەردەم دەكات، لەبارەى لاڕێبون‌و ترازانەكانى دەدوێ كە خەريكە مرۆڤايەتى لە كەندەڵانى وێرانكارى هەڵدێرێ. گەلێك وتەو گەواهى گەورە بيرمەندانى رۆژئاوايى بە بەڵگە هێناوەتەوە كە دەگەڵ بابەتى نێو پەرتوكەكە تێكدەكەنەوەو روى راستەقينەى كێشەكان وەدەر دەخەن.

جەنابى شێخ ((ئەبولحەسەن عەلى ئەلحەسەنى نەدوى)) پياوێكى ناسراوەو ناوبانگى بە سەرجەم جيهانى ئيسلاميدا بڵاوبۆتەوە، بۆيە پێويستى بەوە نيە خۆى‌و بەرهەمە بەهادارەكانى پێناسە بكرێن.

وتەكانى منيش وەك يەكێكە چرايەكى كزۆڵەى بەدەستەوە بێ‌و خەڵكێكى چاوساغ بەرەو گلۆپێكى زلى كارەبايى رێنوێن بكات كە روبەرێكى بەرفرەوانى بەدەورى خۆدا روناك كردبێتەوە.

لە كۆتاييدا لە خوا دەپاڕێمەوە شێخ لەشى ساغ بێت‌و تەمەنى درێژ بێ، سودى بەرهەمەكانى نوسيويەتى‌و دەزگاكانى دايمەزراندەوە تا رۆژى دوايى هەر بمێنێ‌و بۆ دين‌و دونيا بەهرەيان بەردەوام بێ.

وآخر دعوانا أن الحمدلله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيّد الأولين والآخرين، وآله وصحبه ومن تبعهم بإحسان الى يوم الدين .

عبدالرحمن حبَنّكة الميداني

مەككەى پيرۆز

١٨ / شەعبان/ ١٤١٨

١٨ / ١٢ / ١٩٩٧ ز

بە داڕوخانی موسڵمانان

جیهان چ زیانێکی لێکەوت؟!!

داڕوخانی موسڵمانان یەکەم داڕوخـان نیـە لـە دنیـادا. کـە موسـڵمانان دوای ماوەیەك سەرکردەیی هەرەسـیان بـردو لـە مەیـدانی ژیـانو واقیعـدا دەسـتیان کێشایەوەو کەنارگیر بون روداوێکە، بەڵام وەکو ئەو روداوانە نیە کـە لـە مێـژوی تێکشکانی گەلو نەتەوەو داڕوخانی حکومەتو وڵاتـان رودەدەن، وەکـو شـکانی پاشاو داگیرکـەران نیـە، وەکـو ژێرکـەوتنی داگیرکـەرانی سـەرکەوتو نیـە، وەك بەرتەسکبونەوەی سێبەری ژیارەکان نیە، وەك داکشانی دوای هەڵکشانی سیاسـی نیە، چونکە ئەو روداوانە لـە مێـژوی سـەرجەم گـەلانی سـەر زەوی وێنـەو هـاو شێوەیان زۆرن، بەڵام روداوی داڕوخانی موسـڵمانان روداوێکـی نـاوازەو بێوێنەیـە ئەگەرچی گشت روداوێکی ناوازەش لە مێژودا وێنەی هەیە.

ئەم روداوە تەنها بە عەرەبانو بـە گـەلو نەتـەوە ئیسـلامیەکانیش تایبـەت نـەبوە چـجای بنەماڵـەو خانـەوادەی حـوکم بەدەسـت! بـەڵکو مەرگەسـاتێکی مرۆڤایەتی سەرتاسەری بوەو مێژو قەت لەوەی رەشـترو توشـترو سەرتاسـەریتری بەخۆ نەدیوە. جیهان ئەگەر تانەی فیزو دەماری سەرچاوی خۆی لابداو هەقیقەتی ئەم روداوەی بدیبایەو بیزانیبا بڕی ئەو دۆڕانەی پێی بڕاوە چـەند گەورەیـە، رۆژی رەشی روداوەکەیان دەکردە رۆژی شیوەنو تازیـەداریو نەتـەوەو گـەلان پرسـەیان لەگەڵ یەکتر دەگۆڕیەوە. بەڵام ئەم روداوە پڕ کارەساتە لە ماوەی رۆژێك و دو رۆژ روی نـەداوە بـەڵکو رۆژگـارێکی دورودرێـژی خایانـدوە، جیهـانیش تائێسـتا لێکدانەوەیەکی راستو تەواوی بۆ ئەم روداوە نەکردوەو قەبارەکەی نەناسـیوە، تـا ئێسـتاش تـەرازوێکی وردو دروسـتی نیـە کڵـۆڵیو بەدبەختیەکـەی خـۆی پـێ بکێشـێ.

جیهان بە داڕوخانی وڵاتێك کە رۆژگارێك دەسـەڵاتدار بوبـێو گـەلێك وڵاتـی داگیر کردبێو گەلێك گەلـی کردبێتـە کۆیلـەو لەسـەر رەنـجو شـانی چەوسـاوەو

ژێردەستەکان رایبواردبێ، هیچ شتێکی لەکیس ناچێ. ئەگەر دەسەڵات لە دەست ناکەسێکەوە بچێتە دەست ناکەسێکیتر یان لە دەست کۆمەڵێکی زۆردارو ملهوڕو خۆپەرستەوە بچێتە دەست کۆمەڵێکی تری هاوشێوە، غەمگین نابێ و ژان نایگرێ. گەردون بە داڕوخانی نەتەوەیەکی پیر و پەککەوتەو لاواز یان بە داڕمانی وڵاتێکی بناغە لەرزۆكو لەبەریەك هەڵوەشاوە توشی مەرگەساتو ناسۆرو ژان نابێ، بەڵکو بە پێچەوانەوە داڕوخانی نەتەوەو وڵاتێکی ئاوەها هەرخۆی نەریتێکە لەم گەردونەدا. فرمێسکی مرۆڤ گەلێك لەوە شکۆدارترە هەر رۆژەو بۆ پاشایەکی کۆچکردو یان بۆ دەسەڵاتێکی لەناوچو دابباریێ. کەسێك رۆژێك لە رۆژان لە پێناو بەختەوەریو بەرژەوەندی جیهان رەنجی نەدابێو تێنەکۆشابێ مرۆڤایەتی باکی پێ نیەو ئەفسوسی بۆ هەڵناکێشێ. ئەرزو ئاسمان لەمەڕ ئەو روداوانەی هەزاران جار رویان داوەو رو دەدەن سۆزیان نابزوێو بێبەزەیین : ﴿ **كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ، وَزُرُوعٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ، وَنَعْمَةٍ كَانُوا فِيهَا فَاكِهِينَ، كَذَلِكَ وَأَوْرَثْنَاهَا قَوْمًا آخَرِينَ، فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالأَرْضُ وَمَا كَانُوا مُنظَرِينَ**: گەلێك باخاتو کانیاو و کشتوکاڵو پایەی شکۆدارو نازونوزیان لە دوای خۆدا بەجێهێشت، کە لە دوای ئەواندا گەلێکیتر هاتن جێگەیان گرتنەوە، کە لەناوچون ئەرزو ئاسمان شیوەنی بۆ نەگێڕانو سزاکەیان لەسەر دوا نەخرا ﴾الدخان: ٢٥-٢٩ .

ئەم جۆرە نەتەوەو وڵاتانە مرۆڤایەتیان توشی ئەستەمو ئازارو کارەسات کردوەو نەتەوەی بچوكو ژێردەستەیان دوچاری ئەشکەنجەو نەهامەتی کردوە، وەك کرم جەستەی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیان گەندەڵ کردوە، ژەهرو ژەقنەموتیان هەڵڕشتۆتە ناو دەمارو خوێنی مرۆڤایەتی بۆیە هەر دەبو نەشتەرگەری ئەنجام بدرێو ئەو بەشە نەخۆشو توشە بقرتێنرێ، لەناوچونی ئەو بەشە نەخۆشەی جەستەی مرۆڤایەتی لە چاکەو بەزەیی پەروەردگارەوەیەو پێویستە گشت ئەندامو خێزانێکی مرۆڤایەتی بەڵکو هەمو تاکەکانی گەردون سوپاسی خوای لەسەر بکەن: ﴿**فقطع دابر القوم الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ العالمين**: گەلی

ســـــتەمکاری بێـــبڕوا ئاســـــەواری بڕایـــــەوە، ســـــوپاس بـــــۆ پـــــەروەردگاری بونەوەر﴾الانعام:٤٥

بەڵام موسڵمانان کە هەڵگری پـەیامی پەیامبـەرانن، مایـەی شـیفاو خۆشـی جیهانن، کاتێك داڕوخـانو وڵاتیـان نـەماو سـروەیان نیشـتەوە، وەك داڕوخـانو نەمانو نیشتنەوەی هیچ گـەلو رەگـەزو نەتەوەیـەکیتر نـەبو.. ئەگـەر وا بوایـە هیچی ئەوتۆی نەدەنایەوەو شوێنکارێکی سوکی بەجێ دەهێشـت.

داڕوخان داڕوخانی بانگەوازێك بو بۆ کۆمەڵگەی مرۆڤایـەتی کـە روحـی پـێ دەهاتەوە بەرو دەبوژایـەوە، داڕوخـانی بناغەیـەك بـو کـە سیسـتەمی سـەرجەم جیهانو ئاینی لەسەر دادەمەزرا.

جا ئایا داڕوخانێك ئەوەندە سەدەیەی بەسـەردا تێپـەڕی بـێ شـایەنی ئەوەیـە مرۆڤایەتی لە رۆژئاواو لە رۆژهەڵاتدا ئاخو ئەفسوسی بۆ هەڵکێشـن؟

ئایا راستە جیهان –کە سەدان گـەلو نەتـەوەی تێدایـە- بـە داڕوخـانی ئـەم نەتەوەیە دۆڕاندوێتی؟ ئەگەر وایە دۆڕانەکەی لە چ دایە؟

ئایا دوای ئەوەی موسڵمانان داڕوخانو سەرکردایەتی جیهان کەوتە بەردەسـتی نەتـەوەکانی ئـەوروپاو پاشـان کـە دەوڵـەتێکی پانوپۆڕیـان لەسـەر داروپـەردوی دەوڵەتی ئیسـلامی بنیات نا، رەوشی جیهان بە چ گەیشت؟ ئایا نەتەوەکان چیان بەسەر هات؟

ئایا ئەو گۆڕانە گەورەیەی کە لە سەرکردایەتیو ڕێبەرایەتی جیهـان رویـدا چ کاریگەرێکی لەسەر ئـاینو خوڕەوشـتو رامیـاریو ژیـانی گشـتیو چارەنوسـی مرۆڤایەتی هەبو؟

ئـەدی ئەگـەر جیهـانی ئیســـلامی لـەو لەپەوڕوکەوتنـەی تێـی کـەوتوە هەڵسێتەوەو لەو سوکە خەوەی دایگرتـوە بێـدار بێتـەوەو جڵـەوی سـەرکردایەتی وەرگرێتەوە چ رو دەدات؟

لەو روپەرانەی دادێ هەوڵ دەدەین وەڵامی ئەم پرسیارانە بدەینەوە...

ئەبولحەسەن عەلی ئەلحەسەنی نەدوی

کۆبەندی یەکەم

سەردەمی نەفامێتی

بەندی یەکەم

مرۆڤایەتی لە ئاوزینگی سەرەمەرگدا

مێژونوسان لەمەدا هاودەنگن کە سەدەی شەشەمو حەفتەمی زاینی لە سەدە هەرە داڕوخاوەکانی رۆژگاری مێژون. بێسۆ مرۆڤایەتی بەر لەم دو سەدەیە چەند سەدەیەك بو گلۆڵەی کەوتبوە لێژییو لەگەڵ رەوتی رۆژگاریشدا لێژبونەوەکەی خێراتر ببو، لەسەر زەویشدا هێزێك نەبو بەهانای بێو بیگرێتەوە. مرۆڤ خوای وەدیهێنەری لەبیر کردبو، بۆیە خۆیو چارەنوسەکەشی لەبیر نەمابو، راستاڵیی ون کردبو، هێزی جیاکردنەوەی نێوان چاکەو خراپەو جوانو دزێویتی نەمابو. بانگەوازی پێغەمبەران رۆژگارێك بو کشومات بو، ئەو چرایانەی کە پێغەمبەران هەڵیانکردبو بەهۆی رەشەباکانی دوای مردنیان کوژابونەوە، هەندێ چرای کزۆڵە مابون بەڵام هەر تەنها چەند دڵێکیان پێ‌رۆشن دەبوەوەو کۆمەڵگەو وڵاتیان روناك نەدەکردەوە. پیاوە ئاینیەکانیش نەبادا دینەکەیان دوچاری ئاژاوە بێو تا هەر خۆیان خێوی دین بن، یان تا ئەرکو زەحمەتی ژین نەکێشن و تفتو تاڵی نەچێژنو پەڕۆ لەسەر نەئاڵێننو خۆشیو هێمنی وەدەست بێنن، یان لەبەرئەوەی نەیاندەتوانی خەباتی ئاینی و رامیاریو روحیو ماددی راپەڕێنن؛ پشتیان لەژین هەڵکردبو و خۆیان وەدور گرتبو، پەنایان وەبەر دێرو کڵێساو خەڵوەتگای دور دور بردبو، ئەوانەی کە لە نێو رەوتی ژینیشدا مابونەوە لەگەڵ پاشاو دنیاداران رێك کەوتبون و لە گوناحو دەستدرێژیدا و لە خواردنی مافو ماڵی خەڵکیدا هاریکارو کاسەلێسی زۆر دڵسۆز بون...

چاوخشاندنێك بە ئاینو نەتەوەکاندا:

دینە مەزنەکان وەك نێچیران کەوتبونە بەر دەستی تەوسکارو گاڵتەجاڕان، وەك یاری بون لەبەر دەستی دوڕوانو گزیکاران. روحو ئەدگاری رەسەنیان ون

کردبـــو، تەنانـــەت ئەگـــەر خاوەنـــانی پێشـــینیش زندوبانـــەوەو بیاندیبانـــەوە نەیاندەناسـینەوە. لانـەکانی ژیـارو کلتـورو حـوکمو رامیـاری ببونـە شـانۆی بێسەروبەری‌و هەڵوەشانەوەو بێشـیرازەیی‌و سیستەمی پڕ سـتەمو زوڵـمو زۆریـی فەرمانڕەوایان، بۆیـە هـەر خۆبـەخۆ خـەریك بـونو لـە دەردی خـۆ دەیاننالاَنـد. پەیامیان نەبو بۆ جیهانی رابنوێنن، بانگەوازیان نەبو بـە گـەلانی راگەیـەنن، لـە لایەنی روحی پوکابونەوە و کانیاوی ژینیان وشکی کردبو، نە خاوەن بەرنامەیەکی پـاك و بێگـەردی ئـاینیی ئاسمـانی بـون نـە خـاوەن سیسـتەمێکی حـوکمڕانی مرۆڤکردەش.

دینی مەسیحی لە سەدەی شەشەمی زاینیدا :

دینی مەسیحی هیچ رۆژێك لە رۆژان ئەو دینە نەبوە هێندە راڤەو رونکـاری‌و چارەسەری کێشەکانی مرۆڤایەتی تێدا بوبێ تا بتوانێ ژیارێك هەڵنێ یان وڵاتێـك هەڵسوڕێنێ، بەڵکو دینێك بوە تەنها چەند ئامۆژێکی مەسیحی لە ئامێزدا بـوەو خـاوەنی چـەند رێوشـوێنێکی سـادەی یەکخواناسـیش بـوە. (پـۆلس) هـات پڕشەنگەکەی کوژاندەوەو گەلێك ئەفسـانەی نـەفامێتی و رێوشـوێنی بتپەرسـتی لەگەڵدا ئاوێتە کرد. پاشان (قوستەنتین) هات ئەوەندەی مابو ئەویشی وێران کرد. لە ئەنجامدا دینـی مەسـیحی بـو بـە ئاوێتەیـەك لـە ئەفسانەگەلـی یۆنـانی‌و بتپەرسـتی رۆمـانی‌و رەبەنایـەتی کلێسـاو ئـەفلاتوناتی میسـری. لـەنێو ئـەم جرِوجەنجاڵیەدا ئامۆژە[1] سادەکانی مەسیح وەك توانەوەی دڵۆپە ئاوێـك لـە نێـو دەریادا توانەوە. تا ئەوەی دینی مەسیحی بو بـە کۆمـەڵێك بیروبـاوەڕو نـەریتی وشـكو رەقـی وا کـە روحـی نەدەبوژانـدەوە و ئـاوەزی نەدەگەشـاندوە و سـۆزی نەدەبزواند و تەنگژەی ژینی پێ‌چارەسەر نـەدەبو و رێگاشـی رۆشـن نـەدەکردەوە. پاشان ناپاکان زێدەی تریان تێخزاندو نەفامان لێکدانـەوەی نابـەجێیان تێئاڵانـدو وای لێهات کە مرۆڤ پتر لـە زانسـتو هـزر دابـبڕێ‌و دورکەوێتـەوە، ئـیتر سـەدە

---

١ ئامۆژ: تعالیم.

لـەدوای سـەدە دینێکـی بتپەرسـتانەتری لێدەکەوتـەوە. (**Sale**)-وەرگێـڕی قورئانی پیرۆز بۆ ئینگلیزی- لەبارەی نەسرانیەکانی سەدەی شەشـەمی زاینیـەوە دەڵێ: ((نەسرانیەکان لە رادەبـەدەر قـددیسو وێنـەکانی حـەزرەتی مەسـیحیان دەپەرست تەنانەت لە کاتۆلیکەکانی ئەمڕۆشیان تێپەڕاندبو))[1].

شـەڕە ئاینیەکانی نێوەخۆی وڵاتـانی رۆم :

پاشان شەڕەقسـەیەکی نـەزۆكو بێهـودە و مشـتومڕێکی توندوتیـژ لـەبارەی دینەوە پەیدا بو، ئـەم هەراوهەنگامەیـە هـزری خـەڵکی خـەریك کـردو زەیـنو زیرەکی گۆت کردنو وزەی کاری کرداری لێ خامۆش کردن، تەنانەت گەلـێ جـار شـەڕی بێئامانیشـی لێدەکەوتـەوە و کوشـتو بـڕو ئەشـکەنجەو وێرانکاریشـی دەنایەوەو تاڵانو بڕۆو شەبەیخونو رەشەکوژیشـی دێناکایـەوە، فێرگـەو کڵێسـەو خانوبەرەکانیش ببونـە سـەنگەری دژبەیـەکی ئـاینی، سـەرەنجام شـەڕی نێوەخـۆ سەرتاسەری وڵاتی داگرتەوە.توندوتیژترین دیاردەی ئەم دژبەیەکبونـە لـە نێـوان نەسرانیەکانی شامو وڵاتانی رۆم بو دژ بە نەسرانیەکانی میسر، یان راسـتتر بڵـێین لە نێوان (مولکانیەکان)و(مۆنۆفیسیەکان) بو. مولکانیەکان پێیان وابو (مەسیح) دو سروشتی تێکەڵ بەیەکی هەیە، بەڵام مۆنۆفیسیەکان پێیان وابو یەك سروشـتی خواوەنـدێتی هەیـەو سروشـتە مرۆڤانیەکـەی وەك چـۆن دڵۆپـە سـرکەیەك لـە دەریایەکی پڕ شەپۆڵو پانوپۆڕدا شیدەبێتەوە، شی بۆتەوە. دژایەتیەکە لە سەدەی شەشەمو حەفتەمی زاینیدا هێند لەوپەڕی گەرمی دابو دەتگوت دژایـەتی نێـوان جولەکەو نەسرانیەکانە، هەریەك ئەوەی تـری پـێ ناڕاسـتو ناهـەق بـو. دکتـۆر ئالفەرد.ج. باتلەر دەڵێ:

((لـەم دو سـەدەیەدا سـەردەم سـەردەمی شـەڕو خـەباتی نێـوان میسـرو رۆمانیەکان بـو. نـاکۆکی رەگـەزیو نـاکۆکی ئـاینی هـەردوکیان پشـکۆی ئـەم

---

(1) Sale's Translation,P.٦٢(١٨٩٦)

خەباتەیان وەجۆش هێنابو، بەڵام کاریگەری ناکۆکی ئاینی زیاتر بو، هۆی ناکۆیەکەش دژایەتیەکەی نێوان مولکانیو مۆنۆفیسیەکان بو.

چینی یەکەم — وەك لەناوەکەیڕا دیارە- لایەنگری وڵاتی ئیمپراتۆر و دەسەڵاتو نیشتمان بون و بیروباوەڕی پێشینانیان هەڵگرتبۆوەو پێیان وابو (مەسیح) دو سروشتی تێکەڵ بەیەکی هەیە. بەڵام چینەکەی تر —خەڵکی میسر بونو- لایەنگری قیبتە مۆنۆفیسیەکان بون و بیروباوەڕی چینەکەیتریان بە تاوان دادەناو رکوکینەیان لێ هەڵدەڕشتو دژایەتیەکی توندوتیژیان دەکردو بە گوڕو تینێکی وا روبەڕوی دەبونەوە زەحمەت بتوانین بیخەینە بەرچاوو بڕوا ناکەین ئەگەر گەلێك هۆشمەند بێو بڕوای بە ئینجیل هەبێ شتی وا بکات))[(١)].

هیرقلی ئیمپراتۆر (٦١٠-٦٤١ز) دوای ئەوەی لە ساڵی (٦٢٨ز) بەسەر فارسەکاندا زاڵ بو، گەلێکی هەوڵدا راڕەوی وڵاتە دژبەیەکەکان بەیەکەوە کۆکاتەوەو لەگەڵ یەکیان رێك خاتەوە، بڕیاری دا خەڵك چیتر قسە لەبارەی حەقیقەتی سروشتەکەی (مەسیح) نەکەن و نەڵێن سروشتێکی هەیە یان دو سروشت، بەڵام دەبێ پێیان وابێ خوا یەك ئیرادەو یەك بڕیاری هەیە.

لە سەرەتای ساڵی (٦٣١ز) پێشنیارەکە پەسند کراو راڕەوی مۆنۆثیلی بوە راڕەوی رەسمی وڵاتو شوێنکەوتوانی کەنیسەی مەسیحی . هیرەقل لە پێناو بەرقەرارکردنی راڕەوی نوێو وەلانانی راڕەوەکانیتر رێگا نەما نەیگرێتە بەر، بەڵام قیبتیەکان دژی راڕەوی تازە و ترازاو وەستانو لە بیروباوەڕی کۆنی خۆیان دانەبەزین، پێیان باشتر بو بکوژرێن نەك لە راڕەوی خۆیان بگۆڕێن.

ئیمپراتۆر بۆ جارێکیتریش هەوڵیدا راڕەوەکان یەکبخاتو ناکۆکیەکان بنبڕ بکات، دوای تاووتوێ گەیشتە ئەو قەناعەتەی کە خەڵك تەنها ئەوەندە بسەلمێنن خوا یەك ئیرادەی هەیەو مەسەلەکەی تریش کە ئایا ئیرادەکە لە کردەوە بەشدارە یان نا، لەنێو باسانی هەڵبوێرنو بەهیچ جۆرێك مشتومڕی تێدا نەکەن. قەناعەتەکەی کردە پەیامێكو بە هەمو جیهانی رۆژهەڵاتیدا بڵاوکردەوە. بەڵام گەردەلولەکەی میسر بەم پەیامەش نەنیشتەوە، (قیرس) لە میسر بۆ ماوەی دە

(١) فتح العرب لمصر . تعريب محمد فريد أبو حديد . ل (٣٧-٣٨)

ساڵی سەرومڕ خەڵکەکەی چەوساندەوەو ئازارو ئەشکەنجەی وای پێ دەچەشتن پیاو موی دەگەڵ گرژ دەبو. خەڵکیان دەگرت دوای ئەوەی گەلێکیان ئەشـکەنجە دەدان لە نـاو ئاویـان دەخنکانـدن. ئەگـەر سـەربزێوێکیان[1] بگرتایـە دەیانبەسـتەوەو کۆمەڵێك مەشخەڵی بە بلێسەیان ئاڕاستە دەکرد، لەشە هەڵقرچاوەکەی چۆڕ چـۆڕ لوزەوی زوخاوی هەڵدەبەست. زیندانیکراویان دێنا دەیانخستە ناو گونیەیـەکی پـڕ لەو پاشان سەریان توند دەبەستو توڕیـان دەدایـە نـاو دەریـا، ئەمانـەو گـەلێك مەرگەساتیتر.

هەڵوەشانەوەی کۆمەڵایەتیو تەنگەبەربونی ئابوری:

لە وڵاتی ڕۆمی ڕۆژهەڵاتدا هەڵوەشانەوەی کۆمەڵایەتی گەیشـتبوە ئەوپـەڕی، وێڕای چەرمەسەریەکانی ژیان باجو بەرتیلێکی زۆریش لە خەڵك ئەستێنرا. خەڵك لـە حکومەتـەکان بێـزارو هەراسـان ببـون و تـا سـەر ئێسـقان رکوکینـەیان لـێهەڵگرتبون و خۆزگەیان بـە حکومـەتێکیتری بێگانـە دەخواسـت، سـەرباری ئەمانە ماڵو موڵکیش زەوت دەکران، خەڵك لەبـەر ژیـوارە دژوارەکـەی گـەلێك جاران راپەڕینو شۆڕشیان بەرپا دەکرد. لە ساڵی (٥٣٢ز) لە راپەڕینێکـدا سـێ هەزار کـەس لـە پایتـەخت کـوژران[2] . لەگـەڵ ئـەو نەهامـەتیو ناگزوریەشـدا خەڵکەکە پشتاوپشت سواری دنیا ببـونو لـە رادەبـەدەر دەسـتبڵاوبون و بەهـەر چۆنێك بوایە هەوڵیان دەدا پارەوپولێك پەیدا بکەن و بیکەنە شاباشـی رابـواردنو ئارەزوبازی.

بناغەی پیاوەتیو مەردایەتی داڕما بـو، کۆڵەگـەی خوڕەوشـت داڕوخـا بـو، خەڵك زگورتایەتییان پێ لە ژینی ژن و مێردایەتی خۆشتر بو تا بەڵکو بە ئـازادی ئارەزوی تێر بکردایە[3] . (سـەیل) لە بارەی دادگەریەوە دەڵـێ: ((وەك کەلوپـەل

١ سەربزێو: یاخی.

(٢) Encyclopeadia Britanica. See Justin

(٣) Edward Gibbon: The History of Decline and fall of the Roman Empire, V.٣.P.٣٢٧

دەکرێدراو دەفرۆشرا، بەرتیلخۆریو گزیکاریش ئافەرینی بۆ هەڵدەدرا))[(١)].
(جیبۆن) دەڵێ: ((ولاتی رۆم لە کۆتایی سەدەی شەشەمدا گەیشتبوە نزمترین پنتی هەڵدێرانو نشێوی[(٢)]، وەك ئەو درەختە زەبەللاحەی لێهاتبو کە رۆژێك لە رۆژان گەلانی دنیای لەبەر سێبەرە فرەوانەکەی حەسابێتەوەو پاشان لكو گەلاکانی هەڵوەریبێ‌و تەنها قەدە روتەڵەکەی مابێتەوەو ئەویش رۆژ لە رۆژ ژاکاوتر بێت))[(٣)]. نوسەرانی (مێژوی جیهان بۆ مێژونوسان) دەڵێن: ((ئەو شارە مەزنانەی خێرا خاپور بونو جارێکیتر شکۆدارییو بوژانەوەیان نەبینیەوە شاهیدی ئەوەن کە دەوڵەتی بێزەنتینی لەو سەردەمەدا لە چ داڕوخانێکی زەبەللاحدا بوە، داڕوخانەکەش لەبەر ئەوە بوە کە گومرگو باجێکی لە توانا بەدەریان لەسەر خەڵك داناوە و بازرگانی بێهەرمێن بوە و کشتوکاڵ بایەخی پێنەدراوەو ئاوەدانکردنەوەش روی لە کەمی بوە))[(٤)].

میسری سەردەمی ولاتی رۆم لە روی ئاینو ئابوریەوە:

میسری بە خێروبێر و خێوی نیلی بە بەرەکەت لە نێو هەردو بەرداشی نەسرانیەتو ولاتی رۆمدا ببوە بەدبەختترین ولاتی سەرروی زەوی، یەکەم توشی شەڕەقسەی چۆنیەتی سروشتی مەسیحو فەلسەفەی خواناسیو میتافیزیکای دەکرد، کە لەسەردەمی حەفتەمدا خراپترین کارەساتو پەشێوی لێکەوتەوەو هزرو هێزی خەڵکی کەشەنگو بەنگ کرد، دوەمیش بە درێژایی (دە) ساڵان بە مەهانەی دین دەیچەوساندەوەو بە ناوی رامیاریش زولمی لێدەکردو ئەشکەنجەو ئازاری وای پێدەچەشت تەنانەت ئەوروپای سەردەمی تەفتیشی دینیش شتی وای بەخۆوە نەدیوە.

---

(١) Sale's Translation P.٧٢(١٨٩٦)
(٢) The History of Decline and fall of the Roman Empire, V.V P.٣١.
(٣) هەمان سەرچاوەی پێشو.
(٤) Historian's History of the Warld V.VII p.١٧٥

ئەم رەوشە وای بەسەر هێنابو، ئاگای لە رەوتـی ژیـن نـەمێنێ و، لـە گشـت کارێکی پیرۆزی ئاینی و روحی لاکەلا بێ، لە لایەك داگیرکراوەیـەکی ولاّتـی رۆم بو کەچی لە دەسەلاّتی رامیاری بێبەش بـو، لەلایـەکی دیکەشـەوە نەسـرانی بـو بەلاّم ئازادی ئاینیو ئازادی بیروڕای پێرەوا نەدەبینرا و ئەگەر باسـی ئازادیشـی کردبا روڕەش بو!.

دکتۆر (گۆستاف لۆبۆن) لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (ژیاری عەرەب) دەڵێ:

((میسریان بە زۆری زۆردارەکـی کـردە نەسـرانی، کـە ئەمـەش بوبـوە هـۆی داڕوخانی و تا عەرەب فەتحیان نەکرد خۆی نەگرتـەوەو رزگـاری نـەبوە میـوانی. ئەوکات میسر ببـوە شـانۆی گـەلێك نـاکۆکی ئـاینیو توشـی گـەلێك کلـۆڵیو بەدبەختی ببو. خەڵك بەهۆی ناکۆکیەکانەوە سەنگەریان لە یەکتر دەگرتو شـەڕو کوشتاریان بەرپا دەکرد. میسر —کە دابڕدابڕبونی ئاینی هەڵیلوشی بـو و سـتەمو زۆرداری فەرمانڕەوایان هێزو بڕستی بڕیبـو- رکوکینەیـەکی توندوتیـژیان لەمـەڕ کاربەدەستانی رۆم هـەبو و هـەمو دەمێـك بـە هـەویای ئـەو رۆژە بـون کـە لـە چنگوڕکـی قەیسەرە ستەمکارەکانی قوستەنتین رزگاریان ببێ))[1].

دکتۆر ئالفەرد .ج. باتلەر لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (فـەتحی میسـر لـە لایـەن عەرەبەکانەوە) دەڵێ :

((ئەوەی راستی بێ میسر لە سەدەی حەفتەمدا کێشە ئاینیەکەی لـە کێشـە رامیاریەکەی گەورەتر بو، چونکە دەسەلاّت نـەببوە هـۆی کۆمـەڵ کۆمـەڵ بـونو دوبەرەکی، بەڵکو سـەرجەم دوبەرەکیـەکان بـەهۆی بیروبـاوەڕو ئاینـەوە سـەریان هەڵدەدا. لە دیدی خەڵك دین وەك کانیاوێك نەبو کردەوەی چاکی لـێ سەرچـاوە بگرێ، پێیان وابو تـەنها بیروباوەڕێکـە لـەنێو چـەند بنـەڕەتێکی دیـاریکراودا و هیچیتر.

گشـت دوبـەرەکیو مشـتومڕە توندوتیـژەکانی خـەڵك بـەهۆی چـەند وردە جیاوازیەکی بیروباوەڕیەوە پەیدا ببون. لە پێناو چەند بابەتێکی بێنرخ و لە پێنـاو

(١) حضارة العرب، تعريب: عادل زعيتر، الفصل الرابع (العرب في مصـر) ل ٣٣٦ .

چەند جیاوازیەکی ورد لە بارەی بنەڕەتی دینو فەلسەفەی میتافیزیکاوە[1] ژیانی خۆیان دەخستە بەر مەترسیەوە کە زۆر زەحمەتە پیاو تێیان بگاتو درکیان پێبکات))[2].

ولاتی رۆم وەك نێچیرێك میسری خستبوە بەر چنگی خۆی و بە ئارەزوی خۆی بەروبومی لێ دەدۆشیو خوێنی گەلی هەڵدەنۆشی، ئالفەرد دەڵێ:

((رۆمەکان سەرانەیان لە هەمو کەسێك وەردەگرتوجۆرەها باجیشیان لە خەڵك دەسەند... هەڵبەت گشت باجەکان لە سەروی توانای خەڵکەکە بونو رەمەکیانە بڕەکەیان دیاری دەکرد))[3].

نوسەرانی (مێژوی جیهان بۆ مێژونوسان) دەڵێن:

((بڕێکی زۆر گەورەی دەرامەتو بەروبومەکانی میسر دەچوە ناو خەزێنەی ولاتی بێزەنتین. چینی رەنجدەرانی میسری-وێڕای ئەوەی لە هەمو دەسەلاتێکی رامیاری بێبەش بون- ناچاریش بون جگە لەو باجانەی لێیان ئەستێنرا سەر زەویانەش بدەن، سەروەت و سامانی میسریش لەو سەردەمەدا لە کەمبون و نزمی دابوو))[4].

بەمجۆرە میسر لەبەر هەردو بەلای چەوساندنەوەی ئاینیو ستەمو دەسبەسەرداگرتنی رامیاریو ئابوری ژیانی لێ تاڵو لێڵ ببو و لەناو ژانو ناسۆری خۆی دەتلایەوەو ئاگای لە هەمو شت بڕا بو.

حەبەشە:

حەبەشەی دراوسێی میسریش لەسەر راڕەوی (مۆنۆفیسی) بو، گەلێك جۆرە بتیان دەپەرست کە هەندێکیان لە هەمەجیەکان خواستبۆوە. یەکتاپەرستیەکەیان

---

١ میتافیزیکا: ئەودیو سروشت.

(٢) فتح العرب لمصر . ل (٤٧)

(٣) هەمان سەرچاوەی پێشو.

(٤) Historian's History of the Warld V.VII p.١٧٣

جۆرێكى پێشكەوتو بو لە بتپەرستىو بەرگێكى زانستانەيان لەبەر كردبو و بە گەلێك زاراوەى نەسرانى رازاندوبويانەوە.

دينەكەيان بێگيان بو، دنياكەيان بێڤيان بو، كۆڕى (نيقيە)ش بڕيارى لەسەر ئەوە دابو كە لە كاروبارەكانى ئايندا سەربەخۆ نيەو شوێنكەوتوى تەختى ئەسكەندەرە .

نەتەوە ئەوروپييەكانى باكورو رۆژئاوا :

ئەو نەتەوە ئەوروپييانەى كە بە باكورو رۆژئاوادا بڵاو ببونەوە لە نێو شەوەزەنگى نەفامێتىو نەخوێندەوارىو شەڕى خوێناويدا پەليان دەكوتا. هێشتا سپێدەى ژيارو زانست گزنگى بۆ پەخش نەكردبون، هێشتا ئەندەلوسى ئيسلامى نەهاتبوە سەر شانۆكەيان تا پەيامى زانستو ژيارەكەيان پێشكەش بكات و ئەزمونو روداويش قاڵى نەكردبون. كەمێك نەبێ دەنا هيچيان لەبارەى جيهانو جيهانى شارستانيش هيچى لەبارەوە نەدەزانين، لەمەڕ ئەو روداوانەى كە لە رۆژهەڵاتو رۆژئاوا رويان دەداو ڕێرەوى مێژويان دەگۆڕى لە گوێى گادا نوستبونو بە ئاستەميش پێى نەدەبزوان، لە نێوان نەسرانيەتيەكى نەوكام و بتپەرستيەكى پڕ ژەنگو ژاردا بون، خاوەنى هيچ پەيامێكى ئاينىو ئاڵايەكى راميارى نەبون.

هـ . ج . ويلز دەڵێ:

((ئەوروپاى رۆژئاواى ئەو سەردەم هيچ نيشانەيەكى يەكبونو رژێمدارى تێدا نەبو))[1].

روبەرت بريفۆلت (Robert Briffault) دەڵێ :

((ئەوروپا لە سەدەى پێنجەمەوە تا سەدەى دەيەم شەوێكى ئەنگوستەچاوى بەسەردا راشكاو تا دەهات شەوەكەى رەشو تاريكتر دەبو، هەمەجيەتى ئەو سەردەم لە هەمەجيەتى سەردەمى كۆن وێرانترو كارەساتتر بو، چونكە پتر لە

(١) H.G.Wells : A Short History of Warld P.١٧٠

تەرمی ژیارێکی زەبەلاح دەچو کە بۆگەن بۆبیّو مەشخەڵکەی خامۆش بوبیّو کاری لەکار تەواو بوبیّ. نیشتمانە گەورەکانی وەکو ئیتالیاو فەرەنسا کە لە رابردودا ژیارێکی هەرە پێشکەوتویان تیّدا گەشابۆوە ئەوانیش ببونە نێچیری بەر وێرانیو کاولکاریو بێسەروبەری))[1].

جولەکە:

لە ئەوروپاو ئاسیاو ئەفریقیادا نەتەوەیەك هەبو لە بواری ئاییندا لە گشت نەتەوەکانیتر دەوڵەمەنتر بو، لە هەموان پتر لە زاراوەو واتاکانی دین دەگەیشتنو شارەزاتر بون کە ئەویش جولەکە بون، بەڵام لە روی ژیارو رامیاریو هەتا ئاینیش هۆکاری کاریگەر نەبون. لە دێر زەمانەوە هەر نەتەوەی تر قەڵەمڕەوێتی بەسەردا کردونو هەمیشە توشی دەربەدەریو ئازارو ئەشکەنجە کراون و بە زەبرو زەنگی زۆرداران چەوسێنراون.

بەهۆی ئەو مێژوە تایبەتیەی پێیدا تێپەڕیون و بەهۆی ئەو سیفەتانەش کە لە نەتەوەکانی تریان جویّ دەکاتەوە وەکو ژێردەستەیی هەمیشەیی، چەوسانەوەی لە رادەبەردەر، فیزو دەماری نەتەوەپەرستی، کەشوفشی نەژادی، چاوچنۆکیو چروکی، پارەپەرستیو ریباکاری؛ نەفسیەتێکی نامۆو گەلێك خوڕەوشتی تایبەتیان بۆ دروست ببو وەکو سەرشۆڕی لە کاتی زەبونیدا، بەدڕەفتاری لە کاتی دەسەڵاتدا، دوڕویی و گزیکاری، دڵڕەقی و خۆپەرستی، خواردنیماڵی خەڵکی بە نارەوا، کۆسپ خستنە بەردەم ریّی خوا، کە لە هەمو سەردەمو شوێنێکدا وەك دروشم بەم سیفەتانەوە دەناسرانەوە.

قورئانی پیرۆز وەسفێکی وردو قوڵی سەدەی شەشەمو حەفتەمیان دەکات، باسی رەوشتی داتەپیوو دەرونی روخاوو کۆمەڵایەتی هەڵبزرکاویان دەکات، کە بە هۆی ئەم سیفەتانەوە لە پێشەوایەتی نەتەوانو لە سەرکردایەتی جیهان دابڕان و داڕوخان.

Robert Briffault : The making of Humanity P. ١٦٤ (١)

نێوانی جولەکەو مەسیحیەکان :

لــە ســەرەتاکانی ســەدەی حەفتەمــدا گــەلێك روداو لــە نێــوان جولەکــەو مەسیحیەکان سەری هەڵدایەوە، سینە پڕ بون لە کینەو دوبارە دوژمنکاری هاتــە کایــەوە. لــە دواهــەمین ســاڵی حــوکمی فۆکاســدا (٦١٠ز) جولەکــەکان لــە مەسیحیەکانی ئەنطاکیە هەڵسانەوەو گەمارۆیان دان، ئیمپراتــۆریش بــۆ ئــەوەی شۆڕشەکەیان لەناو ببات (ئەبنۆسۆس)ی سەرکردەی رەوان کــرد. ئــەویش دەســتی نەپاراستو هەرچــی پێیکــرا کــردی، ئــەوەی بــەر شمشــێری کــەوت، ئــەوەی لــە ســێدارەی هەڵواسی، ئەوەی لە ئاوێ خنکاندی، ئەوەی بــە ئەشــکەنجە کوشــتی، ئەوەی کردیە خۆراکی دڕندان، کەسی قوتار نەکرد.

جولەکەو مەسیحیەکان هەمیشە لەگەڵ یەك ناکۆك بونو ناوەنــاوە یــەکێکیان زەبری خۆی دەوەشاند. مەقەریزی لــە پــەرتوکی (ئــەلخوطــەط)دا دەڵــێ: ((لــە رۆژگاری (فۆکــا)ی پاشای رۆمەکاندا، کیسرای پاشای فارسەکان بــە لەشــکرێکی گەورەوە هێرشی بردە سەر وڵاتانی شامو میسر، کەنیسەکانی قودسو فەلەســتینو سەرجەم وڵاتەکانی شامیان وێران کردو هەرچی مەســیحی بــو کوشــتیان، پاشــان هێرشیان بردە سەر میسر، لــەوێش خــەڵکێکی زۆریــان کوشــتو بــڕ کــردو ژنو منداڵێکی بێ ئەژماریشیان بە تــاڵان بــرد. جولەکــەکان لــە شــەڕو وێرانکردنــی کەنیسەکاندا یارمەتی فارسەکانیان دەدا، لە طــەبەریەو جەبەللجــەلیلو گونــدی صــورو ناصــریەو ئاوایی قودسەوە ڕا پێشوازیان لە فارسەکان کردو دەست لــەناو دەســت زەبرێکــی کوشــندەیان لــێوەشاندنو دو کەنیســەی قودســیان روخانــد و خانوبەرەی خەڵکیان سوتاند و پارچە خاچێکیان رفاند و بەطــرەکی قودسو چــەند یاوەرێکیشیان بە دیل گرت))[1].

پاشان دوای باسکردنی داگیرکردنی میسر دەڵــێ:

((لەو هەراو هۆریایەدا جولەکەکانی شاری صور راپەرین، بــەدوای جولەکــەی شارەکانیتریشیان دانارد، پەیمانیان بەیەکتر دا لەگەڵ مەسیحیەکان بەشــەڕ بــێنو

---

(١) پەرتوکی ئەلخوطــەطی مەقەریزی . ٤ / ٣٩٢ .

تەختو بەختیان وەرگەڕێنن، لە شەڕێكدا بیست هەزار جولەكە كۆبونەوە، شالاویان بردو هەمو كەنیسەكانی دەرەوەی شاری صوریان روخاند. بەلام مەسیحیەكان خۆیان راگرتو پاشان كە زۆر بون بەسەریاندا زاڵ بون و شكستێكی كوشندەیان پێخواردنو گەلێكیشیان لێ‌كوشتن. هیرەقلیش هاوكات لەگەڵ ئەم هەرایەدا بو بە پاشای رۆمەكانو لە قوستەنتین تاجی پاشایەتی لەسەرنا، پلانێكی سەركەوتوانەشی بۆ كیسرا دانایەوە و كیسرا كەوتە ناچاری و لەشكرەكەی كێشایەوە.

هیرەقل لە قوستەنتینەوە بەرێ كەوت تا پاشانشینەكانی شامو میسر بەسەركاتەوەو ئەو شوێنانەش كە فارسەكان وێرانیان كردبو بنیاتی نێتەوە. جولەكەكان كە بەم هەواڵەیان زانی لە طەبەریەو شارەكانی‌ترەوە بە كلكەسوتێوە چونە پێشوازی و گەلێك دیاری بەهاداریان پێشكەش كرد و داوایان لێكرد ئەمانیان بداتێو سوێندیان بۆ بخوات تخونیان نەكەون، ئەویش ئەمانی دانێ و سوێندی بۆ خواردن. پاشان چوە قودس و نەصرانیەكان بە مەراسیمی خوێندنەوەی ئینجیلو هەڵگرتنی خاچو بخورگێڕانو مۆم هەڵكردنەوە پێشوازییان لێكرد. هیرەقل كە شاری وێرانو كەنیسەی روخاوی دیت خەفەت دایگرتو ئازاری كێشا. نەصرانیەكان روداویان سەرلەبەر بۆ گێڕایەوە كە چۆن جولەكەكان دەست لەناو دەستی فارسەكان شەڕیان لەگەڵدا كردونو كەنیسەكانیان روخاندون و تەنانەت لە فارسەكان گەلێك دڕندانەتر كوشتو بڕیان كردون. دنەیان دەدا تۆڵەیان بۆ بكاتەوە، ئەویش دەیگوت ئاخر سوێندم بۆ خواردونو ئەمانم پێداون. بەلام رەبەنو بەطرەكو قەشەكان فتوایان بۆدا مادەم بە فڕوفێڵ ئەمانیان وەرگرتوەو هیرەقل بە روداوەكان ئاگادار نەبوە بۆیە گوناح نیە ئەگەر كوشتو بڕیان بكاتەوە. لە بری سوێندەكەش خۆیانو نەسرانیەكان بە درێژایی رۆژگار لەهەمو ساڵێكدا جومعەیەك بەرۆژو دەبن، ئەویش راكەی پەسند كردو بڕیاریدا تۆڵەیان لێ بكەنەوە، ئەوانیش لەشكریان مۆڵ داو جولەكەكانیان تەفرو توانا كرد، مەگەر یەكێك خۆی شاردبێتەوە یان رای كردبێو قوتار بوبێ ئەگینا

لەسەرجەم پاشانشینەکانی میسرو شامدا هیچ کەسێکیان لێ نەهێشتن ...تاد)).

لەم سەربردانەوە بۆمان دەردەکەوێ کە جولەکەو مەسیحیەکان بە چ جۆرێك دوژمنایەتی یەکتریان کردوەو چۆن بە خوێنی سەری مرۆڤ تێنو بون، چۆن ئەگەر دەرفەتیان بۆ هەڵکەوتبێ تۆڵەیان لە دوژمن وەرگرتۆتەوەو هەمو سنورێکیان بەزاندوە. جا هەیاران! چینو نەتەوەیەك رەوشتەکەی بەمجۆرە داتەپی بێو بەمجۆرە سوکایەتی بە ژیانی مرۆڤ کردبێ چۆن دەتوانێ پەیامی راستیو رەواو ئاشتی پێشکەش بکات؟! مرۆڤایەتی چۆن دەتوانێ لەبەر سێبەرو دەسەڵاتیدا بسێتەوە؟!

ئێرانو بزاڤە وێرانکارەکانی :

فارسەکان کە وەکو رۆم حوکمی نیوەی جیهانی شارستانیان دەکرد، مۆڵگەیەکی دێرین بون بۆ جموجۆڵی وێرانکارە هەرەگەورەکان کە جیهان بەخۆیەوەی دیبێ. بناغەی خوڕەوشتیان لەمێژ بو توشی لەرزینو شپرزەیی ببو. مشتومڕیان لەوەدا دەکرد ئاخۆ ژنی مەحرەم مارە بکەن یان نا، کە هەمو گەلو نەتەوەیەك پێیان ناڕەواو ناپەسند بوە. تەنانەت (یەزدیگوردی دوەم) کە لە ناوەڕاستەکانی سەدەی پێنجەمی زاینیدا حوکمی وڵاتی گرتە دەست کچەکەی خۆی مارەکردو گواستیەوەو پاشانیش کوشتی.[1] (بارامی چۆبین) کە لە سەردەمی شەشەمدا تاجی پاشایەتی لەسەر کرد خۆشکی خۆی گواستەوە.[2]

پرۆفیسۆر (ئارتهەر کریستین سین) -مامۆستای زمانەکانی رۆژهەڵات لە زانکۆی (کۆبنهاگن)ی دەنیمارکو پسپۆر لە مێژوی ئێران، لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (ئێران لە سەردەمی ساسانیەکاندا) دەڵێ:

((گەلێك مێژونوسی هاوچەرخی وەکو (گاتهیاس) کە پسپۆرن لە مێژوی ئێرانی سەردەمی ساسانیەکان، پێیان وایە مارەکردنی ژنی مەحرەم لەناو

(١) Historians History of the Warld,V.٨ P.٨٤

(٢) تاریخ الطبري: ١٣٨/٣

ئێرانیەکاندا باوی هەبوە، لە سەردەمی دەسەڵاتی ساسانیەکانیشدا چەندین نمونە بۆ ئەم جۆرە مارەکردنە هەیە، بارامی چۆبین‌و گوشتاسب-پێش ئەوەی ببێتە مەسیحی- مەحرەمی خۆیان گواستۆتەوە[١]. ئێرانیەکان ئەم جۆرە ژن هێنانەیان بە گوناح نەدەزانی بەڵکو پێیان وابو کردەوەیەکی چاك ئەنجام دەدەن‌و لەخوا نزیك دەبنەوە. لەوانەیە (هۆئن سۆئنگ)ی گەڕیدەی چینی ئاماژە بۆ ئەم جۆرە ژن هێنانە بکات کە دەڵێ : ((ئێرانیەکان بێ جویێکردنەوە هەمو جۆرە ژنێکیان دەخواست))[٢].

(مانی) لە سەدەی سێهەمی زاینیدا وەك کاردانەوەیەکی توندوتیژی دژ بە ئارەزوبازی بەربڵاوو هەروەها لە ئەنجامی مونافەسە وەهمیەکەی نێوان روناکی‌و تاریکیەوە رێبازەکەی بڵاوکردەوە کە بانگەشەی بۆ ژیانی زگورتایەتی دەکرد بەو مەبەستەی تۆوی شەڕو خراپەکاری لە جیهاندا نەمێنێ، دەیگوت تێکەڵبونی روناکی لەگەڵ تاریکی خراپەیەکە دەبێ لێی رزگار بین، بۆیە سەرجێیی بە حەرام دادەنا تابەڵکو مرۆڤایەتی خێراتر ببڕێتەوە و روناکی بەسەر تاریکیدا زاڵ ببێ. بارام لە ساڵی (٢٦٧ز) کوشتی‌و گوتی: ((ئەو نەگریسە دەیەوێ جیهان وێران بکا، وا باشترە بەرلەوەی ئاواتەکەی بێتەدی یەکەمجار لەخۆیەوە دەست پێبکرێ)). مانی مرد بەڵام رێبازەکەی تا دوای فەتحی ئیسلامیش هەر بە زندوێتی مایەوە.

پاشان روحیەتی سروشتی فارسەکان شۆڕشی لە دژی رێبازەکەی (مانی) بەرپاکردو بەرگی بانگەوازی (مەزدەك)ی لەبەرکرد کە لە ساڵی (٤٨٧ز) لەدایك بوە. مەزدەك دەیگوت: هەمو خەڵك بە یەکسانی لەدایك بون‌و جیاوازی نیە لە نێوانیاندا و دەبێ بە یەکسانیش بژین، جا لەبەر ئەوەی ماڵ‌و ئافرەت دو شتی وان کە نەفسی مرۆڤ پتر ئەو دوە دەخوازێ بۆیە مەزدەك پێی وابو دەبێ مرۆڤ لەم

(١)ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا. دکتۆر محمد اقبال لە فەرەنسیەوە وەریگێڕاوەتە سەر ئۆردی. ل ٤٢٩

(٢)هەمان سەرچاوە . ل ٤٣٠

دوانەدا پتــر یەکسانو هاوبەش بــن. شەهرســتانی[١] دەڵــێ: ((ئــافرەتو پــارەی حەڵاڵ کرد، خەڵکی وا لێکرد لەم دوانەدا هاوبەش بن وەك چۆن لــە ئــاو و ئــاگرو لەوەڕ هاوبەش بون)). بانگەشەکە بە هەوەستو دڵی گەنجو دەوڵەمەنــدان بــو و ئاستانەش پەسندی کرد، شاقوباد پشتی گرتو یارمەتی بڵاوبونەوەی دەدا، تا لە ئەنجامدا ئێران لە گەرداوی بەدڕەوشتیو ئارەزوبازی لە رادەبەدەر نقوم بو)).

طەبەری دەڵێ: هەرزەو هیچوپوچەکان بانگەشەکەیان بــە دەرفــەت زانــیو لــە پێنــاو رابــواردنو ئارەزوبازیــدا هەڵیانقۆزتــەوە بۆیــە شانبەشــانی مــەزدەكو مەزدەکیەکان راوەستانو پشتگیریان بۆ دەربڕی. خەڵك لەدەستیان بە هاوار بــون، دەچونە ماڵی خەڵك ژنو ماڵو خانویان لــێ زەوت دەکردن بێئەوەی خــاوەن مــاڵ بتوانێ دەستیان بگرێ. هەڕەشەیان لە شا قوباد کردبو کە ئەگەر رێبازەکەیان بــۆ خەڵك نەڕازێنێتەوە لە تــەختی دادەبــەزێنن. بــەجۆرە دوای تێپــەڕبونی ماوەیــەك باوكو کوڕ یەکتریان نەدەناسی[٢] و خەڵك هیچی لەدەست نــەما پێــی دەوڵەمەنــد بێ))[٣]. بەردەوام دەبێو پاشان دەڵێ: ((شا قوباد تا توشی گەرداوی مــەزدەکی نەبو باشترین پاشای فارسەکان بو، بــەڵام لــەو کاتیــەوە ســنور بــەزین و پــەرژین هەڵوەشانەوە)) .

بە پیرۆز زانینی کیســراکان:

کیسراکان پێیان وابو خوێنێکی خواییان لە جەســتە دایــە، فارســەکانیش وەك خوا تەماشایان دەکردنو پێیان وابو زاتی پیرۆزو بەرزن، ئەگەر بیاندیبان دەســتی رێزیان بۆ لەسەر سینگ دادەنانو سەریان دادەنواند، ســرودیان بــە خواوەنــدێتیان هەڵدەگوت، پێیان وابو لە سەروی یاساو لە ســەروی رەخنــەو لەســەروی مــرۆڤن، ناویان نەدەهێنان، لە مەجلیسیان دانەدەنیشتن، پێیان وابو مافیان بەســەر هــەمو

(١) الملل والنحل للشــهرستاني : (١/٨٦) .
(٢) واتە منداڵی زۆڵ پەیدا بون. -وەرگێڕ-
(٣) تاريخ الطبري : (٢ /٨٨).

کەسێکەوەیە بەلاَم کەس مافی بەسەریانەوە نیە، ئەگەر پارەوپولێك یان مەلوموشێکیان بە یەکێك بەخشیبوایە پێیان وابو چاکەو پیاوەتی دەگەلدا کراوە نەك مافی رەوای خۆی، خەلّك نەدەبو بە هیچ جۆرێك لە قسەو فەرمانیان دەرچن.

بنەماڵەیەکی تایبەتیان دیارکردبو-کە ئەویش بنەماڵەی کەیانیەکان بو- پێیان وابو تەنها ئەندامانی ئەو بنەماڵەیە دەبێ تاجی پاشایەتیان لەسەر بێو خەراج دەبێ بەس بەوان بدرێ، پاشایەتی دەبێ لە پشتاوپشتی ئەو بنەماڵەیە بێو باوك لە باپیرو کوڕ لە باوکی هەڵگرێتەوە، نابێ کەس داوای پاشایەتی بکات مەگەر زالمو گەمژەو کەودەنێك، لە خانەوادەی پاشا نەبوایە پاشایتریان قبوڵ نەبو، ئەگەر گەورەیەك نەبوایە منداڵێکیان دەکردە پاشا ئەگەر کوڕیش نەبوایە ئەوا ئافرەتێك . لە دوای (شیرویێ)دا ئەردەشێری کوڕیان کردە پاشا کە تەمەنی حەفت ساڵ بو، فەروخزاد خەسرۆ- کوڕی کیسرا ئەپروێز منداڵ بو بوە پاشا، بۆرانی کچی کیسرا بۆتە پاشا، هەروەها کچی دوەمی کیسراش بۆتە پاشا کە ناوی (ئەزرەمی دوخت) بو[1]. بە خەیاڵیان دانەدەهات فەرماندەیەکی گەورە یان یەکێك لە سەرکردەکانیان وەك رۆستەمو گابان بکەن بە پاشا لەبەر ئەوەی لە بنەماڵەی پاشایەتیدا نەبون.

جیاوازی نێوان توێژەکانی کۆمەڵ:

هەروەها پێیان وا بو پیاوانی بنەماڵە روحیەکانو نەجیبزادەکان لە روی جەستەو هزرو دەرونەوە لە ئاستی سەروی خەڵك دان، دەسەلاّتی رەهایان پێ رەوا دەبینن، بێ لاموجیم ملکەچیان دەبون، پرۆفیسۆر (ئارتهەر سین) نوسەری مێژوی (ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا) دەڵێ:

((کۆمەڵگەی ئێرانی لەسەر بناغەی نەژادو پیشەگەری دامەزرا بو، چینەکانی کۆمەڵ جیاوازیەکی فرەوانیان لە نێواندا هەبو، هیچ پردو پەیوەندیەك بە یەکی

(١) بگەڕێوە تاریخ الطبری : (٢ /٨٨)" تأریخ ایران لمکاریوس.

نەدەبەستنەوە[١]، حکومەت لە خەڵکی قەدەغە کردبو خانوبەرەی میرو مەزنان بکڕن[٢]، یەك لە یاسا سیاسیەکانی ساسانیەکان دەیگوت هەمو کەس دەبێ بەو پلەوپایە رازی بێ کە نەژادەکەی پێی دەبەخشێ و نابێ بۆ پلەو پایەی بالاتر هەڵڕوانێ[٣]، تەنها دەبێ ئەو پیشەیە هەڵبژێرێ کە خوا لە پێناویدا خەڵقی کردوە[٤]، نابێ هیچ پیشەیەکیتر هەڵبژێرێ[٥]، پاشاکانی ئێران کاریان بە مەندەبۆران[٦] نەدەسپارد[٧]، خەڵك لە گەلێك چینی جیاواز پێك هاتبون، هەر چینێك پلەوپایەی دیاریکراوی خۆی هەبو))[٨].

جیاوازی چینایەتی بۆ مرۆڤایەتی ریسوا بون بو، جیاوازیەکە لە کۆڕی میرو مەزنان ئاشکراتر وەدیار دەکەوت، کە میر دادەنیشت خەڵك وەك کۆلکەداری رەق رەپ رادەوستان، کە داشدەنیشتن وەك سەگی بەستەزمان قڕوقەپ وەردەکەوتن. شاندی موسڵمانان کە ئەم رەوشەی بینی گەلێکی پێ تاوان بو و نارەزایی لێدەربڕی. (طەبەری) لەم روداوەی دەیگێڕێتەوە ئەوەمان بۆ دەردەخات کە فارسەکان لە مەڕ میرومەزناندا لە چ سەرشۆڕیەکی لە رادەبەدەردا ژیاون، دەڵێ:

((لە ئەبا عوسمانی نەهدییەوە دەگێڕنەوە کە گوتویەتی: کاتێ موغیرە لە پردەکە پەڕیەوەو گەیشتە لای فارسەکان، ئەوانیش پێشوازیان لێکردو دایاننا، دوای روخسەتی رۆستەم رێگەیان دا بچێتە ژورەوە، فارسەکان خۆیان پۆشتە کردبو، تاجی زێڕیان لەسەر نا بو، کەوای زێڕینیان بەشان دادابو، فەرش‌و مافوری جوان‌و رازاوەیان راخستبو، تا یەکێك دەگەیشتە هەورازێ دەبوایە چەندین پایە ببڕێ، موغەیرە چوار کەزی تا سەرشانی شۆڕ ببۆوە، بەرەو ژورێ هەڵکشا و چوە

(١) ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا، ل ٥٩٠
(٢) هەمان سەرچاوە، ل ٤٢٠
(٣) هەمان سەرچاوە، ل ٤١٨
(٤) هەمان سەرچاوە ل ٤١٨
(٥) هەمان سەرچاوە، ل ٤٢٢
(٦) مەندەبۆر: بۆرەپیاو، دنيء.
(٧) هەمان سەرچاوە ٤٢٢
(٨) هەمان سەرچاوە، ل ٤٢١

لای رۆستەمو لەسەر تەختەکەی دانیشت، دامودەستەی رۆستەم دەورەیان لێداو کردیانە هەراو هۆریا و یەخەیان رادەکێشاو سەروسەکوتیان دەکوتا، پێیان نارێك بو لەگەڵ رۆستەم دانیشتوە! موغیرە کە ئەمانەی دیت گوتی: وا تێدەگەیشتین گەلێکی هۆشمەندن بەڵام بۆم دەرکەوت لە هەمو نەتەوان گەمژەترو چروکترن، ئێمەی عەرەب هەمو وەکو یەکین، کەس هیچ کەس ناکاتە بەندە مەگەر لە شەڕ، وامدەزانی ئێوەش وەك ئێمە دەگەڵ گەل یەکسانن، باشتر بو پێم بڵێن کە کەسانێکتان کردۆتە خواو ناخوازن کەس دەگەڵ خواکانتان دانیشێ!، منیش لە خۆمەوە نەهاتوم بەڵکو بە دواتاندا ناردوم، بەڵام ئەمڕۆ دڵنیا بوم دەدۆڕێنو تەختو بەختی شاهانەتان وەردەگەڕێ، هیچ پاشایەتیەك بەم نەشمو رێۆشوێنە تاسەر نیەو بە هۆشی وا خۆی راناگرێ))[1].

شکۆدارکردنی نەتەوەی فارس :

فارس گەلێکیان بەشانوشکۆی نەتەوەکەیان هەڵدەگوت و پێیان وابو لە گشت نەتەوەو رەگەزەکانیتر بالاترنو ئەو بەهرەیەی خوا بەوانی بەخشیوە بە گەلانیتری نەبەخشیوە، بەچاوێکی سوکەوە سەیری نەتەوەکانی دەوروبەریان دەکردو ناووناتۆرەی بێنرخو سوکیان لێدەنان.

ئاگرپەرستیو کاریگەریەکەی لەسەر ژیان :

فارسەکان لە رۆژگاری دێریندا خوایان دەپەرستو سوژدەیان بۆ دەبرد، پاشان وەك هاوبەشپەرستەکانیتر خۆرو ئەستێرەو هەسارەکانی ئاسمانیان لەلادا پیرۆز بو. زەردەشت- خاوەنی دینی فارس پەیدا بو، وەکو دەڵێن بانگەوازی بۆ یەکخواپەرستی کردوە و بتپەرستی نەهێشتوە، دەیگوت: نوری خوا لە گشت شتێکی رۆشنو بلێسەداری گەردون دەدرەوشێتەوە، پێی وابو روناکی نیشانەی

---

(١) الطبری ٤ / ١٠٨.

خوایە بۆیە فەرمانی دا لە کاتی نوێژدا رو لە خۆر بکەن، دەیگوت: ئەم چوار رەگەزە؛ ئاگر، هەوا، خۆڵ، ئاو پیس مەکەن. دوای مەرگی زەردەشت زانا زەردەشتیەکان چەند شەرعێکیتری جیاوازیان دارشت و هەرشتێك ئاگری گەرەك بوایە حەرامیان کردبو، تەنها بەکاروباری کشتوکاڵو بازرگانی خەریك بون، پاشان بەرەبەرە لە ئاگر پیرۆزیو روتێکردنەوە نزیکتر بونەوە تا پەرستیانو پەیکەرو ئاتەشگەیان[1] دروستکرد. دینو بیروباوەڕەکانیتر نەمانو ئاسەواریان بڕایەوە، تەنها ئاگرپەرستی مایەوە))[2].

جا لەبەر ئەوەی ئاگر پەیامو پەیامبەری نەدەناردو رێوشوێنی بۆ ژیان دانەدەڕشتو تاوانبارو سەربزێوانی سزا نەدەدا بۆیە دینی ئاگرپەرستان تەنها وەك چەند رێورەسمێکی لێهاتبو کە لە ساتوشوێنی تایبەتدا بەرێوە دەبران. لە دەرەوەی ئاتەشگە و لە ماڵو شوێنی کار و لە مەسەلەی رامیاریو کۆمەڵایەتیدا وەکو سەرجەم هاوبەشپەرستان ئازاد بون و هەوەستو ئارەزوی دڵو بیرکردنەوەو بەرژەوەندی دەیبزواندن.

بەمجۆرە نەتەوەی فارس دینێکی فرەلایەنو قوڵیان نەبو دڵو دەرون پەروەردە بکات و خوڕەوشت مشتوماڵ بکات و ئارەزوبازی جلەوگیر بکات و مەردوم بەرەو چاکە هان بدات و ببێتە سیستەمی خێزانو کاری نێو ماڵ رێك بخات، یان ببێتە سیاسەتی وڵات و دەستوری گەل، یان زوڵمی پاشاو زەبروزەنگی کاربەدەستان لە کۆڵ خەڵکی بکاتەوە و دەستی ستەمی ستەمکاران بشکێنیو مافی مەزڵومان بستێنی. ئاگرپەرستەکان لە روی خوڕەوشتو کردەوەدا لەگەڵ لائیك[3] و بەرەڵڵاخوازەکانی ئەمڕۆ جیاوازیان نەبو.

---

(١) ئاتەشگە: پەرستگەی ئاگرپەرستان.

(٢) سەرنج بدە پەرتوکی (مێژوی ئێران) نوسینی: شاهین ماکاریوس. ل ٢٢١-٢٢٤

(٣) لائیك: بێدین.

چـیـن: د یـن و سـیستەمەکەی:

چینی ئەو سەردەم سـێ دینی تێدا باوبو : لاوتسـۆ، کۆنفۆشـیۆس، بوذایەتی. یەکەمیان هێندەی نەبرد بوە بتپەرستـی، کە پتر گرنگی بە لایـەنی تیـۆری دەدا، شوێنکەوتوانی پەرپوتو تەریکە دنیا بون، ژنیان نەدەهێنا، تەماشـای ئافرەتیـان نەدەکرد و سەروکاریان دەگەڵدا نەبون، ئەم دینە لەباریدا نەبو بنەمای ژیـانێکی راسـتەڕێ دابرێـژێ یـان حکومـەتێکی سەرراسـت دابمـەزرێنێ، بۆیـە ئـەو شوێنکەوتوانەی لە دوای مردنی دامەزرێنـەران هـاتن لـە رێبازیـان لاداو پاڵیـان وەپاڵ ئاینیتر دا.

بەڵام کۆنفۆشیۆس پتر بایەخی بـە لایـەنی پراکتیکـی دەدا، ئامۆژەکـانی لـە جـوغزی کاروبـاری دنیـاو ماددەپەرسـتیو سیاسـەتو کـارگێڕی دەخولایـەوە. شوێنکەوتوەکانی-لـە هەنـدێ رۆژگـاردا- پێیـان وا نـەبو خوایـەکی دیـاریکراو بپەرستن، بۆیـە بـە ئـارەزوی خۆیـان دارو بـەردو روباریـان دەپەرسـت. رونـاکی دڵنیاییو ئەنگێزەی[1] بڕواییو شەرعی ئاسمانی تێدا نەبو، بـەڵکو لـە کۆمـەڵێك پەندو ئەزمونی داناو دنیادیتان پێکهاتبو، مرۆڤ تێیدا ئازاد بـو، ئەگـەر مـەیلی بوایە سودی لـێوەردەگرت ئەگەرنا رەتی دەکردەوە.

بوذایەتی : پەرسەندن و داڕوخانەکەی :

بـوذایەتی تینوتاوی سادەییەکەی نەمابو، بـەرەهمێتی[2] سـینەپڕ کینـەو داخ لەدڵ قوتی دابو، ببو بە بتپەرستی، بۆ هەرکوێ دەچو بتـی دەگـەڵ خـۆ دەبـرد و لەهەر کوێ هەواری هەڵدابوایە جۆرەها پەیکەرو کۆتـەڵی بـوذای دادەتاشـی. لـە رۆژگاری هەرەتی بوذایەتیدا ژیانی ئایینیو شارستانی لەناو بتو پەیکـەردا نغـرۆ

---

(١) ئەنگێزە: باعث.

(٢) بەرەهمێتی: البرهمیة.

ببو[١]. ئوستاد(ئیشوراتوبا)-ئوستادی مێژوی ژیاری هیندستان لە یەك لە زانکۆکانی هیندستان دەڵێ: ((لە سایەی بوذایەتیدا ولاتێك پەیدا بو گەلێك بایەخی بە دیاردەی خواوەندایەتیو بتپەرستی دەدا، پەیوەندی برایانەی بوذایەتی گۆڕانی بەسەردا هات، تازەباویش سەریهەڵدا))[٢].

نوسەرێکی هاوچەرخو گەورە سیاسەتمەدارێکیتری هیندیش ئەمەی تێبینی کردوەو دەڵێ:

((بەرەهمێتی بوذایان کردبوە نیشانەی خوایەتی، بوذییەکانیش لەمەدا لاسایان دەکردنەوە، پەیوەندی برایەتی بوذایی ببو بە خێوی سامانێکی زۆرو زەوەند، ببو بە مەڵبەندێك بۆ بەرژەوەندی چەند کۆمەڵێکی تایبەتی، رژێمی ون کردبو، ئەفسونو ئەفسانە تێکەڵ بە رێوشوێنی پەرستنکاری ببون، بوذایەتی دوای ئەوەی بۆ هەزار ساڵ لە هیندستان لە هەرمێنو گەشە دابو سەرومڕ دادەڕوخاو دەکشایەوە. خاتو (**Rhys Davids**) باسی ئەو لاوازیو نەخۆشیانە دەکات کە توشی بوذایەتی ئەو سەردەم ببو، سەیدا (رادها کرشتن) لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (فەلسەفەکەی هیندستان) وتەکەی خاتون رادەگوازێتەوەو دەڵێ:

((هزرە نەخۆشەکان سێبەریان بەسەر ئامۆژە خورەوشتیەکانی بوذا هەڵکشاند تا لە نێو خەیالاتی نەخۆشدا گوم بو، دینەکە رارەوێکی نوێی لێ پەیدا بو، پەرەی ستاندو دڵو دەرونی خەڵکی داگرت، پاشان پوکایەوەو رارەوێکیتری لێکەوتەوە، ئەویش پوکایەوەو یەکێکیتر جێی گرتەوە، بەمجۆرە چوە دوێ، تا وەهمەکان کەڵەکە بونو بەری ئاسۆ گیراو تاریکستان چڕنوکی لە زەوی گیر کرد.

---

(١) پیاو ئەگەر سەردانی مۆزەخانەی (تکسلا)ی رۆژئاوای بەنجابی پاکستان بکات، لەبەردەم ئەو هەمو بتانەی بوذادا سەری سوڕ دەمێنێ و ئەو کات بۆی دەردەکەوێ دینو شارستانێتی بوذایی لە چ بتپەرستیەکدا بون. بتەکان لە شارە رۆچوەکانی ژێر زەوی دەرهینراون .

(٢) (هیندستانی کۆن) بە زمانی ئوردی، نوسینی ئوستاد ئیشوراتوبا.

پەندو ئامۆژە بەنرخو سادەکانی بوذا بە هۆی مشتومڕی کەلامناسیەوە چروسایەوەو تێچو))[(١)].

((بەرەهمێتیو بوذایەتی توشی داڕوخان بون، نەریتو باوی داتەپیویان تێکەوت، گەلێك زەحمەت بو لە یەکتری جوێ بکرێنەوە، بوذایەتی ئاخنرابوە نێو بەرەهمێتیو لەناویدا توا بۆوە))[(٢)].

مێژونوسان کە لەم دینەیان کۆڵیوەتەوە و تۆژەرەوان کە سەربردەی بوذایان نوسیوەتەوە، هێشتا بۆیان ساغ نەبۆتەوە ئاخۆ بوذاییەکان خوایان هەبوەو بڕوایان بە خوا هێناوە یان نا؟ هەندێکیان سەیرماونو دەڵێن: ئەم دینە مەزنە ئەگەر بڕوابون بە خوای تێدا نەبوبێ چۆنی توانیوە لەسەر بناغەی ئەو دابو رەوشتە ناسکانە دابمەزرێ[(٣)]. بوذایەتی هەر بریتی بو لە چەند رێگایەك بۆ ئەوەی مرۆڤ دەرونی خۆی پێ پەروەدە بکات و ئارەزوەکانی پێ سەرکوت کا و بەرگی خوڕەوشتی جوان بپۆشێ، لە ئێشو ژان رزگار ببێو زانست وەدەست بێنێ.

کەواتە چینیەکان پەیامێکیان بۆ جیهان پێنەبو گرفتەکانی چارەسەر بکەن، جگە لەمە لە پەرگەی ئەوسەری رۆژهەڵاتی جیهانی شارستانیش بونو کەلەپوری ئاینو زانستەکەشیان توند لەمستی خۆ گرتبو، نە سامانی خۆیان پتر دەکرد نەهی خەڵکی.

نەتەوەکانی ئاسیای ناوەڕاست:

نەتەوەکانیتری ئاسیای ناوەڕاستو رۆژهەڵات وەکو مەغۆلو تورکو یابانیەکان لە نێوان بوذایەتی گەندەڵ و بتپەرستایەتی هەمەجی دابون و خاوەنی هیچ سامانێکی زانستی و هیچ سیستەمێکی سیاسی پێشکەوتو نەبون، بەڵکو لە قۆناغێکی ئینتیقالی دابون لە سەردەمی هەمەجیەوە بەرەو سەردەمی

---

(١) Jawaher Lal Nahru: The Discovery of India, p. ٢٠١.٢٠٢ .

(٢) هەمان سەرچاوەی پێشو .

(٣) مەقالەی (بوذا) بخوێنەوە لە ئینسکلۆپیدیای (دائرة المعارف) بەریتانی .

شارستانی، چەندین گەلی‌تریش هەبون کە تاکو ئێستاش هەر لە قۆناغی ئاوەزێکی رەشماڵنشینی‌و منداڵیدا دەژین.

هیندستان: لە روی دین‌و کۆمەڵایەتی‌و خوڕەوشتەوە:

ئەو مێژونوسانەی لە بارەی هیندستانیان نوسیوە لەوەدا یەکدەنگن کە داڕوخاوترین سەردەمی هیندستان لە هەر سێ لایەنی ئاین‌و خوڕەوشت‌و کۆمەڵایەتیدا لە سەرەتای سەدەی شەشەمی زاینییەوە دەست پێدەکات، هیندستانیش سای دراوسێکانی لە هەمان خوڕەوشتی داتەپیوو کۆمەڵایەتی شپرزەدا دەژیا کە گشت زەمینی تەنیبوەوە، ئەو شەوەزەنگەی باڵی بەسەر جیهان راهێلا بو هیندستانیشی گرتبوەوەو لە گەلێك دیاردەو ئەدگاریشدا تازیارێتی وەرگرتبو، کە دەتوانین لە سێ خاڵدا کۆیان بکەینەوە: (١) بونی ژمارەیەکی لە رادەبەدەر بت‌وخواوەند. (٢) زایەندێکی[1] هاروهاجی بێسنور (٣) جیاوازیەکی فرەوانی چینایەتی.

بتپەرستی سنوربەزێن :

هیندستانی سەدەی شەشەم لە بتپەرستیدا گەیشتبوە ئەوپەڕی. ژمارەی ئەو خواوەندانەی لە (ویدا)دا هەبون سی‌وسێ دانە بون، کەچی لەو سەردەمدا خۆی لە ٣٣٠ ملیۆن دەدا . هەمو شتێکی جوان‌و سەرنجڕاکێش‌و بەهرەبەخش ببونە خواوەندو دەپەرستران، بت‌و پەیکەرو خواوەندەکان لە ژمارە نەدەهاتن، هەندێکیان پاڵەوانی مێژویی بون کە پێیان وابو خوا لە چەندین رووداوو رۆژگاردا خۆی لەناو ئەواندا رانواندوە، هەندێکیان شاخ بون کە پێیان وابو چەند خواوەندێك لەسەریان وەدەرکەوتون، هەندێکیان کانزای وەکو زێڕو زیو بون کە پێیان وابو خواوەندیان تێدا بریسکاوەتەوە، خواوەندێکی‌تر روباری (کنج) بو کە پێیان وابو

(١) زایەند: سێکس.

لەسەری (مەهادیۆ)ی خواوەندەوە سەرچاوەی هەڵبەستوە، هەندێکیتریان کەرستەی شەڕو کەلوپەلی نوسینو ئامرازی زاوزێو هەسارەی ئاسمانو ئاژەڵ بون کە مەزنترینیان چێڵ بو، گەلێ شتیتریش. دینەکەیان تەنراوێك بو لە گەلێ جۆرە ئەفسانەو داستانو سرودو بیروباوەڕو پەرستنکاری پێکهاتبو، کە نە خوا پەیامی پێ ناردوە نە لە هیچ رۆژگارێکیشدا ئاوەزی ساغ شتی ئاوای دارشتوە .

پیشەسازی داتاشینی بتو پەیکەر لەو سەردەمدا گەلێك پێشکەوت، لە سەدەی شەشەمو حەفتەمدا گەیشتە هەرەتو لە سەردەمە رابردوەکانیشی تێپەڕاند. گشت چینو توێژو خەڵکی وڵات لە پاشاوە هەتا گەدا بتیان دەپەرست، تەنانەت بوذایەتیو گەینایەتیش[1] نەیانتوانی خۆیان لێ هەڵوێزنن. ناچار وەك ئامرازێك بۆ بەرژەوەندی خۆیان هەڵیانقۆستەوە تا بتوانن بمێننو پتر بە وڵاتدا بڵاوببنەوە.

وتەکەی (هۆئن سۆئنگ)-گەریدەی بەناوبانگی چینی کە گەشتەکەی لە نێوان ساڵانی (٦٣٠-٦٤٤ز) ئەنجام داوە ئاماژە بۆ بتپەرستی لە رادەبەدەری ئەو سەردەم دەکات، وتەکەی بە بۆنەی ئەو ئاهەنگە مەزنەوە گوتوە کە (هیرش) پاشا گێراویەتی، هیرش پاشا لە ساڵی (٦٠٦-٦٤٧ز) حوکمی هیندستانی کردوە، دەڵێ: ((هیرش پاشا ئاهەنگێکی زۆر گەورەی لە (قنوج) گێڕا کە زانای سەرجەم ئاینەکانی هیندستانی بانگ کردبو.

پاشا پەیکەرێکی زێڕینی بوذای لەسەر منارەیەکی لە پەنجا باڵ بەرزتر دامەزراندبو، پەیکەرێکی تری بچوکتریشی بە کەژاوەی کاروانێکی قەرەباڵغەوە

---

(١) گەین :GAIN : تایفەیەکی هیندۆسین، مەهاویرە لە شەشەم سەدەی بەر لە زاین دایمەزراندوە، بە ملوێنەها هیندۆسی پەیڕەوی لێدەکەن، بە پێچەوانەی هیندۆسەکانیتر بۆ دەسەڵاتی ڤێدا ملکەچ نابنو بڕوایان بە رەگەزپەرستی نیە، بڕوایان بە خوداش نیەو دەڵێن: خودا تەنها گوزارشت کردنێکە لەو هێزو بڕستە روحیەی کە لە مرۆڤدا هەیە. گوزەرانی ناگزورانەیان هەڵبژاردوەو بە ئاسوپەلاسی ژین بەسەر دەبەن، رێبازەکەیان ناوی (ئاهینسسا)یە واتە نەرمونیانیو دور لە توندوتیژی.

ڤێدا: Vedas : ناوی پەرتوکێکی سەنسکریتی پیرۆزی هیندۆسەکانە نوێژوسرودو فەرزە ئاینیەکانی تێدایە. مونجید - وەرگێر

هێنایە دەرەوە، هیرش پاشا خۆی لە تەنیشتەوە دەڕۆیشتو چەتری بۆ ڕاگرتبو، كامرۆب پاشای هاوپەیمانیش مێشی لێ‌پاس دەكرد))[١] . هەمان گەریدە لەبارەی پاشاو دامودەستەی ئاستانەكەیدا دەڵێ: ((هەندێكیان (شۆ)یان دەپەرست، هەندێكی‌تر بوذایی بون، هەندێكی‌تر خۆرپەرست بون، هەندێكی‌تر (وشنۆ)یان دەپەرست، هەمو كەس بۆی هەبو خوایەك تایبەت بە خۆی بكاو بیپەرستێ یان تێكڕا سەرجەم خواكان بپەرستێ))[٢] .

زایەندی بەهاڕوژمی بێجلەو:

ئاین‌و كۆمەڵگەی هیندی هەر لە دێر زەمانەوە لە ڕوی ئارەزوی زایەندییەوە سەرتۆپ بوە، ئەو مادده زایەند بزوێنانەی لە دینی ولاتی هینددا هەبوە لە دینی هیچ ولاتێكی‌تردا نەبوە . پەرتوكە هیندی‌و ناوەندە دینییەكان لە باسوخواسی گەردون‌و دەركەوتنی سیفەتی خواوەندان‌و رودانی پێشهاتی گەورەوە گەلێك چیرۆك‌و داستانی وایان لەبارەی تێكەڵبونی زایەندی نێوان خواوەندان‌و پەلاماردانی بنەماڵە نەجیمزادەكان لە لایەن خواوەندانەوە گێڕاوەتەوە، كە پیاو لەبەریاندا بتاسێ و تنۆك تنۆك ئارەقەی شەرمی بسڕێتەوە، دیندارەكان كە بە باوەڕو تین‌و تاوێكی گەرمەوە وتاریان دەداو ئەو داستان‌و چیرۆكانەیان بۆ خەڵك دەگێڕایەوە هەڵبەت كاریگەری گەورەی تێكردون‌و سۆزی دڵی بزاندون. جگە لەمە خەڵك بەژن‌و منداڵ پیرو لاوانەوە هەمو لە بەرامبەر دەعباكەی (مەهادیۆ)ی خواوەندی هەرە گەورەیان كە پەیكەرێكی ناقۆلایان بۆ داتاشی بو كۆ دەبونەوەو دەیانپەرست. مێژوناسان دەگێڕنەوەو دەڵێن: هەندێ لە تایفە دینیەكانی هیندستان پیاویان ژنی روتی دەپەرستو ژنیشیان پیاوی روتی دەپەرست))[٣] .

(١) گەشتەكەی هۆئن سۆئنگ (فۆكۆی كی) ولاتەكەی رۆژئاوا .
(٢) هەمان سەرچاوەی پێشو .
(٣) ستیارتە بركاش لدیانند سرسوتی الهندكي، ل ٣٤٤

کاهینو بەدڕەوەشتەکان دەلاڵییان بە ئابڕوی ژنە ڕەبەنەکان دەکرد و زۆربەی پەرستگاکان ببونە مۆڵگەی بەدڕەوشتانو شەرواڵ پیسەکان مەرامی خۆیان لەوێدا دەدۆزیەوە. جا ئەگەر ئەمە ڕەوشی پەرستگاکان بوبێ دەبێ ڕەوشی ئاستانەی پاشاو کۆشکی دەوڵەمەندان چۆن بوبێ؟ کە مونافەسەیان لە کاری ناڕەواو بەدڕەوشتیدا دەکرد، کۆڕیان هەبو ژنو پیاویان تێکەڵ دەبونو کە عەرەقیشیان دەخواردەوە پەردەی شەرمو شەرەفیان لە روی خۆ هەڵدەماڵیو ئابڕویان وەلا دەنا، ئەدەبو پەردەی شەرم وجودیان نەدەما... بەمجۆرە سەرتاپای وڵات وەبەر شەپۆلێکی گەورە و زەبەللاحی روتپەرستیو ئارەزوبازی زایەندی کەوتبو و خوڕەوشتی ژنو پیاوان لەوپەڕی نزمیو داتەپیویدا بو.

سیستەمی چینایەتی پڕ ستەم :

لە مێژوی هەمو نەتەوەکاندا سیستەمێکی چینایەتی نەبوە لە سیستەمە چینایەتیەکەی هیندستان توندوتیژو وشکتر بێ و چینو چینیش ئەوەندە لێکترازاو بن. هیچیان وەك ئەو سوکایەتیان بە شانو شکۆی مرۆڤایەتی نەکردوە، کەچی لەگەڵ ئەمەشدا هیندستان وەك سیستەمێکی ئاینیو شارستانی وڵاتەکەی ئیعترافی پێکردوەو هەزاران ساڵە تا ئێستاش ملکەچیەتی. سەرەتای جیاوازی چینایەتی لە ئاخروئۆخری سەردەمی (ویدا) پەیدا بو، لەبەرئەوەی هەمو بنەماڵەکان و پیشەو پیشەسازی تایبەت بەخۆیان هەبو، هەروەها لەبەرئەوەی دەیانویست نەژادو نەجیمزادەیی ڕەگەزی ئاری بپارێزن.

سێسەدە بەر لە زاین لە هیندستاندا ژیاری بەڕەهمێتی سەری هەڵداو گەشەی سەند، دەستورێکی نوێی بۆ کۆمەڵگەی هیندی ڕەنگرێژ کرد، لە دەستورەکەدا یاسایەکی سیاسیو شارستانی دەرکردو تەواوی وڵات دەنگی بۆ دا، بو بە یاسایەکی ڕەسمیو ژێدەرێکی ئاینیو شارستانی. ئێستاکە بە (منوشاستەر) بەناوبانگە .

یاساکە خەڵکی وڵات بۆ چوار چینی لەیەکتر جوێ دابەش دەکات کە ئەمانەن:

(١) بەڕەهمیەكان: چینی كاهین پیاوە دینیەكان . (٢) شـــتری : شـەڕكەرو جەنگاوەران. (٣) ویش : جوتیارو بازرگانەكان. (٤) شـودەر : خزمەتكارەكان.

(منو) كە یاساكەی داڕشتوە دەڵـێ:

((خوای خاوەن توانای رەها لە پێناو بەرژەوەندیەكانی جیهاندا بەڕەهمیـەكانی لە دەمی،شتری لە بازوەكانی، ویش لە ڕانەكانی، شودەریشی لە پێیـەكانی خـۆی خولقاندوە. بۆ هەر چینێكیش فەرزو ئەركی تایبـەتی بـۆ دانـاون، بەرەهمیـەكان دەبێ (ویدا) فێر بن یان قوربانیو خێراتـەكان پێشـكەش بـە خواوەنـدان بكـەن، شتری دەبێ پاسەوانی خـەڵكو خێـراتو قوربانیـەكان بـن، ویـداش بخـوێننو لـە ئارەزوەكانی دنیا دورەپەرێز بن، ویـش دەبـێ وڵسـات[1] بلـەوەڕێننو خزمـەتیان بكەن، ویداش بخوێننەوەو كشتوكاڵی بازرگانی بكەن. شودەریش دەبـێ خزمـەتی ئەم سـێ چینە بكەن))[2].

تازیاریەكانی چینی بەڕەهمیەكان :

یاساكە مافو تازیاری وای بە بەرەهمیەكان داوە وەك خوای لێكردون. دەڵـێ: بەرەهمیەكان چینی هەڵبژاردەی خوان، پاشای خەڵكن، هەرچی لـە بونـەوەر دایـە موڵكی ئەوانە، باشترینی خەڵك و سەروەری ئەرزن[3]، دەتوانن بەئارەزوی خۆیـان ماڵوموڵكی كۆیلەكان (شۆدەرەكان)-بێئەوەی گوناح بێ- ببـەن، چـونكە كۆیلـە خاوەنی هیچ نیە ئەوەی هەیبێ هی ئاغاكەیەتی[4].

ئەگەر بەڕەهمیەك ریگویدا (پەرتوكی پیرۆز) ئەزبەر بكات لە گوناحـان پـاك دەبێتەوە ئەگەرچی سـێ چینەكەیتریشی لەناوبردبێ[5] پاشا بە هیچ جۆرێك بـۆی نیە باجو بەرتیل لە بەڕەهمیەكان وەرگرێ ئەگەرچی ولاّت لە گرانیو تەنگانەشـدا

(١) وڵسات: مەڕوماڵات.
(٢) منوشـاستەر : دەروازەی یەكەم .
(٣) منوشـاستەر : دەروازەی یەكەم .
(٤) دەروازەی هەشتەم .
(٥) دەروازەی نۆیەم .

بێ، بەڕەهمی نابێ لە وڵاتی خۆیدا لە برسان بمرێ[١]، ئەگەر بەڕەهمیەك تۆڵەی کوشتنی کەوتە سەر دروست نیە حاکم بیکوژێ بەڵکو دەبێ سەری بتراشێ، بەڵام ئەگەر بەڕەهمی نەبێ دەکوژرێ[٢].

(شتری) ئەگەرچی لە سەروی هەردو چینی (ویش) و(شودەر) بون بەڵام گەلێك لە خوارەوەی بەڕەهمیەکانیش بون. (منو) دەڵێ: هەر بەڕەهمیەك ئەگەر تەمەنی (١٠) ساڵ بێت باوك چەند چاکەی بەسەر کوڕەکەیدا هەیە، ئەویش هێندەی بەسەر شترییەکی تەمەن سەد ساڵیدا هەیە[٣].

کلۆڵ و کەساسەکان:

شۆدەر (کەساسەکان) لە کۆمەڵگەی هیندیدا -بە دەقی یاسا ئاینیو شارستانیەکە- لە ئاژەڵان کەمترو لە سەگیش زەبونتر بون، یاساکە دەڵێ: ((ئاسودەیی شۆدەر لەوە دایە خزمەتی بەڕەهمیەکان بکەن، ئەگەرنا پاداشتیان نیە[٤]. نابێ پارەوپول پاشەکەوت بکەن یان گەنجینە تەقەت بکەن چونکە- بەڕەهمیەکان ئەزیەت دەدا[٥]، هەر کەساسێك دەست لە بەڕەهمیەك بەرزکاتەوە یان داردەستێکی لێهەڵبڕێو مەبەستی بێ پیای بکێشێ دەستی دەبڕدرێ یان ئەگەر تورە بو و شاپێکی هاوێشت پێی دەبڕدرێ[٦]. ئەگەر کەساسێك ویستی لەگەڵ بەڕەهمیەك دابنیشێ دەبێ پاشا سزای بدات، سزاکەش ئەوەیە کە دەبێ کونی کۆمی داغ بکاتو لە وڵاتی دورخاتەوە[٧]. ئەگەر دەستی لێدا یان جوێنی پێدا زمانی لە بنڕا هەڵدەکێشرێ، ئەگەر بڵێ شتم فێر کردوە رونی هەڵقرچاوی

---

(١) دەروازەی نۆیەم .
(٢) دەروازەی دوەم .
(٣) دەروازەی یازدەیەم .
(٤) منوشاستەر : دەروازەی یازدەم .
(٥) دەروازەی دەیەم .
(٦) هەمان سەرچاوەی پێشو .
(٧) دەروازەی هەشتەم .

لە گەرو دەكرێ[1]. كەفارەتى كوشتنى كەساسێك لەگەڵ كەفارەتى كوشتنى سەگو پشيلەو بۆقو قەلەڕەشو كوندەبۆ وەكو يەكن))[2].

ئافرەت لە كۆمەڵگەى هينديدا :

لەو كۆمەڵگەيەدا ئافرەت وەك كەنيزە سەيرى دەكرا[3]، پياو هەبو ژنەكەى لەسەر قومارێ دەدۆڕاند، هەندێجار ژنێك چەند مێردێكى هەبوە[4]، ژن ئەگەر مێردى بمردايە وەك زيندەبەچاڵ كرابێ مێردى نەدەكردەوەو خەڵك گاڵتەيان پێدەكردو قسەى سوكيان پێدەگوت، دەبوايە تا دەمرێ هەر لە ماڵەمێردەكەى بوايەو خزمەتى كەسوكارەكەى بكردايە، ژن هەبو دواى مردنى مێردەكەى لەبەر ئەشكەنجەو خەفەتى ژيان يەكسەر خۆى دەسوتاند[5].

بەمجۆرە ئەم وڵاتە كە خاوەنى خاكى بەخێروبێر و ئاوەزى بەهۆش بو، ئەم نەتەوەيە —كە هەندێ لە مێژونوسانى عەرەب بە كانگاى دانايىو سەرچاوەى دادو سياسەتو بە فرەزانو هۆشمەندو بليمەتيان دەدەنە قەڵەم[6]- لەبەرئەوەى لە ئاينى راست دوربون و سەرچاوەى رونيان لێ وێڵ بو و پياوانى دينيان لاڕێ بو و بێبەرنامەو پەيام بون و شوێنكەوتوى نەفسو ئارەزو بون... وڵاتەكەيان ببوە شانۆى نەفامێتى لە رادەبەدەر و بتپەرستى سنوربەزێنو هەمەجيەتى توندوتيژو

---

(١) منوشاستەر .

(٢) R.C.Dutt ٣٤٢-٣٤٣

(٣) سەرەتاى داستانى بەناوبانگى هيندى (مەهابەهارتا) بخوێنەوە.

(٤) R.C.Dutt ٣٣١

(٥) ئەم خۆسوتاندنە لەناو چينە نەجيمزادە و بنەماڵە ئورستوكراتيەكان ببوە نەريتێكى باو و پەسند و چاك و بە ناوى(ستا) دەناسرا. پێيان وابو ژن ئەگەر خۆى بسوتێنى وەفادارى بۆ مێردەكەى دەنوێنێ. بەڵام ئەم نەريتە لەگەڵ دامەزرانى حكومەتە ئيسلاميەكان و بە هەوڵى حاكمە موسڵمانەكان كەمتر بۆوە، دكتۆر(بريتەر)ى گەڕيدەى فەڕەنسى ئاماژەى بەم هەوڵە كردوە، هەروەها ئينگليزيش لەم دواييەدا بەشێوەيەكى يەكجارى قەدەغەى كرد.

(٦) صاعد الاندلسى، م ٤٦٢، طبقات الامم، ص ١١ .

زوڵمو زۆری کۆمەڵایەتی، بەجۆرێك کە لە نێو نەتەوەو مێژودا هاوشێوەی نەبوبێ.

عەرەب: تایبەتمەندێتی و بەهرەکانیان:

عەرەب لە سەردەمی نەفامێتدا بە گەلێك بەهرەو خورەوشت لە نەتەوەکانی‌تر جوێ دەبونەوە وەك: زمان پاراوی، رەوانبێژی، خۆشویستنی ئازادی، گەردەنبەرزی، سوارچاکی، ئازایەتی، خوێنگەرمی لە پێناو بیروباوەڕدا، قسە لە رویی، زەین رونی، لەبەرکردنو لە بیرنەچونەوە، یەکسانی خوازی، ئیرادە پتەوی، ئەمەکداریو دەستپاکی.

بەڵام لە سەردەمی کۆتاییدا لە مێژ بو لە پەیامو پەیامبەران دابڕابونو لە جوغزی جەزیرە گرمۆڵە ببون و ببونە دیلی نەریتو باوی باوانیان، بۆیە دوچاری داڕوخانێکی دینیو بتپەرستیەکی لە رادەبەدەر ببون، کەم لە نەتەوەکانی ئەو سەردەم وەکو وان بتپەرست بون، دوچاری نەخۆشی خورەوشتو کۆمەڵایەتی ببون، کۆمەڵگەکەیان لەرزۆكو گەندەڵ و رەوشت نزم ببو، ئەدگارەکانی ژیانی نەفامێتیو دور لە ئاکاری دینی وەرگرتبو.

بتپەرستیەکەی نەفامێتی :

دینو بیروباوەڕی بەربڵاوو باوی عەرەب هاوبەشپەرستی بو، بڕوایان بە خوا هەبو کە هەر خوا خواوەندی هەرەمەزنو خالقی بونەوەرو کارگێڕی ئەرزو ئاسمانەو گشت فرمانێك بە فەرمانی ئەوە، ئەگەر پرسیاریان لێبکرایە کێ ئەرزو ئاسمانی ئەفراندوە؟ دەیانگوت خوا، خوای خاوەن هێزو زانا ﴿ **وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ فَأَنَّىٰ يُؤْفَكُونَ**: ئەگەر لەخۆیان بپرسی، کێ ئەوانی وەدی هێنا، ئێژن: خودا، دەی چۆن لە هەق کلا دەبن؟﴾الزخرف: ٨٧.

بەڵام هزرە نەفامیەکەیان تەنگەبەر بو و هێندەی بڕ نەدەکرد بڕوا بە تەوحیدی پاكو بێگەردی پەیامبەران بێنن، ئاوەزی دور لە پەیامو پەیامبەرانو

دور لە فامی ئاینی بە دوری دەزانێ نزای مەردوم بەبێ پێناوو تکاخواز ئاسمانە بەرزەکان ببڕێو بگاتە لای خوا، لە روانگەی نەریتو باوی پاشایەتیو جیهانی پڕ کەموکورەوە لەم مەسەلەیان دەڕوانی بۆیە لە پێناوان[1] دەگەڕان تا دەنگو داوایان بگەیەننە لای خوا، لەوانیش دەپاڕانەوەو هەندێ پەرستنکاریشیان بۆ ئەنجام دەدان. هەوەڵجار هزری تکاخوازییان دەمێشك چەسپی، پاشان ئەم هزرە بو بە بیروباوەڕو پێیان وابو پێناوەکانیش توانای زیانو سود بەخشینیان هەیە، پاشان لە هاوبەشپەرستیدا پتر رۆچۆنو گەلێك خواوەندیتریان کردە هاوبەشی خوا، پێیان وابو هاوبەشەکانیش وەکو خوا کاروباری بونەوەر بەڕێوە دەبەنو توانایەکی سەربەخۆیان لە گەیاندنی سودو زیانو خێرو شەڕو پێبەخشینو نەبەخشیندا هەیە. جا ئەگەر عەرەبەکانی پێشو بڕوایان بە خواوەندێتیو پەروەردگارێتی خوا هەبوبێو تەنها پێناویان دانابێ، بەڵام نەوەکانی دواتر خواوەندەکانیان دەگەڵ خوا کردە هاوبەشو پێشیان وابو وەك خوا توانای سەربەخۆیان لە خێرو شەڕو زیانو قازانجو ژیاندنو مراندندا هەیە، وێڕای ئەمەش بڕوایەکی لێڵو ناڕونیشیان لەبارەی خواوەندێتیو پەروەردگارێتی خوا پەیداکرد[2].

بتەکانی عەرەب لە سەردەمی نەفامێتیدا:

نەوەی دوەم پتر رۆدەچوو قوڕەکەی خەستتر دەبووەوە، جا لەبەرئەوەی بتپەرستی لەبەرچاوان دیارە و دەگەڵ هزری سادەو لاوازیشیان پتر دەگونجا بۆیە بیروباوەڕی بتپەرستی باوی سەندو گشت خەڵکی داگرتەوە، ئەوانەی خواوەندو پێناوەکانیان لە یەکتر جوێ دەکردەوە بە پەنجەی دەست دەژمێردرانو بە پیاوی رۆشنبیر سەیر دەکران. بەم جۆرە نەتەوەی عەرەب لە نێو بتپەرستیەکی لە

---

(١) پێناو: وسیط.
(٢) بگەڕێوە بۆ پەرتوکی (بیئة النبي ﷺ من القرآن) نوسینی ئوستاد محمد عزت دروزة.

رادەبەدەردا نغرۆ ببون، هەمو هۆزو گوندوشارێك بگرە هەمو ماڵێك بتی تایبەت بە خۆیان هەبو و دەیانپەرست.

ئەلکەلبی دەڵێ: لە مەککەدا هەمو ماڵێك بتی خۆیان هەبو و دەیانپەرست، ئەگەر یەکێك بیویستایە سەفەرێك بکات دواهەمین کاری ئەوەبو بەر لەوەی ماڵێ جێبهێڵێ -بۆ پیرۆزی- دەستی بە بتەکە دادەهێناو لە خۆی هەڵدەسوی، کە دەشگەڕایەوە یەکەمین ئیش دەستی پێدا دەهێناوەو لە خۆی هەڵدەسویەوە[1].

عەرەب سنوریان بۆ بتپەرستی دانەدەنا، هەبو بتخانەی بنیات دەنا، هەبو بتی دادەتاشی، ئەگەر ئەوانەشی لە توانا نەبوایە لەبەردەم کەعبەدا یان هەر شوێنێکیتری پێ چاك بوایە بەردێکی لێ قیت دەکردەوەو وەکو کەعبە بە دەوریدا دەسوڕایەوە، بەم بەردانەیان دەگوت (ئەلئەنصاب)[2]. کەعبە — کە تەنها بۆ خواپەرستی بنیات نراوە- لەناوەوەو دەوروبەریدا (٣٦٠) بتی لی قیت کرابۆوە[3]. پاشان دوای رۆژگارێك وای لێهات خودی بەردەکەیان دەپەرست.

بوخاری لە ئەبا رەجائی عاطاریدی دەگێڕێتەوە کە گوتویەتی : لە نەفامێتیدا بەردمان دەپەرست، ئەگەر بەردێکی باشتریشمان بدۆزیبایەوە بەردی یەکەمان فڕێدەداو ئەومان دەپەرست. ئەگەر بەردیشمان وەچنگ نەکەوتبا چنگە خۆڵێکمان کۆدەکردەوەو مەڕێکمان بەسەردا دەدۆشی، پاشان دەمانپەرستو بەدەوریدا دەسوڕاینەوە[4].

ئەلکەلبی دەڵێ: ئەگەر یەکێك سەفەرێکی بکردایە، لە هەر قۆناغێك دابەزیبا چوار بەردی هەڵدەگرتەوە، جوانترینیانی دەکردە خواو دەیپەرست، سێ بەردەکەی تریشی دەکردە سێکوچکە، کە دەڕۆیشت بەجێی دەهێشتن[5].

(١) کتاب الاصنام، ل ٣٣ .

(٢) هەمان سەرچاوەی پێشو.

(٣) الجامع الصحيح للبخاری، كتاب المغازي : باب فتح مكة .

(٤) الجامع الصحيح للبخاری، كتاب المغازي : باب وفد بني حنيفة .

(٥) کتاب الاصنام .

خــواکانی عــەرەب:

عەرەبیش-وەکو سەرجەم هاوبەشپەرستەکان- گەلێك خواوەندیان لە فریشــتەو جنۆکەو ئەســتێرەکانی ئاسمان بڕیار دابو، پێیان وابــو فریشــتەکان کچــی خــوان و پێناوو تکاخوازیــان دەپەرســت تــا لــەلای خــوا بۆیــان بپاڕێنــەوە، جنۆکەشــیان دەپەرستو پێیان وابو وەك خوا تواناو کاریگەریان هەیە[1] .

ئەلکەلبی دەڵێ: بەنومولەیحی خوزاعە جنۆکەیان دەپەرست[2]

صــــاعید دەڵــێ: حیمیــەر خۆریــان دەپەرســت، کەنانــەش مــانگ، لــوخنو جوذامیش موشــتەری، (طــەی)ش سوهەیل[3]، قەیســیش شــــیعرای[4] عــەبور، ئەسوەدیش عەتارد[5].

جولەکەو نەسرانیەکان لە وڵاتانی عەرەبدا:

ئاینی جولەکەو نەسرانیەکان لە وڵاتانی عەرەبدا بڵاوببونەوە بەڵام عەرەبــەکان زۆر سودیان لەواتا دینیــەکان وەرنــەگرتبو، هــەردو ئــاین کتومــت وەکــو ئــاینی جولەکایەتی شامو ئــاینی نەســرانیەتی وڵاتــی رۆمو شــام بــون، هــەمان گــۆڕانو لاڕێبونو زەبونێتی کە -پێشتر باسمان کردون- لەوانیشدا هەبون .

پە یام و بڕوابون بە زندوبونــەوە:

عەرەب تێڕوانینێکی خەیاڵیان لەبارەی پێغەمبەرایەتیەوە هەبو، پێیــان وابــو پێغەمبەر زاتێکی پیرۆزەو لە مرۆڤ نیە، نــاخواو ناخواتــەوە، ژنو منــداڵی نیــە،

---

(١) هەمان سەرچاوەی پێشــو، ل ٤٤ .

(٢) هەمان سەرچاوەی پێشــو، ل ٣٤ .

(٣) ڤۆناخێکی مانگە، پێنج هەسارەی کەلوی (گا)ش دەگرێتەوە.

(٤) ئەســتێرەکی ورشەدارە، لە عەرەبستانێدا لە کۆتایی چللەی هاوین وەدەردەکەوێ.

(٥) هەسارەیەکی کەلوی جەوزایە لە چللەی هاوین وەدیار دەکەوێ. (٣،٤،٥)

موئجید- وەرگێڕ

پێویستی بە بازاڕ نیە. ئاوەزیان بەرتەسك بو، دەمێشكیان نەدەچو لە دوای مردن زندوبونەوە هەبێ، لە زندوبونەوەشدا لێپرسینەوەو سزاو پاداشت هەبێ، دەیانگوت: ﴿ **مَا هِيَ إِلاَّ حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلاَّ الدَّهْرُ**: تەنها ژینی دنیا هەیە، هەندێكمان دەمرینو هەندێكیتر لەدایك دەبین، بەهۆی ڕۆژگاریشەوە دەمرین.﴾الجاثية: ٢٤، دەیانگوت،﴿ **أَئِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا أَئِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا**: ئەگەر بمرینو ببین بە ئێسكو پڕوسك ئایا ئێمە زندو دەبینەوە؟!﴾الاسراء: ٤٩.

صاعید دەڵێ: عەرەبەكان بە گشتی بڕوایان بە زندوبونەوەو لێپرسینەوەو سزاو پاداشت نەبو، پێیان وابو ئەگەرچی خوا جیهانی بەدیهێناوە بەڵام تاهەتایەو بۆ هەمیشە هەر دەمێنێ، كەسانێكیش هەبون بڕوایان بە زندوبونەوە هەبو، پێیان وابو ئەگەر وشتری بۆ لەسەر گۆڕ بكوژنەوە، بە سواری زندو دەبێتەوە، ئەگەر نا بە پیادە زندو دەكرێتەوە[١].

نەخۆشیە خوڕەوشتیو كۆمەڵایەتیەكان :

لە لایەنی خوڕەوشتەوە گەلێ نەخۆشی ڕەگو ریشاڵی داكوتابو و پەلوپۆی بە هەمو لایەكدا بڵاوكردبۆوە، عەرەبەكان بۆ مەیخواردنەوە ئالودە بونو مەیخواردنەوە سەرلەبەری كۆمەڵگەی داگرتبۆوە، شاعیران شعریان پێهەڵدەگوتو كۆبونەوەیان لەسەر دەبەست، ڕوبەرێكی بەرفرەوانی لە شیعرو مێژو و ئەدەبیات تەی كردبو، لە زماندا بە گەلێ ناوو سیفەت هەڵیان دەنا، هێند بە وردی وەسفیان دەكرد جێی سەرنجو سەیرمان بێ[٢]، دەرگای مەیخانەكان بەردەوام لەسەر پشت بو، بەیداخێكیان لەسەر دەشەكایەوە پێیان دەگوت (غاية).

لەبید دەڵێ[٣]:

(١) كتاب الأصنام، ل ٤٤ .
(٢) پەرتوكی (المخصص)-إبن سەیدە بخوێنەوە: ١١/٨٢-١٠١
(٣) السبع المعلقات، معلقة لبيد .

قد بتّ سأمرها وغاية تاجر وافيت إذ رفعت وعزّ مدامها

بازرگانیكردن بە مەی هێند بە هەڕمێن بو تەنانەت وشەی بازرگانییان لە بری مەیفرۆشی بەكار دێنا، وەك لە دێڕە شیعرەكەی سەرەوەڕا دیارە كە لەبید گوتویەتی:- (وغاية تاجر)، عەمری كوڕی قومەیئەش دەڵێ[١]:

إذا سحب الريط والمروط الى أدنى تجاري وأنقض اللّمما

قوماركردنیش یەك لەو ئاكارانە بو كە شانازییان پێدەكرد، ئەلجاهیلی دەڵێ[٢]:

أعيّرتنا ألبانها ولحومها وذلك عار يا بن ريطة ظاهر

نحابي بها أكفاءها ونهينها ونشرب في أثمانها و نقامر

ئەگەر یەكێك لە كۆڕی قوماركردنێ دورەپەرێز بوایە بە نەنگو خەوشیان دەزانی، شاعیر دەڵێ[٣]:

وإذا هلكتُ فلا تريدى عاجزاً غسّاً ولا برماً ولا معزالاً

قەتادە دەڵێ: پیاو لە سەردەمی نەفامیدا ژنو ماڵو منداڵی لە قوماریێ دەدۆڕاند، پاشان كە دەیدیت وا لەلای خەڵكانیتڕن خەموخەفەت دایدەگرت و ئاخو ئۆفی هەڵدەكێشا، لە ئاكامدا كینەو دوژمنایەتیش پەیدا دەبو[٤].

خەڵكی حیجاز بە عەرەبو جولەكەوە مامەڵەیان بە ریبا دەكردو باوێكی بەربلاوبو لە ناویاندا، رێژەی ریباكاریەكە لە سنور دەرچوبو، طەبەری دەڵێ: لەسەردەمی نەفامیدا ریبا بە گوێرەی ساڵو دوچەندانەوە زیاد دەكرا، قەرزدەر بە قەرزاری دەگوت: دەمدەیەوە یا زیادی دەكەی؟ ئەگەر هەیبوایە دەیدایەوە ئەگەرنا بۆ ساڵیتر بە زیادەوە دەیدایەوە. ئەگەر قەرزەكە وشترێكی مێنگینەی یەكساڵە بوایە بۆ ساڵیتر دەبوە مێنگینەیەكی دوساڵە بۆ ساڵیتر دەبوە

---

(١) ديوان الحماسة .

(٢) هەمان سەرچاوەی پێشو.

(٣) هەمان سەرچاوەی پێشو .

(٤) تەفسیری الطبری:﴿ إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ ﴾

مێنگینەیەکی سێسالە ... ئیتر بەم جۆرە. ئەگەر قەرزەکە پارە بوایە بۆ نمونە پەنجا درهەم بوایە بۆ ساڵیتر دەبوە سەد درهەم بۆ ساڵیتر دوسەد درهەم، بۆ ساڵی تر چوارسەد درهەم بەمجۆرە ساڵ بۆ ساڵی دوچەندانە دەبوەوە(١).

ریبا رەگی داکوتا بو، وەك نەریتێکی ئاسایی لێهاتبو، لەگەڵ بازرگانیدا فەرقیان پێنەدەکردو دەیانگوت، ﴿ إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا : کڕین‌و فرۆشتنیش وەك ریبا وایە ﴾ البقرة :٢٧٥، طەبەری دەڵێ: لە سەردەمی نەفامیدا ئەوانەی بە ریبا قەرزیان دەدایە خەڵك، کە کاتی وەرگرتنەوە دادەهات داوایان لە قەرزار دەکرد بیانداتەوە ئەویش دەیگوت: ((هێشتان مۆڵەتم بدێ بۆت زیاد دەکەم)) ئەگەر یەکێك پێی گوتبان ئەم کارە ریبایەو رەوا نیە، دەیانگوت، جیاوازی نیە، چ لە سەرەتای فرۆشتن بۆی زیاد بکەم چ لە کاتی قەرز دانەوەدا(٢).

زیناکاری کەم نەبو، کەس نارەزایی توندوتیژی لێنەبو، پێیان ئاسایی بو ئەگەر پیاوێك چەند یارێك‌و ژنێکیش چەند دۆستێکی هەبێ‌و بەبێ مارەکردن راببوێرن، هەندێ کەس ئافرەتیان ناچار دەکرد زینا بکات، ئیبن عەبباس دەڵێ: لە سەردەمی نەفامیدا کەنیزەکانیان ناچار دەکرد زینا بکەن تا پارەی پێ وەرگرن(٣).

خاتو عائیشە –رەزای خوای لێبێ- دەڵێ: ((لەسەردەمی نەفامیدا چوار جۆرە سەرجێیی هەبو، یەکەمیان وەکو مارەکردنی ئێستای موسڵمانان وابو، هەندێ پیاو دەچونە لای باوك‌و کەسوکاری کچ‌و داوای خوازبێنی کچەیان لێ دەکرد، دوای رێککەوتن، مارەیی کچەیان دەداو مارەیان دەکرد. دوەمیان: کاتێك ژنەکەی لە خوێنی پیساری(٤) پاك دەبۆوە پێی دەگوت برۆ لای فلانە پیاو با سەرجێییت لەگەڵدا بکات، مێردەکە تا بۆی رون دەبوەوە کە خێزانەکەی زگی پڕ بوە ئەوجا دەچۆوە لای، بەو مەبەستە ئەم کارەیان دەکرد تا مندالی نەجیب‌و جوامێریان ببێ بەم جۆرەیان دەگوت(نکاح الاستبضاع). سێیەمیان

---

(١) هەمان سەرچاوەی پێشو: ٥٩/٤ .
(٢) تفسیر الطبری، ل ٦٩ .
(٣) هەمان سەرچاوی پێشو، ١٨/ ٤٠١ .
(٤) پیساری: حەیز.

کۆمەڵێکی لە (دە) کەس کەمتر دەچونە لای ژنێك‌و سەرجێیان لەگەڵدا دەکرد، کە ژنەکە زگی پڕ دەبو و منداڵەکەی دادەنا دوای چەند ڕۆژێك بە دوای هەمو پیاوەکانی دادەنارد ئەوانیش هەمو دەهاتن-دەبوایە بێن- ئافرەتەکە بە ئارەزوی خۆی منداڵەکەی بە ناوی یەکێکیان هەڵدەداو زگەکەی بەسەر ئەو دادەبڕی، پیاوەکەش نەدەبوایە ڕەتی بکاتەوە و قبوڵی دەکرد. چوارەمیان ژنی داوێن پیس بون‌و بەیداخیان لەسەر دەرگا هەڵواسی بو، پیاوان بە ئارەزوی خۆیان دەچونە لایان و لەگەڵیان جوت دەبون، پاشان کە یەك لە ژنەکان منداڵی دەبو بانگی سەرناسیان دەکرد ئەویش منداڵەکەی لەگەڵ پیاوەکان بەراورد دەکردو لە ئاکامدا بە ئەستۆی یەکێکیانی دادەبڕی، ئەویش بە منداڵی خۆی قبوڵی دەکرد))[١].

ئافرەت لە کۆمەڵگەی نەفامێتیدا:

ئافرەت لە کۆمەڵگەی نەفامێتیدا ستەمی لێدەکرا و مافی دەخورا و ماڵ‌و موڵکی بەزۆری زۆردارەکی لێ ئەستێنرا و لە میراتی بێبەش دەکرا، کە تەڵاق دەدرا یان مێردەکەی دەمرد ڕێگەی نەدەدرا مێردێکی‌تر بکاتەوە[٢]، وەك شڕەو بڕەو مەڕومالات بە میرات هەڵدەگیرایەوە، ئیبن عەبباس-خوای لێ رازی بێ- دەڵێ: ((ئەگەر پیاوێك باوك یان خزمێکی نزیکی بمردایە، خۆی دەبوە سەرپەرشتی ژنەکەیان، جا یان لەلای خۆی دەهێشتەوەو دوای مردنی ژنەکە؛ ماڵ‌و سامانەکەی دەخوارد، یان مارەییەکەی وەردەگرتەوەو ئازادی دەکرد، عەطائی کوڕی ئەبی ڕەباح دەڵێ: ((لە سەردەمی نەفامێتیدا ئەگەر پیاوێك بمردایەو ژن‌و منداڵی لەدوای خۆیدا جێ‌هێشتبا، خزم‌و کەسی مردوەکە ژنەکەیان لەلای خۆدا دەهێشتەوە تا منداڵەکان بەخێو بکات))، سوددی دەڵێ: ((پیاو لە سەردەمی نەفامێتیدا ئەگەر باوکی یان کوڕی یان براکەی بمردباو ژنی لێ

---

(١) الجامع الصحيح – للبخاري . كتاب النكاح، باب من قال: لا نكاح الاّ بولي.

(٢)﴿ وَإِذَا طَلَّقْتُمْ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلاَ تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ذَلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ ذَلِكُمْ أَزْكَى لَكُمْ وَأَطْهَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لاَ تَعْلَمُونَ ﴾ البقرة: ٢٣٢

بەجێمابا، ئەوا کامیان زوتر جلێکی هەڵدابایە سەر ژنەکە ئەو دەبو بە خاوەنیو دەیتوانی بە مارەییەکەی پێشو مارەی بکاتەوە، یان بە مێردی دابایەوەو مارەییەکەی بۆ خۆ وەرگرتبا، بەڵام ئەگەر ژنەکە گورجوگۆڵتر بوایە و زوتر بگەڕابایەوە نێو خزمو کەسانی خۆی ئەوا رزگار دەبو و دەبۆوە خاوەنی خۆی))[١].

لەسەردەمی نەفامێتیدا پیاو لە هیچ مافێکی خۆی بێبەش نەدەکرا بەڵام ئافرەت وانەبو، مافی پێشێل دەکرا، مارەییەکەی لرف دەکرا، بەمەبەستی ئازاردانی رایان دەگرت و ناحەقیان بەرامبەر دەکرد بێئەوەی تەڵاق بدرێ[٢]. مێرد بێزاری لێ دەردەبڕیو روی لێ وەردەگێڕا، هەندێجار وەك هەڵپەسارد دەیان لێدەکرد(واتە نە ژنی مێردارەو نە تەڵاقدراوە)[٣]، هەندێ خواردن هەبو لە ئافرەتانیان حەرام کردبو[٤]، پیاو بۆی هەبو بێسنور ژن بهێنێ[٥].

بە کچان گەلێك دڵپەستو شەرمەزار بون، تەنانەت زندەبەچاڵیشیان دەکردن، هەیثەمی کوڕی عەدی-کە ئەلمەیدانی لێی دەگێڕێتەوە- دەڵێ: زندەبەچاڵکردنی کچ لەناو سەرجەم هۆزو تیرەکانی عەرەبدا نەریتو باوێکی بەربڵاو بو. نزیکەی لە(دە) کەسان یەکێك زندەبەچاڵی دەکردو ئەوانیتر وازیان لێدەهێنا، تا ئیسلام نەهات ئەم نەریتە لەناونەچو. عەرەبەکان لەبەر چەندین هۆی جۆراوجۆر کچەکانیان ژێر خۆڵ دەکرد، پیاو هەبو شەرمی بەخۆ بو و لەوە دەترسا سبەی رۆژێ ئابڕوی بچێ! پیاو هەبو ئەگەر کچەکەی رەش یان بەڵەك یان سەقەتو گۆج بوایە لێی بێهومێد دەبو و دەبن خوڵێی دەنا، هەژارانی هەندێ هۆزی عەرەب

---

(١) تفسير الطبري، ٣٠٨/٤

(٢) ﴿ وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلاَ تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُوا وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ ..﴾ البقرة: ٢٣١

(٣) ﴿وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلاَ تَمِيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ وَإِنْ تُصْلِحُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا ﴾ النساء: ١٢٩

(٤) ﴿قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلاَدَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمْ اللَّهُ افْتِرَاءً عَلَى اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ.﴾ الانعام: ١٤٠

(٥) ﴿ وَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلاَثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَى أَلاَّ تَعُولُوا﴾ النساء: ١

لەبەر هـەژاریو نـەبونی خـەرجی بـەخێوکردن منداڵـەکانیان دەکوشـت، گەلـێ جارانیش عەرەبە دەوڵەمەندو پایەدارەکان لێیان دەکڕینەوە[١]. صەعصـەی کوڕی ناجیە دەڵێ: کە ئیسـلام هـات سـێسەد کچـی زیندەبەچـاڵم بـە پـارە رزگـار کردبو[٢]. پیاوی وا هەبو لەسەر خۆی دەکردە نەزر کە ئەگەر خوا (دە) کوڕی پـێ ببەخشـێ یەکێکیان دەکاتە قوربانیو سەری دەبـڕێ، عەبدولموتـەللیب نـەزرێکی وای لەخۆ گرت. پیاو هەبو پێی وابو فریشتەکان کچی خودان-پاكو بێخەوشی بـۆ خوا- بۆیە کچەکانیان دەکوشت تا بگەڕێنەو لای خواو پێیـان وا بـو لای خوایـان بۆ شـایەنترە[٣].

گەلـێ جار وا ڕێك دەکەوت باوکەکە سەفەرێکی دەهاتـە پـێشو نەیدەپـەرژا کچەکەی زندەبەچاڵ بکات، کە دەگەڕایەوە کچۆڵەکەی گەورە ببو و فـامی پەیـدا کردبو کەچی هەر دەیبردو دەیخستە ژێر خۆڵەوە، ئەو جۆرە کەسـانە خۆیـان شـتی وایان گێڕاوەتەوە پیاو دێنێتە گریـان، پیـاویتر هـەبو لەسـەر شـاخێکی بـەرزڕا کچۆڵەکەی هەڵداوێشت و دەیکوشت[٤].

---

(١) (بلوغ الارب فی أحوال العرب)ی ئالوسی بخوێنەوە .
(٢) کتاب الاغاني.
(٣) بلوغ الأرب.
(٤) هەمان سەرچاوەی پێشـو .

فیزو دەماری هۆزپەرستیو خوێناوی لەناو عەرەبدا:

عەرەب فیزودەمارێکی هۆزپەرستی گەلێك توندوتیژو خوێناوییان هەبو کە بناغەکەی لەسەر نەفامێتی بو، لەم وتە بەربلاوەدا خۆی نیشان دەدا کە دەڵێ: ((براکەت زاڵم بێ یان ستەمدیدە، لە پشتی بەو یارمەتی دە))[(١)] بە گوێرەی ئەم وتەیە رەفتاریان دەنواند.

کۆمەڵگەی عەرەبی گەلێك چینو بنەماڵەی تێدابو کە خۆیان پێ لە خەڵکی بەرزترو بەرێزتر بو، بۆیە لە گەلێك نەریتو باوو بۆنەدا خۆیان لە خەڵکی هەڵدەبوارد و تەنانەت لە هەندێ رێورەسمی حەجکردنیشدا لەگەڵ خەڵك بەشدار نەدەبون و لە عەرەفات رانەدەوستانو لە ئیفاضەو ئیجازەشدا وەپێشیان دەکەوتن[(٢)]. بە ئارەزوی خۆیان مانگە حەرامەکانیان پاشوپێش دەکرد، دەسەڵات و پلەوپایەی باڵاو مافی پاش و پێش خستنی مانگە حەرامەکان وەك کەلەپور کوڕ لەباوکی هەڵدەگرتەوە، توێژی تر هەبو دەخرایە بەر بێگاری، توێژیتر هەبو جۆرەها کاری پێدەکرا، گەلێك توێژی تریش کە لە خەڵکی رەمەکی پێکهاتبون .. جیاوازی چینایەتی لە دیاردە هەرە زەقو زۆپەکانی کۆمەڵگەی عەرەبی بو.

عەرەب بە هۆی رەوشی رەشماڵنشینیەوە شەقلیان بە شەڕوشۆڕەوە گرتبو، شەڕ وەك یاری سەیری دەکراو دڵی خۆیان پێخۆش دەکرد، شاعیرێکیان دەڵێ[(٣)]:

وأحياناً على بكر أخينا　　　إذا ما لم نجد إلاّ أخانا[(٤)]

پێیان وابو شەڕو خوێنڕێژی شتێکی ئاساییو ئاسانە، بە روداوێکی بچوکی دور لە مەترسی تەپوتۆزی شەڕ هەڵدەستا، هۆزی بەکرو تەغلەب کە هەردوکیان

---

(١) ئیبن حەجەر لە (فتح الباری)دا لە (المفضل الضبي) دەیهێنێتەوە کە یەکەمین کەس لەسەردەمی نەفامێتیدا ئەم قسەیەی کرد (جندوبی کوڕی عەنبەر) بو.

(٢) ﴿ ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴾ البقرة:١٩٩

(٣) دیوان الحماسة

(٤) واتە: چەندجار شەڕمان لەگەڵ برا کردوە　　ئەگەر کەسێکمان شك نەبردوە

لە بنەماڵەی وائیل بون شەڕێکی بێئامانی چل ساڵەیان لە نێودا بەرپا بو و خوێنێکی زۆری تێدا ڕژا، موهەلهەلی برای کولەیب دەڵێ: هەردو بنەماڵە بڕانەوە و دایکان جەرگیان سوتا و منداڵان هەتیو بون و فرمێسکی چاوان وشك نەدەبونەوە و لاشەو تەرم نەدەنێژرانو بۆگەن دەبون، هۆی شەڕەکەش ئەوەبو کە کولەیبی سەرکردەی مەعد تیرێکی ئەنگاوتە گوانی وشتری (بەسوسی کچی مونقیذ)و خوێنو شیرەکەی تێکەڵاو بو، (جەساسی کوڕی موڕڕە)ش لە تۆڵەی ئەمەدا کولەیبی کوشت، ئیتر شەڕ هەڵایساو نەکوژایەوە[1].

شەڕەکەی نێوان هۆزی داحیسو غەبرائیش لەسەر ئەوەبو کە لە تەڕاتێنێکدا (قەیسی کوڕی زوهێر) کە لە هۆزی داحیس بو لەگەڵ (حوذەیفەی کوڕی بەدر) کەوتنە پێشبڕکێ، قەیس وەپێش حوذەیفەی دابۆوە، بەڵام (ئەسدا) بە فیتی حوذەیفە چوە پاڵ قەیسو زللەیەکی راوەشاندێ، زللەکە مەشغولی کردو دۆڕاندی، لەسەر ئەوە کوشتن رویداو تۆڵەی بۆ کرایەوە، ئیش گەورە بو، هۆزەکان وەدەنگ هاتن، شەڕو کوشتار و راوەدونانو ڕێگری پەرەی ستاندو هەزاران کەس خوێنی رژا[2].

ژیان یەکپارچە ببوە شەڕو شۆڕو ڕەشەکوژی، وەك تەونۆکە هەمو هۆزەکانی پێوەببو. ڕەوشی ڕەشماڵ نشینی، نەبونی پێداویستی گوزەران، چاوچنۆکیو چروکی، رکوکینە، گرنگی نەدان بە ژیانی دنیا، ئەمانە وایان کردبو تاڵانو پەلاماردانو ڕەشەکوژی بڵاوببێتەوەو کەس لە هیچ بستێکی خاکی جەزیرەدا لە خۆی ئەمین نەبێ، هەمو دەم بۆی هەبو تاڵانو تیرۆر بکرێ، خەڵك لە ناو کاروان و لەنێو هۆزەکەیدا دەرفێنران، تەنانەت وڵاتە زلهێزەکانیش پێویستیان بە پاسەوانی چالاكو نۆبەتداری بەهێز هەبو.

کیسرا لە مەدائنەوە دەگەڵ پاسەوانێکی زۆرو بەهێزدا کاروانی بۆ لای نوعمانی کوڕی مونذیر دەنارد نوعمانیش دەگەڵ پاسەوانانی بەنی رەبیعە بۆ هوذەی کوڕی عەلی ئەلحەنەفی دەنارد، ئەویش دەگەڵ پاسەوانێکی زۆرەوە لە

(١) تەماشای (أيام العرب) بکە.
(٢) هەمان سەرچاوەی پێشو.

خاكی بەنی حەنیفەی دەرباز دەكرد، لەوێوەش تا یەمەن چەندین پاسەوانیان بۆ بەكرێ دەگرت تا دەیانگەیاندە لای كرێكارەكانی میسر[1].

تاوانو خرا پەكاری بەژ[2] و دەریای لە داگرتبو:

لە سەرپاكی زەویدا نەتەوەیەك نەبو خێری پێوە مابێ، كۆمەڵگەیەك نەبو بە پێی خورەوشتو بنەمای چاكەكاری بە پێوە بێ، رژێمێك نەبو لەسەر بنچینەی دادو بەزەیی دامەزرا بێ، سەركردایەتیەك نەبو داناو زانا بێ، دینێك نەبو وەك پێغەمبەران هێناویانە بە راستو سەلامەتی مابێتەوە.

چریسكی نێو شەوەزەنگ :

لەو تاریكستانەدا تروسكەی وەك پەنگەستێران لە هەندێ دێرو كڵێسادا وەبەرچاوان دەكەوتن بەڵام تاریكیان نەدەتاراندو رێگەیان روناك نەدەكردەوە. كەسێك بیویستبایە زانستی راست وەدەست بێنێو دینی رەوا بدۆزێتەوە نەیدەزانی رو لە كوێ بكات. چاری ناچار سەری خۆی هەڵدەگرتو بەنێو گەلێ گەلو شاراندا دەگەڕا تا پیاوێكی شارەزا ببینێتەوە شتێكی لێ حالّی بێ[3]؛ حالّی وەك حالّی كابرای خەریكە خنكاو بو كە دەست بۆ داروپەردوی كەشتیە تێكشكاوەكەی دەبات تا رزگار بێ، ئەوەتانێ گەڕانو سوڕانەكەی گەورەترین گەریدەی ئاینخوازی سەدەی شەشەم بەڵگەیە بۆ نەبونی ئەو جۆرە زانایانەی خەڵك فێری دین دەكەن، سەلمانی فارس بە خۆرهەڵاتو خۆرئاوادا گەڕا، لە شامەوە چوە موسل، لە موسڵەوە چوە نصێبین، لە نصێبینەوە بۆ عەموریە، لە هەر شوێنێك بۆ شوێنەكەیتر رەوان دەكرا تا سەرەنجام گەیشتە باوەشی ئیسلامو لە تاریكستانی نەفامێتی رزگاری بو، سەلمان خۆی بۆمان دەگێڕێتەوەو دەڵێ:

---

(١) تأريخ الطبرى،ب٢ ل ١٣٣.

(٢) بەژ: وشكان.

(٣) حالّیبون: تێگەیشتن.

((کە گەیشتمە شام پرسیم: کێ چاکترین کەسی دینەکەتانە؟ گوتیان ئوسقوفی کڵێسا. منیش چومە لایو پێم گوت: ئەو دینەم بە دڵە و ئەگەر ڕێگەم بدەی حەز دەکەم لەو کڵێسایەدا لەگەڵت بم، لێت فێربمو نوێژت لەگەڵدا بکەم، خزمەتیشت دەکەمو تەخسیری ناکەم. گوتی: فەرمو منیش لەگەڵی چومە ژورەوە. بەڵام پیاوێکی بەدکارو ناڕاست بو، خەڵکی هان دەدا ماڵ ببەخشن کەچی ماڵەکەی بۆ خۆی پاشەکەوت دەکردو بەسەر هەژارو ناگزورانی نەدەبەشیەوە، بەو ساختەیە حەفت بارە زێڕو زیوی کۆکردبۆوە، لەبەر ئەوە زۆرم رك لێدەبۆوە. کە مرد گاورەکان هاتن ئەسپەردەی خاکی بکەن منیش تێم گەیاندن کە پیاوێکی بەدو ناڕاست بوەو هەمو زێڕو زیوەکانم پێنیشان دان، ئەوانیش گوتیان وەڵڵاهی مادەم وابێ دفنی ناکەین، ئەوانیش تەرمەکەیان لە خاچ هەڵواسیو بەردبارانیان کرد.

پاشان پیاوێکیتر جێی گرتەوە، ئەویان راستو بێساختە بو، پێنج نوێژەکانی زۆر بەڕێکی ئەنجام دەدا، ئاوڕی لە دنیا نەدەدایەوەو قەت گرینگی پێنەدەدا، چاوی لە ئاخیرەت بو، تەنها بە تەمای پاداشتی دواڕۆژ بو، شەوو رۆژ خوای دەپەرست، قەت کەسم وەکو وی بە دین نەدیبو، زۆرم خۆش دەویست، هیچ کەسم وەها خۆشنەویستبو، رۆژگارێکی درێژم لەگەڵی گوزەراند. پاشان لەسەرەمەرگدا بەر لەوەی بمرێ پێم گوت: بەڕێزم! ئەوا دەمێکە پێکەوەینو کەسیشم وەك تۆ خۆشنەویستوە، ئێستاکەش دوا هەناسە ساردەکانی ژیانت هەڵدەکێشیو چاوەڕێی فەرمانی خوای، پێم بڵێ چ ئامۆژگاریو فەرمانێکم پێ دەکەی؟ گوتی: رۆڵەگیان بەخودام سوێندە بڕوا ناکەم کەس مابێ ئەو ڕێوشوێنەی منی لەسەرە پەیڕەوی لێبکات، خەڵك هەموی فەوتاون و دینیان گۆڕیوە، بەڵام پیاوێك لە موسڵەو ناوی فلانە بە تەنها ئەو راست ماوە بڕۆ بیگەیێ.

کە گیانی سپاردو ئەسپەردە کرا ڕێی موسڵم گرتەبەر و کابرام دۆزیەوە و پێم گوت: فلانەکەس بەر لەوەی بمرێ ئامۆژگاری کردم بێمە لاتو گوتی تەنها تۆ راست ماوی. گوتی: لێرە بمێنەوە، منیش مامەوە، ئەویش پیاوێکی راستو ساغ بو، لەسەر هەمان ڕێوشوێن بو، بەڵام هێندەی پێنەچو کۆچی دواییکرد،

لەسەرەمەرگدا بو پێم گوت: بەڕێزم! فلاَنەکەس منی بۆ لای تۆ رەوانە کردبو، وا تۆش بەجێم دێڵی، چ ئامۆژگاریەکم پێدەکەی؟ گوتی: رۆڵەگیان! سوێندم بە خودایە، بڕوا ناکەم کەسی وەکو ئێمە مابێ تەنها فلاَن کەس نەبێ کە لە نصێبینەو بڕۆ بیگەیێ.

که مردو ماوەیەکی کەمی پێچو ملی رێم گرتو چومە لای کابرای نصێبین و مەسەلەی خۆمم بۆ گێڕایەوەو گوتم فلاَنەکەس ڕەوانەی کردوم . گوتی: بمێنەوە منیش مامەوە. بەراستی پیاوێکی چاك بو، لەسەر هەمان رێوشوێن بو، بەخوا هێندەی پێ نەچو ئەویش مرد، لەسەرەمەرگدا پێم گوت: ئەتۆ چم ئامۆژگاری دەکەی؟ گوتی: رۆڵەگیان! بەوخودایە بڕوا ناکەم کەس مابێ وەکو ئێمە بێ تەنها یەکێك نەبێ کە لە عەموریە دادەنیشێ گەر حەز دەکەی بڕۆ لای، ئەو لەسەر رێوشوێنی ئێمەیە .

پاش ئەوەی مرد، ئەوێم بەجێهێشتو چومە لای پیاوەکەی عەموریە و مەسەلەی خۆم بۆ باس کرد، گوتی، لەلای من بمینێوە. خوا هەڵناگرێ پیاوێکی راست بو و لەسەر هەمان رێوشوێن دەڕۆیشت. لەوێدا کەسابەتم کردو بومە خاوەنی چەند مەڕو چێڵێك، ئەویش مەرگی لێ هاتە پێشو لەسەرەمەرگدا پێم گوت: من تا هاتومە لات ئەوەندە کەسە رەوانیان کردوم تۆ چم پێ دەفەرموی؟ گوتی: رۆڵە گیان ! بەوخودایە بڕوا ناکەم هیچ کەسێك لەسەر رێوشوێنی ئێمە مابێ، بەڵام خەریکە پێغەمبەرێك پەیدا ببێ لەسەر ئاینی ئیبراهیمەو لەخاکی عارەبان دەردەکەوێ، بۆ خاکی نێوان حەڕڕەتەین کۆچ دەکا کە دارخورمایان لە نێوان دایە، چەندین نیشانەی پێغەمبەرایەتی تێدایە ناشاردرێنەوە، دیاری وەردەگرێ، خێرو زەکات وەرناگرێ، لە نێوانی هەردو قۆڵنجیدا مۆری پێغەمبەرایەتی هەیە، ئەگەر دەگەیە ئەو وڵاتە بڕۆ ..)) تاد[1] .

---

(١) رواه الامام احمد عن ابن عباس عن سلمان و رواه الحاكم في مستدركه . ئەم ریوایەتە لەبەرئەوەی سەندەکەی موتتەصیلەو راویەکانی عادیلن بۆیە یەکێکە لە راسترین ئەو بەڵگەنامانەی کە لەبارەی نەفامێتیو حاڵەتە ئاینیەکەیەوە دەدوێن .

بەندی دووەم

سـیستەمی سیاسیو دارایی
لە سەردەمی نەفامێتیدا

پاشـایەتی رە ها :

سەردەمی نەفامێتی شانۆ بو بۆ حوکمی ستەمئامێز و غەدرکاری، سیاسـەتی ئەو سەردەم بریتی بو لە پاشایەتی رەها.پاشایەتی هەبو بە پێی بنەمای بە پـیرۆز زانینـی بنەماڵـە تایبەتیـەکان بـو، وەك لـەناو فارسـەکاندا وابـو، بنەماڵـەی ساسانیەکان پێیان وابو مافی پاشایەتیان لە لایەن خواوە پێ سـپێردراوە، هەرچی لە تواناشیاندا هەبو تێکۆشان تا توانیان خەڵك بۆ ئەم مافە پیرۆزەی پاشایەتی بە جۆرێك ملکەچ بکەن وەك دیـن پـەیڕەوی لـێبکەن. پاشـایەتی هـەبو بـە پێـی بنەمای بە پیرۆز زانینێکی رەهای پاشـاکان دامـەزرابو، وەك لـەناو چـینیەکاندا وابو، کە بە پاشاکەیان دەگوت: ئیمپراتۆر (کـوڕی ئاسمـان)، پێیـان وابـو ئاسمـان نێرەو زەمینیش مێ، بونەوەریش لەم دوانەوە کەوتۆتـەوە، ئیمپراتـۆر: خـەتامی یەکەمیش نۆبەرەی ئەم ژنومێردەیە[١] . پێیان وابو ئیمپراتۆر تاکە باوکی گەلە و هەر شتێکیش بکات ئازادە، پێیان دەگوت: ((تۆ باوكو دایکی گەلـی)).

کاتێك ئمپراتۆر (لـی یان)یان (تای سۆنگ) مرد، سەرجەم خەڵکی چین بەرگی تازیەیان پۆشیو گەلێك خەفەتبارو پەرێشان بـون، هـەبو دەرزی لـە دەموچـاوی ئاژنی بو، هەبو پرچی خـۆی بڕیبـو، هـەبو لەتـەك تەرمەکـەدا شــینی دەکـردو سەروگوێلاکی خۆی دەکوتا.

پاشایەتی هەبو بە پێی بنەمای بە پیرۆز زانینی چەند گەلو نیشتمانێك بنیات نرابو، پاشایەتی رۆم وابو، کە بنەمای سەرەکی بریتی بو لـە بـە پـیرۆز زانینـی پاشانشینی گەلو نیشتمانی رۆم. سەرجەم نەتـەوەو نیشـتمانەکانی دیکـەش لـە خزمەتیان دابونو وەك خوێنبەر خوێنیان بـۆ دڵـی دەبـرد، وڵات هـەمو مـاف و

(١) مێژوی چین، جیمس کارکرن .

ڕێبیر[1]و شکۆ و ڕێزێکی پێشێل دەکرد و ستەمو ملهوڕی و کاری ناشیرینیان پێ ڕەوا بو، هەر ولاَتێکیش پاشایەتیەکەی وەك دین و بیروباوەڕ وەرنەگرتایە و وەفا و دڵسۆزی بۆ نەبوایە هەمو جۆرە ستەمێکی دەرهەق دەکرد، هیچ کاتێك پێی ڕەوا نەدەبینی لە خاکی خۆی خاوەنی مافی ڕەواو حوکمی سەربەخۆی خۆی بێ، وەك وشتری دابەستیو سواری هەر هێندە ئالیکەی دەرخوارد دەدا تا گوانەکەی پێ پڕ شیر بێ یان پشتی پێ قیتو قۆز بێ .

(ڕۆبەرت بریفۆلت) لەبارەی ولاَتی ڕۆمەوە دەڵێ:

((هۆی سەرەکی لەناوچونو ڕوخانی ولاَتی ڕۆم زێدە خراپەی (وەکو بەرتیلو شتیتر) نەبو، بەڵکو بەهۆی ئەوە بو کە هەر لە ڕۆژی یەکەمی دروستبونی ولاَتەوە شەڕو خراپەکاری پەلوپۆی بەناودا هاویشتو سیستەمی ولاَت دەگەڵ واقیع نەدەگونجا.

هەر ئۆرگانێك لەسەر بنەمایەکی لەرزۆك دامەزرابێ و نەشتوانێ زیرەکانە خۆی ڕزگار بکات هەڵبەت ڕۆژێك دادێ دابڕمێو خاپور ببێ، ولاَتی ڕۆم ببوە ئامرازی دەست چینێکی گچکە و لەسەر حیسابی ڕەنج و خوێنی جەماوەری چەوساوە ڕایاندەبوارد و بە تێروتەسەلی دەگوزەران. ڕاستە کاری بازرگانی لە ڕۆمدا بە داد و ئەمانەوە بەڕێوە دەچو، کە دەمێك بو ولاَت دەقی پێوەگرتبو، لە حوکمو دادوەریشدا بەهێز و کارامە و لێهاتو بو، بەلاَم ئەم چاکییانە ولاَتیان لەسەرەنجامی ڕەشی بنەمای لەرزۆك و پڕ هەڵە نەپاراست))[2].

حوکمی ڕۆم لە میسر و شامدا :

دکتۆر ئالفەرد. ج . باتلەر لە بارەی حوکمی ڕۆم لە میسردا دەڵێ:

((حکومەتی میسر(ی ڕۆمی) تەنها یەك مەبەستی هەبو، دەیویست بە زۆری زۆردارەکی پارەو ماڵ لە خەڵك بستێنێو بیخاتە ناو خەزێنەی کاربەدەستان،

---

(١) ڕێبیر: مبدأ.

(٢) Robert Briffault: The Making of Humanity, P.١٥٩

قەت بە خەیاڵی دانەهاتوە گوزەرانێکی خۆش‌و گوشاد و ژینێکی تێروتەسەل بۆ خەڵك بێنێتە دی یان دڵ‌و دەرونیان مشتومالّ[1] بکات‌و باری بژێویان راست بکاتەوە. حوکم حوکمی بێگانە بو، پەنای تەنها وەبەر زەبروزەنگ دەبرد و سۆز و بەزەیی بۆ خەڵك نەدەبزوا))[2].

مێژوناسێکی عەرەبی خەڵکی شام لەبارەی حوکمی رۆم لە شامدا دەڵێ:

((رۆمەکان لەسەرەتادا بە رەفتاری چاك‌و دادگەرانەوە دەگەڵ خەڵك هەڵسوکەوتیان دەکرد، هەرچەندە پاشانشینەکەشیان لە ناوەوەدا دوچاری گەلێك کێشەو سەرێشە ببو، بەڵام کە وڵاتەکەیان بە ساڵدا چو و هێز و بازوی پەیدا کرد، بارودۆخی خەڵکیان بەرەو ئەوپەری نەهامەتی برد و کۆتی کۆیلایەتیان لە گەردنان کرد. وڵاتی رۆم راستەوخۆ شامی نەخستە سەر خۆ و دانیشتوانەکەی نەبونە هاوڵاتی رومانی و خاکەکەش نەبوە خاکێکی رۆمانی، بەڵکو هەر بە نامۆ و ژێردەستی مانەوە، تەنانەت خەڵکەکە گەلێ جاران لەبەر باری ناهەمواری بژێویان منداڵی خۆیان دەفرۆشت، ستەمکاری و کۆیلایەتی و بێگاری لە رادەبەدەر بو، بە دەستی خەڵکی شام پەیمانگە و کارخانەکانیان لە شامدا دروست کرد))[3].

((رۆمەکان بۆ ماوەی حەفت سەد ساڵ حوکمی شامیان گێڕا، لەگەڵ حوکمی رۆمدا شام دوچاری کێشە و دوبەرەکی و ملهوڕی و خۆپەرستی و کوشتار بو. یۆنانیش بۆ ماوەی **٣٦٩** ساڵ حوکمی شامی گێڕا، لەسەردەمی ئەوانیشدا توشی چەندین شەڕی خوێناوی و ستەمکاریی پڕ مەرگەسات بو، چاویان لە خێرو بێری شام داگرتبو، بە هەمو جۆرێك دەیانچەوساندنەوە، ستەمکارترین حوکم‌و رەشترین رۆژیان لەسەر دەستی یۆنانەوە بینی))[4].

---

(١) مشتومالّ: تهذيب.

(٢) فتح العرب لمصر، د.ئالفەرد.ج باتلەر، تعريب : محمد فريد أبو حديد .

(٣) خطط الشام، للاستاذ كرد علي : ١٠١/١ .

(٤) هەمان سەرچاوەی پێشو : ١٠٣/١ .

بە کورتی ولایەتە ژێردەستەکانی فارس‌و رۆم ئاسودە نەبون و لە حوکمی بێگانە هەراسان بون، رەوشی سیاسی و ئابوریشیان تەنانەت لە پایتەختەکانیشدا لە پەشێوی‌و بێسەروبەری دابو.

سیستەمی باج‌و خەراج لە ئێراندا:

سیستەم و سیاسەتی دارایی لە ئێراندا سەقامگیر و دادگەر نەبو، زۆربەی کات پەشێو و پڕستەم بو، بە پێی رەوشت و ئارەزوی باجەستێن[1] و رەوشی شەڕ و باری رامیاری هەڵبەز و دابەزی دەکرد.

نوسەری (ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا) دەڵێ:

((باجەستێنەکان لە مەزندەکردنی باج و پارەوەرگرتندا دەستیان لە گزیکاری نەدەپاراست و بەرکی خۆیان بێبەش نەدەکرد، جا لەبەرئەوەی بڕی کۆباجەکانی[2] گشت ساڵێك وەکو یەك نەبون بۆیە دەرامەت و خەرجی ولاتیش جێگیر نەبو، گەلێ جار کە ولات دوچاری شەڕ دەبو و خەرجی شەڕێی پێ نەدەکێشرا، یەکسەر پەنای دەبردە بەر ئەستاندنی باجی نوێ، هەرێمە دەوڵەمەندەکانی رۆژئاوا -بەتایبەتی بابل- هەردەم جێ ئامانجی ئەوجۆرە باجانە بون))[3].

گەنجینە و پاشەکەوتی پاشایان:

ئێران لەگەنجینەی ولاتدا پارەیەکی ئەوتۆی بۆ خەڵك خەرج نەدەکرد، پاشاکانی ئێران لە دێرینەوەڕا وا راهاتبون کە پارەپولێکی لە رادەبەدەر و کەلوپەلی بەهادار و گرانبەها بۆ خۆیان پاشەکەوت بکەن[4]. شاخوسرەوی دوەم کە پارە و پولەکەی لە شاری مەدائینەوە بەرەو بالاخانەکەی کە لە ساڵی (٦٠٧-

(١) باجەستێن: الجباة.
(٢) کۆباج: الضرائب.
(٣) ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا، ل ١٦٠.
(٤) هەمان سەرچاوەی پێشو، ل ١٦٢

٦٠٨ز) دروستى كردبو راگواستەوە بريتى بو لە (٤٦٨) مليۆن ميسقال زێڕ كە دەكاتە ٣٧٠ مليۆن فرەنكى زێڕ. لە سێزدەمين سالّى پاشايەتيشيدا گەنجينەكەى گەيشتە ٨٠٠ مليۆن ميسقالّ زێڕ[١].

لێكدابڕانى لە رادەبەدەرى نێوان چينەكانى كۆمەلّگە:

كۆمەلّگەى ئێرانى كەمێكيان دەولّەمەند و زۆرينەشيان هەژار بون، نوسەرى (ئێران لەسەردەمى ساسانيەكاندا) لەبارەى گەشترين سەردەمو دادگەرترين شاى ئێران كە (ئەنوشێروان) بو، دەدوێ و دەلّێ:

((ئەو چاكسازيە ئابوريەى ئەنۆشێروان ئەنجامىدا پتر لە بەرژەوەندى ولاّت بو نەك خەلّك، خەلّكى رەمەكى[٢] هەر لە هەژارىو دەستكورتى جاران دەژيان، فەيلەسوفە بێزەنتيەكان كاتێك جياوازىو لێكدابڕانە فرەوانەكەى نێوان توێژەكانى كۆمەلّگاى ئێرانيان بەدى كرد كە توێژى هەرەخوارەوە گوزەرانێكى تالّو ناخۆشيان دەبردەسەر، نيگەران بونو رەخنەيان لە كۆمەلّگەى فارسى گرتو گوتيان: لەم كۆمەلّگەيەدا بەهێزەكان خۆيان بەسەر بێهێزەكان سەپاندوە و بە زەبروزەنگ و دلّڕەقانەو زۆردارى رەفتاريان لەگەلّدا دەكەن))[٣].

ئەو بنەمالّە و نەژادانەى خاوەنى پارە و پشتى ئەستور بون و رێز و شكۆيان لەلاى كاربەدەستان هەبو، دەستيان بەسەر پلەوپايەى ولاّت داگرتبو.

رۆبەرت بريفۆلت لەبارەى سيستەمى چينايەتى ولاّتى رۆمەوە دەلێ:

((ئەگەر دامودەزگايەكى كۆمەلاّيەتى توشى نەمانو داڕوخان بوايە سەرپەرشتان باويان وابو نەياندەهێشت وەجموجۆلى هەبێ و بەرەوپێشەوە هەنگاو بنێ، بۆيە كۆمەلّگەى رۆمى (لەسەردەمى داڕوخاندا) ملكەچى سيستەمێكى

---

(١) هەمان سەرچاوەى پێشو، ل ٦١١ .
(٢) خەلّكى رەمەكى: خەلّكى عەوام.
(٣) ئێران لەسەردەمى ساسانيەكاندا، ل (٥٨٩-٥٩٠).

چینایەتی پڕ ستەم بو و روی لە لاوازی بو، لەم کۆمەڵگەیەدا کەس بۆی نەبو پیشەکەی خۆی بگۆڕێت، کوڕ دەبوایە هەمان پیشەی باوکی هەڵگرێتەوە))[1].

جوتیارانی ئێران:

باجی نوێ و جۆراوجۆر کۆڵی خەڵکی هێند قورس کردبو، تەنانەت گەلێك لە جوتیاران کارەکانیان بەجێدەهێشت، خەڵك لەبەر باجی زۆر و لە ترسی خزمەتی سەربازی بەزۆر کە دەبو بۆ کەسانێکی کە خۆشیان ناوێن بکەن یان لە پێناوێکدا بیکەن کە خوێنیان بۆ گەرم نەبو؛ رویان دەکردە دێرەکان و لەوێدا دەژیان. بێکاری و تاوانکاری و پەیداکردنی بژێوی بە رێگای ناڕەوا پەرەی ستاندبو.

نوسەری (ئێران لە سەردەمی ساسانیەکاندا) دەڵێ:

((جوتیارەکان لە بەدبەختی و کلۆڵیەکی گەورەدا دەژیان، نەدەبو زەوی و زارەکەیان بەجێ بێڵن یان بگۆڕن، دەخرانە بەر بێگاری و هەمو جۆرە کارێکیان پێدەکرا، مێژونوس (ئیمیان مارسیلینۆس) دەڵێ: جوتیارەکان وەك بلێی مۆری کۆیلایەتیان لە تەوێڵ درابێ، دەبوایە لە دواوەی لەشکردا بە پێ بڕۆن، یارمەتی و هاندانی وەك کرێ و موچەیان پێ نەدەدان[2]، پەیوەندی جوتیار لەگەڵ خاوەن زەویدا وەك پەیوەندی نێوان کۆیلە و بەگ وابو))[3].

ستەم و چەوساندنەوە:

جولەکەکانی شامو عێراقو یەعقوبیەکانی میسر زۆر خراپ دەچەوسێنرانەوە، کاربەدەستەکان ستەمێکی زۆریان دەرهەق دەکردنو خوێنو ماڵ و ئابڕویان ئەتك دەکردن، ریش سپی و دەمڕاستەکان قڕوقەپ وەك قوڕیان بەدەمدا کرابێ متەقیان لەدەم نەدەهاتە دەرەوە، خەڵك پێی وابو ئەم رەوشە خراپ و ناهەموارو

---

(١) The Making of Humanity, P.١٦٠

(٢) ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا، ل (٣٢٤).

(٣) هەمان سەرچاوەی پێشو، لە ٤٢٤ .

ستەمکارە قەدەرێکی حەتمیە و چارەی نیە، ڕۆژ هەبو مردنیان پێ خۆشتر بو لەم جۆرە ژیانە.

ژیاری پوچـەڵ و ژیانی خۆشگوزەرانی:

خەڵك لە هەردو وڵاتی فارس‌و ڕۆمدا ژیانی پڕ فیزو کەشوفش و ڕابورادنیان دە ملی ئاڵا بو، لە لافاوی ژیارێکی پوچەڵ و ژیانێکی قرپۆکدا تا گەردەن نغرۆ ببون، شا و کاردەبەستانی ڕۆم و فارسان لە گێژەنی بێئاگاییدا خولیان دەخواردەوە و خەمی هەرەگەورەیان تاموچێژ و ڕابواردن بو، بە عەیش‌ونوشێکی لە ڕادەبەدەر دەگوزەران، وێڵی ڕواڵەتی ڕازاوە و خۆشی ژین بون، کیسرا ئەپروێز (١٢) هەزار ژن و پەنجا هەزار ئەسپی هەبو، بێ ئەژمار ئامرازی خۆشگوزەرانی و کۆشکی بەرز و ماڵ و سامان و پۆشاکی ڕەنگینی هەبو، کۆشکە تایبەتیەکەی خۆی نمونەی ئەوپەڕی قەشەنگی‌و پڕ لە خۆشی بو[١].

(مەکاریۆس) دەڵێ:

((قەت لە مێژودا کەس نەبوە وەك کیسراکان بە خۆشی‌و نازونوزەوە ڕایانبواردبێ، لەوپەڕی ڕۆژهەڵاتەوە تا ئەوپەڕی ڕۆژئاواوە لە گشت شار و وڵاتێکەوە دیاری و خەڵاتیان بۆ دەهات[٢]، لە فەتحی ئیسلامیدا کە لە عێراق هەڵاتن پۆشاك‌و کاڵا و قاپ و قاچاخ و خۆراك و ڕونی هێند زۆر و جۆراوجۆریان لە گەنجینەدا پاشەکەوت کردبو کە نرخیان نەدەهاتە ژماردن)).

((عەرەبەکان گومبەزێکی تورکی پڕ لە کوپەی سەر بە قوڕقوشم داخراویان دۆزیەوە، عەرەبەکان دەڵێن: وامانزانی خواردنیان تێدایە کەچی قاپ‌و پەرداخی زێڕ و زیو بون))[٣].

---

(١) مێژوی ئێران، شاهین مەکاریۆس، چاپی ١٨٩٨، ل ٩٠

(٢) مێژوی ئێران، ل ٢١١

(٣) مێژوی طەبەری.

مێژونوسانی عەرەب لە وەسفی (بەهار)ەکەی کیسرادا کە موسڵمانان لە شەڕی مەدائیندا گرتیان، دەڵێن:

((روبەرەکەی شەست باڵ بە شەست باڵ بو، هەریەك لە رایەخەکانی بە قەد لاتێك[(١)] دەبو، تانوپۆی رایەخەکان لە زێڕ چنرابو، نقێم و مۆروی بەهاداریان تێدا هۆنرابوەوە، گوڵو گەڵای نەخشەکانی لە دوڕ و گەوهەر بو، بە ئاوریشم و زێر روکەش کرابون، رێگای چونە ژورەوەی وەك کەڕەنا بو، رێگاکان وەکو دوڕیانی روبار لەیەکتر جوێ دەبونەوە، هۆڵەکەشی وەك هۆڵی دێرێ وابو، لە دەوروبەری دیوەخانەکەدا تولە ئاسنی زێڕین هەڵچەقێنرا بون، کوتاڵی حەریریان لە شێوەی دارودرەخت پێدا شۆڕ کرابونەوە و زێڕ و زیو رێژیان کردبون، دەتگوت دارودرەختی راستەقینەن رواون. ئاوی زستانیان لە چەندین حەوزدا کۆدەکردەوە، ئەگەر تێنو بونایە ئاویان تێدا دەخواردەوە، دەتگوت لەنێو مێرگ و گۆڵاواندا دەژین))[(٢)] . ئەمەش بەڵگەیەك بو لەسەر ژیانی پڕ لە چێژو خۆشی کە ژیاری فارسی پێی گەیشتبو.

شامیش لە رەوشی وڵاتی رۆم و شارەکانی ژێر دەسەڵاتی رۆمدا باشتر نەبو، هەردو وڵاتی شارستانی رۆم و فارس لە خۆشیو رابواردن و تەنتەنەی شارستانیدا وەك دو هەسپ لە پێشبڕکێ دابون، ئیمپراتۆر و وەزیر و کاربەدەستەکان لە گۆبەندی رابواردنێکی وا دەگوزەران ئەوسەری دیار نەبێ، ئاستانە و کۆشك و مەجلیسی خواردنەوە و رابوارادنیان جۆرەها هۆکاری رابواردن و ئامێری مۆسیقای تێدا بو، نازونوز و عەیش و نۆشیان لە ئەندازە دەرچو بو، حەسانی کوڕی ثابتی دو سەردەم دیتە لەبارەی مەجلیسی جەبەلەی کوڕی ئەیهەمی غەسسانی[(٣)] دەڵێ: بەخۆم مەجلیسی جەبەلەم بینی، (دە) سۆزانی[(٤)] لێبو، پێنجیان رۆم بون

(١) لات: پارچەیەك لە زەوی کێڵانێ.

(٢) مێژوی طەبەری: ٤ /١٧٨ .

(٣) سەرۆك هۆزێك بو لەسەردەمی خەلافەتی عومەری کوڕی خەتتابدا بوە موسڵمان بەڵام پاشان هەڵگەڕایەوە و هەڵاتە ناو رۆم و بو بە گاور . وەرگێڕ

(٤) سۆزانی: ئافرەتی سەماکەری بەرچاوان.

و گۆرانی رۆمییان دەگوت، پێنجەکەی تریش کـە ئیاسـی کـوڕی قوبەیســە بـە دیاری بۆی ناردبو، گۆرانی خەڵکی حیرەیان دەگوت، زۆر ژنە عەرەبی تریشـی لـە مەککە و لە هەرێمی‌تر بـۆ دەهـات. کـە بـۆ خواردنـەوە دادەنیشــت ئـالاس و یاسەمین و گەلێك دەرختی بۆنخۆشـی تریان لـە ژێـر رادەخســت، بـۆن‌و بـەرامی میسـك‌و عەنبـەریان بـە جـامی زێـڕ و زیـو بەسـەردا دەگێـڕا و لـە جـامێکی زیوینیشـدا موشکی[١] رەسەنیان لەبەردەم دادەنا، زسـتانان کام فەروەی بـەنرخ و فەنەکـی چاك بو دەبەریان دەکرد و داری تەڕیان بۆ دادەگیرسـاند، لە هاوینیشـدا ژورەکەیان بەفرپۆش دەکرد و جل‌وبەرگی هاوینەیان دەبەر خۆ دەکرد)).[٢]

سەرکردە و فەرماندە و دەوڵەمەند و پیاوە ناودارەکانی بنەماڵە پایەدارەکان و تەنانەت تاکەکانی چـینی مامناوەنـدیش هـەوڵیان دەدا جل‌وبـەرگ و خـواردن و خواردنەوە و مەجلیس و رابواردنیان وەکو وان بێ و ژیانی خۆیان بەهەمان نەریت و رێوشوێن بەڕێوە ببەن. ژیان گەلـێ سەخت ببو و گوزەران لە گرانی دابو و ژیـار ئالۆز ببو، ئەو مەسروفەی کەسێکی ناودار لەخۆی دەکرد گوندێکی پـێ دەژیـا و هۆزێکی پێ پۆشـتە دەکرا، نەریتیش وای دەخواســت کە ناودارەکان ئـەم جـۆرە جل و بەرگانە لەبەر بکەن، خۆ ئەگەر یەکێك ئەم جـۆرە بەرگـەی نەپۆشـیبا یـان جارێك لە بیری چوبا لەبـەری بکـا دەبـوە پەنـدی زەمانـە و هەرکـەس بیدیبایـە پەنجەی سەرسامی بۆ ئاراستە دەکردو چاوی لـــێ ئەبڵـەق دەبـو، نەریتەکـە وەك ئەرکێکی ژیان و رێوشوێنێکی کۆمەڵگەی لێهاتبو و نەدەبو کەس لێی لابدات.

شـەعبی دەگێڕێتـەوە و دەڵـێ: جـۆری جلوبـەرگی فارسـەکان بـە گـوێرەی پلەوپایەی هۆز و بنەماڵەکانیان بو، ئەگەر شکۆی تەواوی هەبوایە دەبوایە نرخـی کراسەکەی بەری ١٠٠ هەزار درهەم بێ، هورمــز لەو کەسـانە بـو کـە شــکۆی تەواوی هەبو و نرخی کراسەکەی ١٠٠ هەزار درهەم بو و سەرتاپاشی بە گەوهـەر نەخشـێنرابو[٣]. ئەو کەسەش شکۆی تـەواوی پـێ دەبـڕا کـە ئەگـەر لـە حـەفت

(١) موشك: میسك.
(٢) الاغاني، لأبي الفرج الاصـفهاني: ٢/١ .
(٣) مێژوی طــەبەری ب ٤، ل ٦ .

بنەماڵە بەرزەکانیان بوایە. ئەزادیەکان کە لە سەردەمی کیسرادا میرزەبانی حیرە بو نیو شکۆی هەبو، نرخی کراسەکەی بەری (٥٠) هەزار درهەم بو[١]، کۆچکەکەی[٢] سەری رۆستەمیان بە (٧٠) هەزار درهەم فرۆشت و بەهای کراسەکەشی ١٠٠ هەزار درهەم بو[٣].

خەڵك دەگەڵ ئەو ژیارە بە کەشوفش و باو و نەریتە فشۆڵە رادەهاتن و فرچکیان پێوە دەگرت‌و فراژو دەبون و ببوە سروشتی دوەمینیان، تەنانەت لە حاڵەتی زۆر ناچاری‌و تەنگانەدا گەلێکیان پێ سەخت بو لەم نەشمە ژینە دابڕێن و بۆ گوزەرانی ئاسایی بگەڕێنەوە. دەگێڕنەوە یەزدیگوردی-دواهەمین پاشای فارسان کاتێك لە مەدائینەوە رایکرد و هەڵات، هەزار کابان و هەزار سۆزانی و هەزار پڵنگەوان و هەزار بەرگدرو و چەندین هەزاری تریشی لەگەڵ خۆی برد هێشتا ئەم هەمو هەزارەشی پێ کەم بو[٤]، شا هورمزانی ئەهوازیش کاتێك بەدیل گیرابو، لەلای عومەری کوڕی خەتتابدا داوای ئاوی کرد بیخواتەوە، ئەوانیش لە پەرداخێکی ئەستور ئاویان بۆ هێنا، کە پەرداخەکەی دیت گوتی ئەگەر لە تێنوێتیان بمرم ناتوانم ئاوی تێدا بخۆمەوە، پاشان پەرداخەکەیان بۆ گۆڕی[٥].

زێدە باجی لە رادەبەدەر:

لە ئەنجامی رابواردنی خۆش‌و بەربەرەڵڵایی بێجڵەو و کەشوفشی فشۆڵدا باجێکی لەرادەبەدەر دەخرایە سەر خەڵك و بۆ ئەوەی باجێکی پتر لە چینی رەنجدەر و جوتیار و بازرگان و پیشەسازان بستێنن یاسای نوێیان دەردەکرد. باری

(١) مێژوی طەبەری ب ٤، ل ١١ .
(٢) کۆچك: قلنسوة.
(٣) مێژوی طەبەری ب ٤، ل ١٣٤ .
(٤) ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا، ل ٦٨١ .
(٥) مێژوی طەبەری ب ٤، ل١٦١ .

خەڵکیان هێند قوڕس دەکرد پشتیان لەگەڵ کوڕ دەبووەوە و شەنگ و هێزیان لەبەر دەبڕین.

نوسەری (ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا) دەڵێ:

((باوی پاشاکان وابو جگە لە باجی رەسمی دیاریش لە خەڵك وەربگرن، کە پێیان دەگوت (ئاین). لە نەورۆز و رۆژی میهرەجانیشدا بە تۆبزی دیارییان لە خەڵکەکە دەستاند، کانە زێڕەکانی ئەرمینیا موڵکی تایبەتی پاشا بون و بۆ گوزەرانی خودی خۆی تەرخان کردبو[(١)].

مێژونوسێکی عەرەبی شامیش دەڵێ:

((گەلی شام دەبوایە سەرانە و دەیەکی بەروبوم و بەرتیل و رەسمێکی سالانەش بدەن، گەلی رۆمیش چەندین داهاتی گرنگیان لە گومرگ و کان و باج و شیناوەرد و لەوەڕگاکان هەبو، بەکرێ دەیاندایە کرێبەستەکان[(٢)]، بەو کرێبەستانەیان دەگوت عەششار کە تەنانەت جیبایەی باجەکەشیان لە حکومەت دەکڕیەوە، هەر ولایەتێك کۆمەڵێك شەریکەی لەم جۆرەی تێدا بو، هەریەکەشیان چەندین نوسەر و باجەستێنی هەبو کە خۆیان بە بەگ نیشانی خەڵك دەدا و لەو بڕەی بۆیان دیار کرابو پتریان لە جوتیاران دەستاند و شتی چاك و نایابیشیان لێ دەبردن، تەنانەت گەلێ جار وەك کۆیلە دەشیانفرۆشتن))[(٣)].

((یەکێك لەبارەی سیاسەتی ئیمپراتۆردا جوانی گوتوە کە دەڵێ: شوانی شارەزا خوری مەڕەکانی هەڵدەپاچێ بەڵام لە بنڕای هەڵناکێشێ، بۆ ماوەی دو سەدە ئیمپراتۆری رۆمەکان خەڵکیان هەڵدەپاچی و پارەوپولێکی زۆریان لێ دەستاندن بەو ناوەی لەپای ئەوەدا لە دوژمنانی دەپارێزن))[(٤)].

---

(١) ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا، ل ١٦١ .

(٢) کرێبەست: شركات المتعهدين.

(٣) خطط الشام للأستاذ كرد علي: ٤٧/٥ .

(٤) هەمان سەرچاوەی پێشو .

بەدبەختی خەڵکی:

لە هەردو ئیمپراتۆردا خەڵك ببونە دو چین: چینی پاشاو ئاستانەو بنەماڵە و هۆز و دەوڵەمەندە کاسەلێسەکان کە بەوپەڕی خۆشی دەژیان و لەنێو گوڵ و گوڵزار و دارو درەخت و دەوەن و گوڵاوی دڵڕفێندا بە تێروپڕی دەگوزەران و هەناسەی پڕ بۆنی خۆش و بەرامەی موشکیان هەڵدەکێشا و ئەسپەکانیان بە زێڕ ناڵ دەکرد و خانوەکانیان بە ئاوریشمو حەریر پۆشتە دەکرد.

چینەکەی تر: چینی رەنجدەر و بازرگانی بێسەرمایە و پیشەساز و کرێکاران بون کە لە ژیانێکی سەختو تەنگدا دەژیان و جگە لە تەنگژەی گوزەران باری باج و بەرتیلیش هێز و برستی بڕیبون و رۆژ بە رۆژ بێنەواتر دەبون و کۆت و زنجیری کۆیلایەتیان تێ دەئالاو وەکو ئاژەڵ دەخرانە بەر بێگاری، دەبوایە بۆ ئاسودەیی کەسانیتر رەنج بکێشن و بۆ خۆشی کەڵەگایان بەدبەخت بن و بەیانی تا شەو خەریکی پەیداکردنی بژێوی رۆژ دەبون، کە بێزار و پەستیش دەبون پەنایان دەبردە بەر بادەو سەرمەست دەبون، کە دەیانویست بسێنەوە و خەمی خەستیان بتارێنن رویان لە کاری ناڕەوا دەکرد و لە رابواردن گەوزیان دەدا. جگە لە دژواری ژیانەکەیان دیلی لاساکردنەوەش بون و دەیانویست هاونەشمی دەوڵەمەندان بژین، هەڵبەت لەو پێناوەدا ئازارێکی پتریان لە ئازاری دابینکردنی نانی زگ دەکێشا. بۆیە ژیان ببوە مەرگەموش و بە گەرویاندا نەدەچوە خوارەوە، زۆر کەساس و رەنگپەڕیو و سەرقاڵ و دەستکورت بون.

لە نێوان دەوڵەمەندیەکی یاخی ئامێز و هەژاریەکی لەبیربەرەوەدا:

بەجۆرە پەیامی پەیامبەران لە ئارادا ون ببو، خوڕەوشتی چاك و بنەمای بەرز لە جیهانی شارستان و ئاوەدانیدا لەنێو هەردو بەرداشی دەوڵەمەندبونی یاخیئامێز و هەژاربونی لەبیربەرەوەدا هاڕەهاڕی بو. دەوڵەمەندان لە دین بێئاگا ببون و بایەخیان بە ژینی دوارۆژ نەدەدا و بیریان بەلای مردنو ژیانی دوای مردن نەدەچو، جوتیار و رەنجدەرانیش لەبەر خەم و پەژارە و ئەرکی قورسی گوزەرانیان

ئاگایان لە ئاین بڕابــو، ســەرجەم خــەڵك بــە هــەژار و دەوڵەمەندیــەوە هەمیشــە خەریکی ژیان و رابواردن بون، بەرداشــی ژین هێند بەهێز بە دەوری خەڵك سوڕی دەخوراد تەنانەت خەڵك نەتوانن بۆ جارێکیش بۆ ئاین و رۆژی دوایی ســەر بــەرز بکەنەوە، نەیاندەپەرژا بۆ ســاتێکیش دەگــەڵ روح و دڵ و واتــا بــەرزەکانی ژیــن تێکەڵ بن.

وێناکردنی نەفامێتی:

یەکێك لە زانا بەرزەکانی ئیســلام زۆر بە جوانی رەوشی نــەفامێتی خســتۆتە بەرچاو و دەڵێ:

((عەجەمو رۆم بە درێژایی رۆژگاری درێژ و لــە مــاوەی چــەندین ســەدەدا کــە حوکمیان گێڕاوە لەناو خۆشیو رابواردنی دنیادا سەر نگون ببون، ژینی دوارۆژیان لەبیر چوبو، شەیتان سواری سەر ملیــان ببــو، لــە هــەمو بوارەکــانی ژیانــدا لــە رابواردنی بێجڵەو رۆچوبون و شانازیان پێوە دەکرد، گــەلێك دانــاو زانــا تــانوپۆی خۆشــی دنیایان بۆ دەچنین، بە درێژایی رۆژگار ژیانیان بەم نەشمەوە دەبردە ســەرو رۆژ لە رۆژ لە رابــواردن و چــێژی ژیــن نغرۆتــر دەبــون. بــەجۆرێك نرخــی تــاج و کەمەربەندی خانەکانیان لە سەد هەزار درهەم کەمتر نەبو، ئەگەر کۆشکی بەرز و حەوزی ئاو و کەنیزەی شۆخو شەنگ و رەواڵی جــوان و کەشــــخە و نانــدینی پــڕ خواردن و جلوبەرگی قەشەنگ و جۆراوجۆر و ئارایشــگای رازاندنــەوەیان نەبوایــە پێیان شەرمەزاریو روزەردی بو، هەرچەندی باسی عەیش و نۆشیان بکەی تــەواو نابێ، بۆ ئەوەی لە رابواردنەکەیان بگەی سەیری رەوشــی پڕنۆشــی بــە نــازونوزی پاشای وڵاتەکەت بکە ئەوجا بۆت رون دەبێتەوە ئەوان چۆن بون.

ئەم شتانە دەگەڵ بنەڕەتی ژینیان تێکەڵ ببو و نەدەکرا لــە دڵیــان ریشــەکێش بکرێ مەگەر دڵیان پارچە پارچە ببوایە، ببونە هۆی پەیدابونی گــەلێك نەخۆشــی کوشندەو بێچارە، کە سەرجەم خــەڵکی بــازاڕ و مــاڵ و دەوڵەمەنــد و هــەژارانی داگرتبووەوە و بەڵا کەسی هەڵنەبوارد، توشی پــەژارە و دەستوەســتاوی کردبــون و هەسانەوەی لــێ هەڵگرتبون، چونکە ژیان گەلــێ سەخت ببو و بــە پــارەوپولێکی

زۆر و زەوەند نەبوایە هەڵنەدەسوڕا، پارەو پولەکەشیان تەنها بەوە دابین دەکرد کە باجی پتر بخەنە سەر جوتیار و بازرگان و کاسبکاران، خۆ ئەگەر خەڵکەکە بەلەسە دەبون و باجیان نەدەدا توشی ئەشکەنجەی کوشندە دەکران و دەکوژران، ئەگەر ملکەچیش دەبون وەکو کەری گێرەکەر و تێر لەسەر پشت و وەکو گاجوت لێ دەخوڕان، تەنها کاتێك دڵیان رادەگیرا کە پێویستیان پێ هەبون، بەڵام پاشان نەیاندەهێشت ساتێکیش بسێنەوە، خەڵکەکە باری گوزەرانیان هێند سەختو قورس ببو کە نەتوانن سەر بۆ ئاسودەیی ژیانی دوایی بەرز بکەنەوە، رەنگە لە شارێکی گەورەو بەرفرەواندا کەسێك نەبوبێ دینی پێ گرنگ بوبێ))[1].

(١) حجة الله البالغة، باب إقامة الاتفاقات واصلاح الرسوم .

کۆبەندی دوەم

لە نەفامێتیەوە بەرەو ئیسلام

بەندی یەکەم

ڕێوشوێنی پێغەمبەران لە گۆڕین و چاکسـازیدا

ئەو جیهانەی کە محمـد ﷺ بەرەنگاری بووەوە:

ئەو کاتەی موحەممـەدی کـوڕی عەبـدوڵلا ﷺ بـوە پێغەمبـەر، جیهـان وەك باڵاخانەیەك بو کە وەبەر بومەلەرزەیەکی بەهێز کەوتبێ‌و زۆر بـە تونـدی ڕاهـەژا بێ، لە گەلێك شوێندا بناغەو بانەکەی داڕوخاو و تێشکابێ، لە گەلێك شـوێنیتر دانوچاو و داکەوتبێ، گەلێك شت لە شوێنی شیاوی خۆیان نەما بن‌و لـە شـوێنی تردا کەوتبن، شتیش هەبن بەسەریەکدا تێکڕوخاو و کەڵەکە بوبن .

محمد ﷺ بە دیدی پێغەمبەرێتیەوە لە جیهانی روانـی، مرۆڤێکـی بینـی لـە مرۆڤێتی داشۆرابو، سوژدەی بۆ دارو بەرد و روبار و شتی وا دەبرد کـە هێنـدەی نوکی دەرزیش زیان و قازانجی نەبێ.

مرۆڤێکی بەراوەژوی بینی، کە عەقڵیەتیەکەی تێکچوبو و لە بەڵگەنەویسـتان و بابـەتی رون و بێگـرێ نەدەگەیشـت. شـیرازەی بـیری شـپرزە ببـو و بابـەتێك تێوەڕامانی بویستایە بە سادەیی سەیری دەکرد و بابەتێکیش سادە بوایە لێـی وە چەندوچونان دەکەوت و قوڵ دەبووەوە، ئەو شوێنەی کـە خوازیـاری بڕیـاری دڵ بـو لێی دودڵ بو، وای دەخواست لێی دودڵ بێ بەبێ سێودو دڵنیا بـو. مرۆڤێـك کـە چێژەکەی هەڵبروسـکا بـو[1]؛ تـاڵی بـە شـیرن و شـیرنی بـە تفـت تـام دەکـردو ژەمەنبوردەی ژەهری مار بو. مرۆڤێك کـە هەسـتی ناجسـن ببـو؛ کینـەی لـە دوژمنی ستەمکار هەڵنەدەگرت‌و دۆسـتی دڵسۆزیشی خۆشـنەدەویست.

کۆمەڵگەیەکی بینی کـە وێنەیـەکی بچـوکی جیهـانی نیشـان دەدا و هـەمو شتێکی تێدا سـەرەوژێر و جێیـی گۆڕابـو، گـورگ شـوان و ناحـەزی زۆرداریـش

١ هەڵبروسکان: هەڵبزڕکان.

دادبەدەست[١] بو، پیاوی تاوانکار لە خۆخەنیو بەختەوەر و پیاوی چاکەکاریش لە بێبەش و بەدبەخت بو، چاکە بەستەزمانو ناپەسند بو، خراپەی ناپەسندیش چاکی هەرەچاك بو. گەلێك نەریتو باوی بینی کە مرۆڤایەتی وێران دەکردو بەرەو هەلدێری فەوتانێی دەبردن.

بینی خەڵك لە مەیخۆری وروکاون و هێند مەستن بۆ سەرمەستی خەریکە نەتوانن بێ مەی بژین، داوێن پیسیو بەدڕەوشتی لەوپەڕی بێشەرمی دابو، ریباکاری گەیشتبوە رادەیەك ماڵ و موڵك زەوت بکرێ، پولپەرستیو تەماحکاری خەڵکی بەرەو دڕندەیی و تاڵانکاری هەڵنابو، ستەمو بێڕەحمی گەیشتبوە رادەیەك کە کچۆڵەی بێگوناحو لە گوڵ پاکتر زیندەبەچاڵ بکرێن و جگەرگۆشان لەبەر هەژاری بکوژرێن!.

بینی پاشاکان زەوی خوایان پاوان کردوەو سەرجەم خەڵکیان کردۆتە کۆیلە. مالمو کەشیشەکان خۆیان لە خەڵك کردۆتە خوا و بە نارەوا ماڵی خەڵك دەخۆنو کۆسپ دەخەنە سەر رێگەی خوا.

بینی بەهرەکانی[٢] مرۆڤایەتی بە شێوەیەکی راستو دروست ئاراستە ناکرێن و لە کاری بێکەڵك بە فیڕۆ دەدرێن و لە جیاتی ئەوەی سودو قازانج ببەخشن دەردەسەری دەنێنەوە و وەك بەلا لە بالای مرۆڤایەتی ئالاون. ئازایەتی بریتی بو لە رەشەکوژی و تالانو بڕۆ کردن، پیاوەتی ببوە ماڵ بە فیڕۆدان و پاکوپوك کردن، جوامێری ببوە فیزودەماری نەفامیانە، زیرەکایەتی بریتی بو لە ساختە و پاختەسازی، ئاوەزیش بریتی بو لە ئامرازی داهێنانی تاوانی تازە[٣] و ئارەزوبازی.

بینی تاكو کۆمەڵ وەك کەرستەی خاون بەلام پیشەسازی دەستڕەنگین و زیرەکیان لێ هەڵنەکەوتوە تا بۆ بنیادنانی پەیکەری ژیار وەبەرکار بن، وەك

١ دادبەست: قازی.
٢ بەهرە: موهبة.
٣ تازە: نوێ.

تەختە دارن بەڵام دارتاشێکی کارامەیان لێ پەیدا نەبوە تا کەشتیەکیان لێ دروست بکاتو دەریای ژیانی پێ ببڕن .

بینی گەلانی سەر روی زەوی وەك مێگەلە مەڕی بێ شوانن، سیاسەت وەك وشتری هاری بێجڵەوی بەرهەڵدایە، دەسەڵات وەك شمشێرەو لە دەستی سەرخۆشان دایە، کوڕو براگەلی خۆیان پێ بریندار دەکەن.

لایەنەکانی ژیانی پڕبەدی[1] :

پیاوی چاکساز دەبێ مشوری سەرجەم لایەنەکانی ژیانی گەندەڵ بخواتو هەمویان لەبەر چاو بگرێ، هەر چاکسازێك بۆ ئەوەی تەنها یەك لایەنی کۆمەڵگە راستەڕێ بکات دەبێ سەرلەبەری تەمەنو توانی خۆی بۆ تەرخان بکات.

دەرونی مرۆڤ پێکهاتەیەکی ئالۆزو رایەڵ و پۆی وردی هەیە و زۆر دەرگاو پەنجەرەی تێدایە، بۆیە ئەگەر ئەو دەرونە توشی لاڕێبونو چفتوچەوێلی[2] بێت ئەوا تا روکارەکەی[3] لە خراپەوە بەرەو چاکە و لە خەوشەوە بەرەو ساغی وەرنەسوڕێ، تا گژوگیای زەرەربەخشی لێهەڵنەکێشرێ کە رەنگە بەهۆی خراپەکاری کۆمەڵگەو شپرزەبونی پەروەردەوە بڕوێ وەك چۆن گژوگیای شەیتانی لە خاکێکی ئادان[4] دەڕوێ، تا تۆوی خراپەکاری لەناو نەبرێ و لە شوێنیدا خۆشویستنی چاکەو تەقوای لێ نەچێنرێ؛ قەت ناکرێ نەریتە ناجسنەکانی بنبڕ بکرێ و خەوش و کەموکوڕیەکانی چارەسەر بکرێ.

چارەسەرکردنی هەر دەردێکی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی و هەر خەوشێکی نەوەی ئەمڕۆ وا دەخوازی تەواوی ژیان چارەسەر بکرێ، تەواوی تەمەنی چاکسازەکەشی گەرەکە، بەڵکو رەنگە تەمەنی چەندین پیاوی چاکسازی چەندینیتریشی گەرەك[5]

---

١ پڕ بەدی: گەندەڵی، فاسد.

٢ چفوچەوێڵ: خواروخێچ.

٣ روکار: ئاراستە، اتجاه.

٤ ئادان: بە پیت و بەرەکەت.

٥ گەرەك: ویستن.

بێ. ئەگەر یەکێك بیەوێت لە وڵاتێکی پڕ لە رابواردنو بەرهەڵداییو ئارەزوبازیدا عەرەق قەدەغە بکا، ئەوا لە ماندوبونو رەنجی بە فیڕۆ بترازێ چیتری پێنابڕێ، چونکە خواردنەوەی عەرەق لە دەرونێکەوە سەرهەڵدەدا کە شەیدای نۆشینی چێژ بێ ئەگەرچی لە ژەهریش بێ، ئالودەی نۆشی مەستبون بێ ئەگەرچی لە گوناحیش بێ.

ئەم جۆرە دەرونە بە پڕوپاگەندەو بڵاوکراوە و نوسین و پەرتوك و وتاردانان ناسەنگرێتەوە[1]، بە رونکردنەوەی زیانە دروستیو رەوشتیەکان و، بە یاسای توندوتیژ و سزای جەرگبڕ وازناهێنێ[2]. بەڵکو تەنها بە گۆڕانکاریەکی قوڵی دەرونیەوە دەگۆڕێ، خۆ ئەگەر بە هەر رێگەیەکی تریش ناچار بکرێ وازبهێنێ ئەوا پەنا وەبەر جۆرەها فڕوفێڵ و تاوانیتر دەبات‌و بە ناو و وێنەیتر مفتی[3] دەکات.

---

١ ناسەنگرێتەوە: ناسڵەمێتەوە.

(٢) کاتی خۆی حکومەتی ئەمەریکا بڕیاری قەدەغەکردنی عەرەقی دا و ویستی تەواوی وڵاتی لێ پاك بکاتەوە، هەرچی هۆکارو ئامرازی شارستانی ئەوسا هەبو وەکو گۆڤار، رۆژنامە، وتار، وێنە، سینەما، هەموی لە پێناو رونکردنەوەی زیانو ئاسەوارە خراپەکانی عەرەقدا خستەکار. ئەو پارەیەی لە پڕوپاگەندەکانی خەرج کرد بە پتر لە ٦٠ ملیۆن دۆلار مەزەندە دەکرێ، ژمارەی ئەو لاپەڕانەی لەدژی عەرەق رەشنوس کران نزیك بە دە هەزار ملیار لاپەڕ دەبون، بە درێژایی چواردە ساڵان لە پێناو جێبەجێکردنی یاساکە نزیکەی ٢٥٠ ملیۆن جونەیهی کردە قوربانی، ٣٠٠ کەس ئیعدام کران، (٥٣٢٣٣٥) کەس بەند کران، سەرجەمی سزا ماڵییەکان گەیشتە ١٦ ملیۆن جونەیهـ . ئەو موڵکانەی حکومەت دەستی بەسەردا گرت بایی ٤٠٤ ملیۆن جونەیهـ دەبون، بەڵام هەمو ئەمانە دادی نەدان، بەڵکو بە پێچەوانەوە گەلی ئەمریکی شەیداترو لاملتر بون، پاشان ئەمریکا لە ساڵی ١٩٣٣ بە ناچاری یاساکەی هەڵوەشاندەوە و عەرەقی رەوا کرد و عەرەقخۆرانی رەها کرد.

لە پەرتوکی (تنقیحات)ی ئوستاد ەبولئەعلای مەودودی وەرگیراوە.

٣ مفتی: مباح.

پـێغەمبەر پیاوێکی هەرێمپەرست و ڕێـبەرێکی نیشـتمانپەرسـت نەبو:

ئەگەر پێغەمبەر ﷺ پیاوێکی هەرێم پەرست بوایە و وەك سەرکردە سیاسیو ڕێبـەرە نیشـتمان پەرسـتەکان ڕەفتـاری بکردایـە، لـە عەرەبسـتاندا بـوارێکی بەرفرەوانی بۆ دەڕەخسا و بە ئاسـانی دەیتـوانی ئـاڵای نەتەوایـەتی هـەڵبکاتو قوڕەیشـیـەکان و سـەرجەم هـۆزو تـیرە عەرەبـەکانی لـە ژێـردا کـۆ بکاتـەوە و نیشـتمانێکی بـەهێزو یـەکانگیری[1] عـەرەبی دابمـەزرێنێو خۆشـی ببێتـە سەرۆکیان. بێگومان ئەبوجەهلو عوتبەی کـوڕی ڕەبیعـەو ئـەوانیتریش پێشـی هەمو کەس خۆیان ڕاپێش دەکـرد و لـەژێر ئاڵاکـەدا کۆدەبونـەوەو خۆشـیان لـە پێناودا بە کوشت دەدا و بە سەرۆکایەتی پێغەمبەریش ڕازی دەبـون. ئـەدی هـەر ئەوان نەبون دەیانگوت ڕاست و دەسـپاکە؟ هەر ئەوان نەبون لە ڕوداوە گەورەکەی ژیانیان لە مەککەدا لە کێشـەی دانانەوەی بەردە ڕەشەکەی کەعبەدا بە ناوبژیوان هەڵیانبژارد و گەورەترین ڕێـزو شـکۆیان پـێ بەخشـی؟ هـەر ئـەوان نـەبون بـە نوێنەرایـەتی خۆیـان عوتبـەیان نـاردە لای تـا پێـی بڵـێ ((ئەگـەر مەبەسـتت سەرۆکایەتیە دە وەرە هەمومان ئاڵات بۆ هەڵدەکەین و هەتا ماوی تۆ سەرۆکمان بە))[2].

ئەگـەر وای بکردایـە دەیتـوانی سـەرجەم جـوامێر و سوارچـاکانی عـەرەب کۆبکاتەوە و لە وڵاتی فارسیان بەربدات‌و لـە پێنـاو عەرەبایـەتی هەرسـکراودا تێبکۆشـێو بەسەر عەجەمە ستەمکارەکان زاڵ ببێو ئاڵای داگیرکاریی عەرەبیو شکۆی نەتەوایەتی لەسەر یاڵ[3] و بەرزاییەکانی وڵاتی ڕۆمو فارس بشەکێتەوە. جا ئەگەر بەرژەوەندی سیاسی ئەوسا نەیدەخواست خۆی لە قەرەی ئەم دو ئیمپراتـۆرە

---

١ یەکانگیر: یەکگرتو.
(٢) البداية والنهاية لابن كثير الدمشقي : ل ٣/٤٣ .
٣ یاڵ: گرد.

بدات، خۆ دەیتوانی شالاو و شەبەیخونان[١] بباتە سەر ولاتانی یەمەنو حەبەشەو دراوسێکانی تر و بیانکاتە پارچەیەك لە نیشتمانە عەرەبیە تازەکەی.

ژیانی عەرەبەکانی ئەوسا لە گەلێك لایەنی کۆمەلایەتی و ئابوریدا نالەبارو کۆسکەوتو بو، گەلێکی پێویست بە هۆشی سیاسەتمەدار و دەستوبردی کارگێڕ و ورەبەرزی جوامێر و داهێنانی فرەزانێك[٢] هەبو، عەرەبەکان ئەگەر پیاوێکی وایان بۆ هەلکەوتبا شانو شکۆیەکی مەزنو مێژوێکی پڕ سەروەری نەتەوەییان بۆ دەهاتە کایەوە .

نەهاتوە ناهەق بە ناهەق بسڕێتەوە:

بەلام خۆ محمد ﷺ نەناردراوە تا نارەوا بە نارەوا بسرێتەوە، دەستدرێژی بە دەستدرێژی ببڕێتەوە، شت لە شوێنێ حەرام بکاو لە شوێنێتریش حەلاڵ، شوێنەواری گەلێك بە گەلێکیتر رەشکاتەوە. وەك رێبەرێکی نیشتمان پەرست یان وەك سەرکردەیەکی سیاسی نەناردراوە تا بەرژەوەندی بۆ خۆی دابین بکات و خەلك لە حوکمی فارسو رۆمانی رزگار بکاو بیانخاتە ژێر حوکمی عارەبی عەدنانیو قەحطانی. بەلکو وەك پێغەمبەرێکی موژدەگار و هەڕەشەگار نێردراوە، تا وەك مانگی دەرخشان پەیامەکانی خوا بە سەرجەم خەلکی راگەیەنێ، تا خەلك لە مرۆڤپەرستیەوە بەرەو خواپەرستی و لە تەنگی دنیاوە بەرەو بەرهەراوێتی[٣] دنیا و دوایی و لە ستەمی دینانی بێدادەوە بەرەو دادو رەوای ئیسلام رزگار بکات. تا فەرمان بە چاکە بکاو رێگە لە خراپە بگرێ، تا شتی پاکیان بۆ حەلاڵ و شتی پیسیان لێ حەرام بکات. تا کاری ئەستەم و بێگارییان[٤] لە کۆڵ کاتەوە و کۆتی گەردەنیان هەلوەشێنێ.

---

١ شەبەیخون: هێرشی شەوێ.
٢ فرەزان: بلیمەت و زۆرزان.
٣ بەرهەراو: بەرفرەوان.
٤ بێگاری: کاری زەحمەتی بەزۆر.

وتارەكانى پێغەمبەر ﷺ هەرگيز بە گەل و نيشتمانێكى ديـاريكراو تايبـەت نەبوە، بەڵكو بۆ دەرونى سەرجەم مرۆڤايـەتى و بـۆ ويـژدانى مـرۆڤ بـوە. بـەڵام نەتەوەى عەرەب لەبەرئەوەى لە داڕوخان و كوێرەوەريدا دەژيان بۆيە شـايەنتر بـو يەكەمجار كارى چاكسـازى و خەباتە مەزنەكەى لەوانەوە دەسـت پێبكات. شارى مەككـە و دورگـەى عـەرەبيش لەبەرئـەوەى زەمينێكـى گرنگـى جـوگرافى و سەربەخۆييەكى سياسيشى هەبو بۆيە باشترين شوێن بون بـۆ تێـدا بلاوكردنـەوەى پەيامەكەى. نەتەوەى عـەرەبيش لەبەرئـەوەى گـەلێك تايبەتمەنـديتى دەرونـى و بەهرەى ئـەدەبييان هـەبو بۆيـە باشـترين زەمينـە بـون بـۆ بانگـەوازو چـاكترين بانگخواز بون بۆ پەيامەكەى .

كليل و كڵۆمـى سروشتى مرۆڤايەتى:

پێغەمبەر ﷺ لەو چاكسازانە نـەبو كـە لـە ديـوى پشـتەوەى خـانو وەژورێ دەكەون يان لە پەنجەرەوە خۆيان شۆڕ دەكەنەوە و لە پێناو چارەسـەركردنى چـەند دەردێكـى كۆمەڵايـەتىو چـەند خەوشـێكى خوڕەوشـتيەوە تێدەكۆشـن، كـە هەندێكيان توانيويانـە بـۆ ماوەيـەكى كـاتى لـە چـەند لايەنێكـەوە وڵاتەكـەيان چارەسـەر بكـەن و هەندێكيشـيان مـردن يەخـەى پـێگرتونو لـە كارەكـەيان سەرنەكەوتون [١] .

(١) غاندى گەورەسالارى هيندستان، لە سەرەتاى ژيانە سياسىو روحيەكەيدا دو رێبير(مبـدأ)ى بـە ئامانج گرتبو، سالارييە سياسىو كەسايەتيە بەهێزە روحيەكەى خۆشى هەر لەم دو رێبيـرەوە سەرچاوەى هەڵبەستبو و لێيانى لانەدەدا، لەم چەرخەدا كـەم رێبـەرى وەكـو وى هەڵكـەوتون. رێبيـرى يەكەمى دەيگوت: ((نا بۆ توندوتيـژى، نـا بـۆ بـەرگرى)). وەك ئـاين و فەلسـەفە بانگەوازى بۆ ئەم رێبيرە دەكردو ساڵانێكى درێژى لە پێنـاودا بـەخت كـرد، لـە رێـى وتـار و نوسينو گۆڤار و رۆژنامەكانـەوە بانگەشـەى بـۆ دەكـرد و هەرچـى پێـى كـرا كـردى، بـەڵام بانگەوازەكەى لەبەرئەوەى لە بوارى گۆڕينى دەرونو لەسەر بنچينەى بانگەوازێكى ئاينى نەبو بۆيە بە كامى خۆى نەگەيشـت و كاريگەريەكى قوڵـى لەسـەر گەلەكـەى بـەجێ نەهێشـت . بانگەوازەكەى بوە نەخشـى سەر ئاو و ريسى لـێ بو بە خورى!. لە ساڵى ١٩٤٧ لە بنجابـى رۆژهەڵاتو لە دڵهـى پايتەختى هيندسـتاندا شـەڕ و شۆڕێكى گـەورەى تايفەگـەرى رويـداو

پێغەمبەر ﷺ لە دەرگاوە چوە ناو خانوی بانگەواز و چاکسازی و کلیلەکەی خستە سەر کلۆمی سروشتی مرۆڤایەتی، ئەو کلۆمە[1] ئالۆزەی کە چاکسازانی سەردەمی بێسروشی[2] نەیانتوانی بیکەنەوە، تەنانەت ئەوانی پاشتریش هەر نەیانتوانی بیکەنەوە. پێغەمبەر ﷺ بانگی خەڵکی دەکرد تا بڕوا بە خوای تاك و بە پەیامی ئیسلام و ڕۆژی دوایی بێنن و لە بتو بتپەرستی ڕو وەرگێڕن و دژ بە تاغوتان تێبکۆشن، لە ناو گەلەکەیدا دەنگی هەڵدەبڕیو دەیفەرمو: ((هۆ خەڵکینە بڵێن لا اله الاّ الله رزگار دەبن)).

پتر لە نیو ملیۆن موسڵمان کوژران، لەم قەسابخانە بێئامانەدا تاوانکاریو کاری توندوتیژو دڕندانەی وا کراو بە جۆرێك دەستدرێژی کرایە سەر منداڵو ئافرەتو ئابڕوی خەڵك خەریکبو مێژونوسان بڕوا نەکەن. شەڕوشۆڕ بەردەوام بو و درێژەی کێشا تا لە ئەنجامدا ئەم پیاوە مەزنەیان تیرۆر کرد کە خەڵك هێند بە گەورەو مەزنیان دەزانی گەیاندبویانە رادەی بە پیرۆز زانین و بە خواوەند دانان. رێبیری دوەمیشی بریتی بو لە: ((نسخ اللمس المنبوذ)) هەڵبەت لەم کارەشیدا سەرکەوتنێکی ئەوتۆی وەدەست نەهێنا.

لێرەدا بۆمان رون دەبێتەوە کە رێوشوێنی راستو دروستی سروشتی لە کاری چاکسازیو گۆڕیندا بریتیە لە رێوشوێنی پێغەمبەران .

سالار: زەعیم کام: ئاوات.

١ کلۆم: قوفلّ.

٢ بێسروشی: الفترة.

بەندی دووەم

گەشــتی موسڵمان
لە نەفامێتیەوە بەرە و ئیسلام

بەرگری لەخۆکردنی نەفامێتی:

کۆمەڵگــەی نــەفامی بــە هەڵــە لــە بانگــەوازی ئیســــلام و ئامانجــەکانی نەگەیشتبون و بەرچاویان لێڵ نەبو، بەڵکو هەر لەو ساتەی گوێیــان بــە دەنگــی پێغەمبەر ﷺ زرینگایەوە-کــە بانگــەوازی بــۆ بڕوابــون بــە خــوا رادەگەیانــد- تێگەیشتن تیرێکــە و ئاڕاســتەی جــەرگی نــەفامێتی کــراوەو کفنــی مــەرگی بــۆ نەفامێتی دوریوە، بۆیە ئۆقرەیان لــێ‌هەڵگیرا و تا دوا دڵۆپی خوێن شــەڕیان کــرد و هەرچی سوار و شــمشــێر بەدەســت بــو مۆڵیــان دا و بەرانگــژی پێغەمبــەری بانگخوازیان کــــردەوە:﴿ وَانطَلَقَ الْمَلأُ مِنْهُمْ أَنْ امْشُوا وَاصْبِرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ : کۆمەڵێك ریش سپی قوڕەیشــی کــە چــونە لای پێغەمبــەر و گەڕانەوە گوتیــان، نەکــەن لــە دینــی خۆتــان هــەڵخزێن، هــەر خواکــانی خۆتــان بپەرســتن، دیارە موحەممەد لەپاڵ ئەمەدا دەیەوێ ببێتە گەورەی هۆز و دەســەڵات بگرێتە دەســت.﴾ ص: ٦.

نەفامێتی هەستی کرد خەریکە وا ئەستونەکانی دادەڕمێن و ســێکوچکەکەی رادەخــزێ و هێنــدە نابــا دەبــێ بمــرێ!، ئــا لێــرەوە ئــەو هــەمو ئەشــکەنجە و چەوساندنەوەیە هاتەدی کە دەرهەق بە موسڵمانانیان ئــەنجام دا و مێــژو بۆمــانی باس دەکا، هەڵبەت ئەمەش نیشانەیەکە بۆ سەرکەوتنی پێغەمبــەر ﷺ چــونکە ئامانجی پێکا و دەماری دڵــی نــەفامێتی گــرت و تیرەکــانی لــە جــــەرگی دا. پێغەمبەر ﷺ لەسەر بانگەوازەوکەی لە شاخ خۆڕاگرتر بو، ئێش‌وئــازار لاری نەکردەوە، نەخشــە لە خشتەی نەبرد، رانوانــدنی خۆشــی دنیــا نەیخەڵەتانــد، بــە مامی گوت: ((بە خوای مامەگیان! ئەگــەر رۆژیشــم بخەنــە دەســــتی راســت و

مانگیشم بخەنە دەستی چەپ، هەر واز لە بانگەوازەکەم ناهێنم، جا یان خوا سەری دەخا یان لە پێناویدا سەردەنێمەوە))[1] صدق الله العظیم

لە پێناو دینی نوێدا:

پێغەمبەر ﷺ ماوەی سێزدە ساڵان بەوپەڕی راشکاویەوە، بێئەوەی مەبەست بشارێتەوە یان پێچاوپێچ و کەموکورتی بخاتە قسەکانی، بێئەوەی شلوشەکەتی بنوێنێ یان خاترانەی ئەمو ئەو بگرێ، بانگەوازی بۆ بڕوابون بە یەکتایی خواو بە ئیسلام و بە رۆژی دوایی رادەگەیاند و چاکیش دەیزانی بەم جۆرە راشکاویەوە گشت دەردێك دەرمان دەبێ. قوڕەیش کە بانگەوازەکەیان گوێ لێبو لێکرا لە گشت لاوە لێی راسان و بە یەك سەنگەر دژی وەستان و هاواریان لێ هەڵسا، گڕی رکوکینەیان لێ هەڵدەکرد تا بەڵکو خزم و کەس و خەڵکانی لێ وەدور بن. بار هێند دژوار ببو ئەگەر یەکێك زۆر دڵسۆز و بەجەرگ و لە خۆبوردە نەبوایەو لە ئاگر وئەشکەنجە و لە دڕك و داڵان بێباك نەبوایە نەیدەتوانی بڕوای پێبێنێو شوێنی بکەوێ.

بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا کۆمەڵێك لاوی چاونەترسی قوڕەیشی سینگی مەردایەتیان وەپێش دا و بڕیاریان دا دەگەڵ بڕوا و پێغەمبەری خوا بن، خۆشی دنیا و هەوەستەکانی لاوێتی وای لێنەکردن جودابن، شەیدای پاداشتی رۆژی دوایی بون و تاکە مەبەستیان چونە بەهەشت بو، هەرکە گوێبیستی بانگی بڕوا بون، ژیانی نەفامێتیان لەبەرچاو رەش بو و لە جێخەودا ئۆقرەیان نەما و دەتگوت لەسەر دڕك و پنچکان راکشاون.

تێگەیشتن ئیتر چاریان نەماوە دەبێ بڕوا بە خوا و پێغەمبەر بێنن، بڕوایان هێنا و بەگەڵ پێغەمبەر کەوتن. خۆ پێغەمبەر ﷺ هاوشاریان بو، دەیانتوانی زو بچنە لایو ببینن، زو بیگەنێ و گوێ بیستی بن —بەڵام لەبەر کۆسپ و تەگەرەکانی قوڕەیشەکان وەك گەشتێکی دور و درێژ و پڕ نەهامەتی

(١) البداية والنهاية : ٣ /٣٣ .

لێهـاتبو، دەشـیانزانی ژیانیـان دەکەوێتـە مەترسـیو توشـی تفـت و تاڵـی و ناخۆشیش دەبن، بەڵام هەر دەستیان خستە ناو دەستی پیرۆزی و جان فیدای بـون و گیانیان بۆ کردە قوربانی.

گوێیان لە قورئـان ببـو کـە دەیفـەرمو: ﴿ الم، أحَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لاَ يُفْتَنُونَ، وَلَقَدْ فَتَنَّا الّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللّهُ الّذِينَ صَدَقُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ : ئایا خەڵك کە بـڕوا دێنـن پێیـان وایـە نـا ئەزموێن؟ گەلانی پێشوشمان ئەزمواندوە، تا خوا بزانێ کێ راست دەکاو کێ درۆ دەکا﴾العنكبوت:١-٣

گوێیان لـێ ببـو کـە دەیفـەرمو: ﴿ أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمْ الْبَأْسَاءُ وَالضَّرَّاءُ وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصْرُ اللَّهِ أَلاَ إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ : بـڕواداران ! پێتـان وایـە بێئەوەی وەك بڕوادارنی پێشو تاقی بکرێنەوە بچنە بەهەشـتێ؟ ئەوانی پێش ئێوە توشی نەبونی و زیانی گەورە بـون، دوژمنـان پـەلاماریان دانو دوچـاری لـەرز و شەکەتیەکی لە رادەبەدەر بون، تەنانەت پێغەمبەر و بڕوادارەکان هاواریـان وەبـەر خودا برد و گوتیان: خوایە کـەنگێ سـەرکەوتنمان بـۆ دەنێـری؟ دەچـاك بزانـن سەرکەوتنی خوا نزیکە))البقرة:٢١٤.

بڕوادارەکان ئەو هەڵوێستی لە قورەیشـیان پێشـبینی کردبـو دوچـاریان بـو، قورەیشیەکان بە هەمو جۆرێك بەرەنگاریان بونەوە و هەرچی لە هەگبەیاندا هـەبو بەتاڵیان کرد، بەڵام ئەوان ورەیان بەرزتر دەبـوەوە و متمانـەیان زیـاتر دەبـو، بـە دوژمنانیان دەگوت: ﴿ هَذَا مَا وَعَدَنَا اللّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللّهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ إِلاّ إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا﴾الاحزاب:٢٢، هەرچـەندی پـتر ئـازار دەدرانو زێـتر دەچەوسێنرانەوە بڕوایـان بـەهێزتر و خوێنیـان گـەرمتر و رکوکینـەیان لـە مـەڕ بێبڕوایی و خەڵکی بێبڕوا ئەسـتورتر دەبو، مەشـخەڵی سۆزیان بە جۆشـتر و دڵو دەرونیان پتر پـاك دەبـوەوە، وەك زێـڕی پـاك و شـمشـێری مشـتومالّ خـاوێن دەبونەوە.

پــەروەردەی دینــی:

پێغەمبەر ﷺ لێکدا لێکدا[1] روحـی ئـەو کۆمەڵـە گەنجـەی بـە قورئـان دەبوژاندەوە و دەرونی بەبڕوا گـۆش دەکـردن، ڕۆژێ پێـنج جـاران بـە جەسـتەی خاوێن و گەردنی کەچ و دڵـی پڕ لە ترس و بەبیرو هۆشی ئامـادەوە لـە بەرامبـەر خوا رایدەگرتن، ڕۆژ بە ڕۆژ روحیان پاکتر و دڵیان بێگەردتر و رەوشتیان چـاکتر و لە دەســەڵاتی مـاددە رەهـاتر دەبـون، پـتر بەرگـەی هەوەسـتیان دەگـرت و لـە پەروەردگاری ئەرزو ئاسمانان نزیکتر دەبونـەوە، رایـدەهێنان کـە لەسـەر ئـازار و ئەشکەنجە ئارام بگرن و لێبوردە بن و بەسەر نەفسی خۆیان زاڵ بن، چونکە لەمێژ بو فرچکیان بە شەڕو شـۆڕەوە گرتبـو، دەتگـوت دەگـەڵ شمشـێردا چـاویان بـە دونیادا هەڵێناوە، خەڵکی نێو نەتەوەیەك بون کە چەندان شـەڕی خوێنـاوی وەکـو بەسـوس و داحـیس و غـەبرائی بینیبـو، شـەڕەکەی فوجـاریش هێنـدەی بەسـەر رانەبوری بو.

بەڵام پێغەمبەر ﷺ سـروشتە شـەڕانیەکەی لـێ تارومار دەکـردن[2] و فیـزو دەماری عەرەبپەروەرێتی خامۆش دەکـردن و پێـی دەفـەرمون: **﴿ كفّوا أيديكم وأقيموا الصلاة** : دەستتان مەکەنەوە و نوێژ بکەن ﴾، ئەوانیش گوێڕایەڵی دەبون و دەستیان راست نەدەکردەوە، نەك لە ترسان و لەبەر بێدەسەڵاتی بەڵکو لە پێناو جێبەجێکردنی فەرمانەکانی پێغەمبەر ﷺ بو کە شـتی وایان لە قورەیش قبـوڵ دەکرد کە جەرگ و هەناوی پیاوی دەتاواندەوە، بگرە مێژو یەك تاکـە رواداویشـی تۆمار نەکردوە کە موسڵمانێك لە مەککەدا بە شمشێر بـەرگری لـە خـۆی کردبـێ ئەگەرچی پاساو و هێزیشـیان هـەبو بتـوانن بـەرگری پێبکـەن، بـەڵام فـەرمانی خۆشەویسـتیان نەدەشـکاند، کـە ئەمـەش ئەوپـەڕی گەردەنکەچـی و گوێڕایـەڵی دەگەیەنێ، پاشان کە قورەیشەکان هەمو سنورێکیان بەزانـدو ژان گەیشـتە سـەر

---

[1] لێکدالێکدا: سەرومڕ، بەردەوام.
[2] تارومارکردن: هیچ بەسەر هیچەوە نەهێشتن.

ئێسکان، خوا رێی بە پێغەمبەر و یاوەرانی دا کۆچ بکەن، ئەوانیش بۆ شاری مەدینە کۆچیان کرد کە خەڵکەکەی ماوەیەك بو ببونە موسڵمان.

لە شارەکەی پێغەمبەردا ﷺ:

خەڵکی مەککە بە دیداری خەڵکی مەدینە شاد بون و تەنها دینی نوێ کۆی کردنەوە، ئەم بەیەکتر شادبونە وێنەی جوانترین دیمەنی دەسەڵاتی دینی لە مێژودا کێشا، ئەوس و خەزرەج کە هێشتا تۆزی شەڕی بوعاثیان لە خۆ دانەوەشاندبو و شمشێرەکانیان هێشتا خوێنی لێ دەچۆڕایەوە، ئیسلام ئاشتی کردنەوە و دڵی کردن بە یەك دڵ، تەنانەت ئەگەر لەم پێناوەدا سەرجەم گەنجینەی زەویش تەرخان بکرابوایە هەر نەدەکرا ئاشت ببنەوە، پاشان پێغەمبەر ﷺ دەگەڵ کۆچەرانی کردن بەبرا، برایەتیەکی هێند پتەوبو تەنانەت لە برایەتی شیریش شیرنتر بو، بگرە هەرچی دۆستایەتی ناوازەی لە مێژودا هەیە تۆزی رێگاشی ناشکێنن.

ئەم کۆمەڵە تازەیە-کە لە خەڵکی کۆچەرانی مەککە و خەڵکی یاریدەدەرانی مەدینە پێکهاتبون-بونە ناوکی ئەم نەتەوە ئیسلامیە گەورەیەی کە لە نێو خەڵکدا پەیدا بون، بونە هەوێنی بانگەوازی ئیسلامی. ئەم کۆمەڵە لە ساتێکی ئەستەم و دژواردا سەری هەڵدا و جیهانیان لەو شپرزەبونە پاراست کە هەڕەشەی وێرانکردنی لێدەکرد، مرۆڤایەتیان لەو مەرگەساتو ئاشوبانە پاراست کە دەورەیان تەنیبوەوە، بۆیە خوا کە کۆچەر و یاریدەدەرانی لەسەر برایەتی هان دەدا دەیفەرمو: ﴿ **إِلاّ تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ** : ئەگەر نەبن بە برا ئاژاوە و بەدکاریەکی گەورە لەسەر روی زەوی پەیدا دەبێ﴾الانفال:٧٣.

کردنەوەی گرێی هەرە گەورە:

پێغەمبەرﷺ پەیتاپەیتا پەروەردەیەکی ورد و قوڵی بەم کۆمەڵە بڕوادارە دەدا، قورئان بەرەبەرە دەرونی باڵادەکردن و پشکۆی دڵیانی جۆش دەدا، لە کۆڕی پێغەمبەر ﷺ دا دادەنیشتنو لە دین رەگاژۆتر و لە هەوەستو ئارەزو

دورەپەرێزتر دەبون، لە پێناوخوا لە خۆبوردەتر و بۆ گەیشتن بە بەهەشت تامەزرۆتر دەبون، لەسەر زانست سورتر و لە دین شارەزاتر دەبون و پتر لە خۆیان دەپرسیەوە. لە خۆشی و ناخۆشیدا ملکەچی پێغەمبەر بون، هەژار و دەوڵەمەندیان بۆ جیهادێ ئامادەبون، لە ماوەی دە ساڵدا بیستو حەفت جاران لەگەڵ پێغەمبەرﷺ بۆ غەزا دەرچون، پتر لە سەد جاریش بە فەرمانی ئەو بەرەنگاری دوژمن بونەوە، دنیایان لەلادا بێبەها بو، ژن و منداڵیان پێ گرفتێك نەبو، گەلێك ئایەت دادەبەزینو فەرمانی وای پێدەکردن کە لەگەڵی رانەهاتبون و پێی ئاشنا نەبون، ئەگەرچی دەرهەق بە سەر و ماڵ و منداڵ و خزمانیش بوایە و لەسەر دەرون قورسیش بوایە بەوپەڕی گەردەنکەچیەوە جێبەجێیان دەکرد.

گرێی گەورە (کە هاوبەشپەرستی و بێبڕوایی بو) هەڵوەشایەوە، بۆیە سەرجەم گرێکانی تریش هەڵوەشانەوە، تێکۆشانی یەکەمی پێغەمبەرﷺ لە پێناو هەڵوەشاندنەوەی گرێی هەرە گەورە بو بۆیە بۆ یەکەیەکەی سەرجەم فەرمان و بەهەڵستیەکانیتر تێکۆشانێکی تایبەتی تەرخان نەکرد، ئیسلام لە یەکەمین شەڕی لەگەڵ نەفامێتیدا سەرکەوتنی هێنایەدی بۆیە لە سەرجەم شەڕەکانیتریش سەرکەوتو بو، هەمو بە دڵو بە گیان و بە جەستە بۆ هەمو ئیسلام گەردەنکەچ بون، کە دەبونە موسڵمان ئیتر هەرگیز دەگەڵ پێغەمبەردا ناکۆك نەبون، هەر بڕیارێکی رۆنا بوایە لە دڵیان ناخۆش نەبو، فەرمان فەرمانی پێغەمبەر بو و هیچ کەس قسەی تێدا نەبو.

تەنانەت ورتەورتی نابەدڵی ناو دڵیان بۆ پێغەمبەر رادەنواند، ئەگەر سنورێکیان دەبەزاند و لە راستەڕێ لاڕێ دەبون و شایستەی دارکاری[1] دەبون ئامادە بون ئازاری سەختی موستەهەق بچێژن. کاتێك عەرەق حەڕام کرا کاسەو بەرداغیان سەررێژی بو، بەڵام دەسبەجێ وازیان هێناو لێوی تامەزرۆیان گەستەوە و جەرگی بەجۆشیان دامرکاندەوە و گۆزە و گۆسکەیان شکاندن، ئەو رۆژی جۆگەلەی شار هەر عەرەقی پێدا دەڕۆیی.

---

١ دارکاری: الحدّ.

گەیشتنە رادەیەك پشکی شەیتانیان لە دەرون دەرچو، بەڵکو بەشی دەرونیان لە دەرون دەرچو، چەند بۆ خۆیان دادخواز بون بۆ خەڵکانیش وەکو خۆیان، لە دنیا پیاوی دوایی بون، لە ئەمرۆشدا پیاوی سبەی، بەلاّ زەبونی نەدەکردن، بەخشش[1] لە خشتەی نەدەبردن، هەژاری سەرقاڵی نەدەکردن، دەوڵەمەندیش لە خوای یاخی نەدەکردن، بازرگانی بێئاگای نەدەکردن، لە زەبر و زەنگ و هێز و بازو نەدەتۆقین، بەلاف و گەزاف و خۆهەڵکێش و خولیای بەدکاری نەبون، بۆ خەڵك وەك تەرازوی راستو دروست بون، تەنانەت دەگەڵ خۆیان و دایك و باوك و خزمانیش بە دادگەری رەفتاریان دەکردو لە داد و هەق لاتەراز نەبون، خەڵکی سەر زەوی پێشوازیەکی گەرموگوڕیان لێکردن، بەمجۆرە بونە رزگارکەری مرۆڤایەتیو پەرژینی جیهان و بانگخوازی دینی خوا. پێغەمبەرﷺ کە گیانی پاکی سپارد و ئەوانی لە دوای خۆیدا بەجێهێشت لە نەتەوە و پەیامەکەی دڵنیا بو بۆیە بە دڵی ئارام و بە چاوی رونەوە بۆ لای خودا گەڕایەوە.

سەمەرەترین وەرچەرخان لە مێژوی جیهاندا:

ئەو وەرچەرخانەی پێغەمبەرﷺ لە دەرونی موسڵمانانو لە رێی موسڵمانانیشەوە لە کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیدا بەرپای کرد لە مێژودا وەرچەرخانی وا سەمەرە[2] روی نەداوە، لە هەمو رویێکەوە سەمەرە بو، لە خێراییەکەی سەمەرە بو، لە قوڵیەکەی سەمەرە بو، لە بەرفراوانیەکەی سەمەرە بو، لە سەرتاپاگیریەکەی سەمەرە بو, لە رونو رەوانی و فامی[3] ئاسانی سەمەرە بو، وەك زۆربەی روداوە لە ئاسابەدەرەکان[4] لێڵ نەبو، مەتەڵی رێ وێڵیش نەبو. دەی با ئێستاکە لە روی کرداریەوە لەم وەرچەرخانە وەتوژین و بزانین تا چەند کاریگەری لەسەر کۆمەڵگە و مێژوی مرۆڤایەتی جێهێشتوە؟.

---

١ بەخشش: نیعمەت.

٢ سەمەرە: غەریب.

٣ فام: تێگەیشتن.

٤ ئاسابەدەر: الخارق للعادة.

کاریگەری بڕوای راستەقینە لەسەر خوڕە وشت و ئارەزودا :

خەڵك-بە عەرەب و غەیری عەرەبەوە- لە ژیانێکی نەفامیدا دەژیان و بە ئارەزوی هەوەستی دڵ ڕێوشوێنیان بۆ کاروباران دادەنا، پیاوێك چاکەی بکردایە خەلات نەدەکرا و پیاوێکیش سەرپێچی بکردایە سزا نەدەدرا، فەرمان و بەهەڵستی نەبو. دین شتێکی لاوەکی بو، دەسەلاتی بەسەر روح و دەرون و دڵ نەبو، کاریگەری لەسەر خوڕەوشت و کۆمەڵگە جێنەدەهێشت. پێیان وابو خوا بونەوەری دروست کردوەو پاشان دەسبەرداری بوە و پەروەردگاریتی بە خەڵکانێك سپاردەوەو ئیتر ئەوان جڵەوی کاریان گرتۆتە دەست و مشوری وڵات دەگێڕن و بژێوی بەسەر خەڵك دابەش دەکەن و بەرژەوەندی حکومەتیان بە دەستەوەیە. بڕوابونەکەیان بە خوا وەك زانینی زانیاریەکی مێژویی بو، کە دەیانگوت خوا ئەرز و ئاسمانەکانی بەدیهێناوە وەك وەڵامی خوێندکارێکی بەشی هونەری مێژو وابو کە لێیان دەپرسی کێ ئەم باڵاخانە کۆنەی دروست کردوە؟، ئەویش بێئەوەی ترسی لە دڵدا بێ یان ملکەچی بێ، ناوی یەکێك لە پاشا دێرینەکان دێنێ. دینەکەیان ترس و نزای تێدا نەبو، هیچیان لەبارەی خواوە نەدەزانی تاکو خۆشیان بوێ و لێی بترسن، زانیاریەکەیان لێڵو ناڕون و کەموکورت و تێکڕایی بو، سام و خۆشەویستی لە دەروندا بەرپا نەدەکردن.

فەلسەفەکەی یۆنان بەشێوەیەکی سەلوبیانەوە دانی بە بونی (واجب الوجود) نابو بێئەوەی سیفەتی توانستو پەروەردگاریتیو دان و ستان[1] و بەزەیی بۆ بسەلمێنێ، تەنها خەلقکردنی یەکەمی بۆ سەلماندبو و ویست و زانست و مەبەستی لی دابڕیبو، چەند سیفەتێکی گشتییان بە پێوادانی بەدیهێنراوان بۆ بڕیار دابو کە لە شانو شکۆی ئافەریدگارێتیان کەم دەکردەوە. بێگومان بڕوایەکی سەلوبیانەش قەت سیفەتێکی ئیجابیانە بەدەستەوە نادا و قەت نەشمانزانیوە ژیار و کۆمەڵگەو رژێم و کردەوە و بنیاتنانێك هەبوبێ لەسەر بیروباوەڕێکی سەلوبیانە دامەزرا بێ، بۆیە لە فەلسەفەی ئیغریقیدا دین لە روحی خۆشویستن و ترسان و

---

١ دان و ستان: الإعطاء والمنع.

پەنا وەبەر خوا بردن دابڕا بو. بەمجۆرە دینی بەربڵاوی جیهان روحیەتی ون کردبو و ببوە چەند ڕێوڕەسمو نەریتێك و وەك تارمایی بڕوای لێهاتبو.

ئەوانەی کە بونە موسڵمان لەو زانیارە پڕ دەرد و نارون و مردوەڕا کۆچیان کرد بۆ نێو زانیاریەکی قوڵ و رون و روحی کە خێوی دەسەڵات بو بەسەر روح و دڵ و جەستەدا و کاری لە خوڕەوشت و کۆمەڵگە دەکرد و توانای هەبو ژیان بگرێتە خۆی و ڕێوشوێنی بۆ ڕەنگڕێژ بکات. بڕوایان بە خوای خاوەن گەلێ ناوی پیرۆز هێنا، کە خاوەنی تەواوترین سیفەتی شایەن بە شکۆیە، پەروەردگاری بونەوەرە، بەخشندەی میهرەبانە، پاشای رۆژی پاداشتە، پاشاو پیرۆزگارە، ئاشتیگار و پەناگارە،[1] زاڵو بە دەسەڵاتە، باڵادەست و گەورە و مەزنە، ئەفرێنەر و ئافەریدگار و وێنە بەخشە، کاربەجێ و خۆشەویست و دلۆڤان و لێبوردنگارە،[2] فەرمان و فرمان و هەمو شتێك موڵکی ئەون، پەنا دەدات و پەنا نادرێ.. تا هەمو سیفەتەکانیتری کە لە قورئاندا باس کراوە. پاداشتەکەی بە بەهەشتە، سزاکەشی بە دۆزەخە، بڕی بەخشینی بژێوی بە دەستە، نهێنی ئەرزو ئاسمانان دەزانێ و بە رازی[3] نێو دڵ و ئاماژەی چاوان ئاگادارە.. تا هەمو سیفەتەکانیتر کە لەبارەی توانستو زانستو کردارەکانیەوە لە قوڕئاندا هاتون.

بەهۆی ئەم بڕوایە فرەوان و قوڵ و رونەوە وەرچەرخانێکی سەمەرەیان لە دەروندا بەرپا بو، ئەگەر یەکێك بڕوای بە (لا الە الا الله) بهێنایە دەسبەجێ ژینی ژێروژور دەبو، بڕوا پەلوپۆی بەهەناویدا دەهاوێشتو سەرجەم دەمارەکان و هەستی دادەگرتەوە، دەگەڵ روح و خوێنی تێکەڵ دەبو، رەگو ریشاڵی نەفامێتی هەڵدەکێشا و ئاوەزو دڵی لە پڕشەنگ تەژی دەکرد، پیاوی دەکردە پیاوێکیتر، لە بڕواپتەوی و دڵنیابون و ئارامگرتن و ئازایەتی و ئەنجامدانی کاری لە ئاسابەدەردا داستانی وای تۆمار دەکرد کە ئاوەز و فەلسەفەو مێژوی رەوشت پێی سەرسام دەبون، تا ئێستاش و بۆ هەمیشەش هەر جێی دۆشدامان و سەرسامبونە،

١ پیرۆزگار: القدوس ئاشتیگار: السلام پەناگار: المؤمن.
٢ دلۆڤان: الودود لێبوردنگار: الغفار.
٣ راز: نهێنی ناو دڵ.

زانستیش مەگەر بە بڕوایەکەی قوڵ و تەواو شـرۆڤەی بکات ئەگەرنا ناتوانـێ بـە هیچ شتێکیتر پاساوی بداتەوە.

نقورچەی ویـژدان:

ئەم بڕوایە فێرگەیەکی رەوشتی و پەروەردگەیەکی دەرونی بو، بروادارانی فێری ورەبەرزی و گەردەنکەشی و لەخۆپرسینەوە و هەقپـەروەری دەکـرد و لـە مێـژوی رەوشتو دەرونناسیدا بەهێزترین رەتکەرەوە بوە کە مرۆڤی لـە رەوشـتی چـروكو نامەردومانە گەڕاندۆتەوە. تەنانەت لەو کاتانەشـدا کـە یـەکێك هـاڕوژمێکی[1] ئاژەڵانەی بەسەردا زاڵ دەبو و توشی تاوانێك دەبو، ئەگەر کەسـیش نەیدیبایـە و دەستی یاساشی لـێ دور بوایە؛ تەنها (بڕوا) ئۆقرەی لـێهەڵدەگرت و بـە تونـدی سەرزەنشتی دەکرد و نقورچەی بە ئـازاری لـە ویـژدان دەدا و خـەیاڵی پـڕ تـرس دەکرد، تا لەبەردەم یاسادا پێی لە تاوانی خۆی نەنابوایە دڵی ئارامی نـەدەگرت، بەخۆی بۆ سزای توندوتیژی خۆی دەهات و بە دڵـی ئـارام و دەرونـی مورتاحـەوە سزاکەی وەردەگرت تا بەڵکو لە تورەیی خوا و سزای رۆژی دوایی رزگار ببێ.

مێژونوسە متمانەپێکراوەکان لەم بارەوە روداوی گەلێك سـەیرو ناوازەیـان بـۆ گێڕاوینەوە کە تەنها لە مێـژوی ئـاینیی ئیسـلامیدا وێنـەی هەیـە. یـەك لـەو روداوانە موسلیمی کوڕی حەججاجی قوشەیری خاوەنی (الصحیح) لە عەبـدوڵلای کوڕی بورەیدەوە ئەویش لە باوکیەوە دەگێڕێتەوە، دەڵێ: ماعیزی کوڕی مـالیکی ئەسلەمی هاتە لای پێغەمبەر ﷺو گوتی ئەی پێغەمبەری خوا ستەمم لە خـۆم کردوەو زینام کردوە، دەمەوێ پاکم بکەیەوە)) پێغەمبەر ﷺ رەوانـی کـردەوە، بۆ سـبەینێ هاتەوەو و گوتی: ((ئەی پێغەمبەری خوا زینام کـردوە)) پێغەمبـەر ﷺ رەوانی کردەوە، پاشان بانگی هەندێ لە خزمەکانی کردو لێی پرسـین: پێتان وایە ماعیـز تێکچوبێ؟ گوتیان: پێمان وایە عـەقڵی تێکنەچـوە و عـەیبی نیـە. جاری سێیەمیش هاتەوە لای پێغەمبەر ﷺ، بەڵام خۆشەویست دوبـارە بـەدوای

١ هاڕوژم: هورروژم.

خزمانی داناردەوە و لێیانی پرسی تێکنەچوە؟، ئەوانیش دیسان گوتیان: نەخێر، تێکنەچوە. جا کە بۆ جاری چوارەم هاتەوە، فەرمانیدا قۆرتێکیان بۆ هەڵکەنی و بەردبارانیان کرد.

پاشان ئافرەتە غامدییەکەش هات و گوتی: ((ئەی پێغەمبەری خوا زینام کردوە پاکم بکەوە)) پێغەمبەر ﷺ ڕەوانی کردەوە، بۆ بەیانی هاتەوە و گوتی: ئەی پێغەمبەری خوا بۆ ڕەوانم دەکەیەوە؟ ڕەنگە بتەوێ وەکو ماعیز بمنێریەوە، ئێ بەو خودایە زینام کردوە و زگ پڕیشم، فەرموی بڕۆوە تا منداڵەکەت دەبێ پاشان وەرەوە، کە منداڵەکەی بو بەخۆ بە منداڵەکەی هاتەوە لای پێغەمبەر ﷺ، پارچە پەڕۆیەکی لە منداڵەکەی هاڵاندبو، گوتی: ئەوەش منداڵەکەمە، فەرموی: بگەڕێوە شیری بدێ تا لە شیر دەبێتەوە و خواردن دەخوات ئەوسا وەرەوە. کە منداڵەکە لە شیر بوەوە هاتەوە لای پێغەمبەر ﷺ و منداڵەکەشی لەگەڵ خۆی هێنابو، منداڵەکە لەتە نانێکی بەدەستەوە بو دەیخوارد. گوتی: ئەوەتانێ ئەی پێغەمبەری خوا لە شیر بۆتەوە و نانیش دەخوات، پێغەمبەر ﷺ منداڵەکەی دا بە مسوڵمانێك و فەرمانیدا قۆرتێکی تا سینگی بۆ هەڵکۆڵن و پاشان بەردبارانی بکەن. خالیدی کوڕی وەلید کە ئەویش یەکێك بو لەو خەڵکەی بەردبارانیان دەکرد لێی چوە پێشو بەردێکی ئەنگاوتێ[1]، ژنەکە چەند پڕوشکە خوێنێکی لێ پژا و بە دەموچاوی خالیدی کەوت، ئەویش جوێنی پێدا، پێغەمبەر ﷺ گوێی لە جوێنەکە بو، فەرموی هێواش بە خالید! جوێن مەدە، سوێند بەو خوایەی گیانی منی بەدەستە تۆبەیەکی وای کردوە ئەگەر باجەستێنیش[2] ئەو تۆبەیەی بکردایە خوا لێی خۆش دەبو)). پاشان نوێژی لەسەر کردو ئەسپەردەیان کرد[3].

١ ئەگاوتن: پێکان.

٢ بەجەستێن: ئەوکەسەی باج دەستێنێ.

(٣) صحيح مسلم، كتاب الحدود.

چۆكدانەدان بۆ تەماحی دونیا و ئارەزو:

ئەم بڕوایە دەسپاكیو داوێنپاكی و ڕێزی مرۆڤی دەپاراست، مرۆڤ لەمەڕ هەوەست و ئارەزو و تەماحی دنیادا خۆی پێ ڕادەگرتو نەدەڕوخا، ئەگەر بە تەنیا بایە و هیچ كەسیش نەیدیبایە یان بە دەسەلآت بایە و لە هیچ كەسیش نەترسایە هەر ڕاستەڕێ بو و خۆی نەدەدۆڕاند. لە مێژوی فتوحاتی ئیسلامیدا لە كاتی غەنیمەت گرتندا هەڵوێستی دەسپاكی و ئەمانەت پاراستن و دڵسۆزی وا تۆماركراوە كە لە مێژوی مرۆڤایەتیدا وێنەی نەبوە، ئەمەش بە هۆی بڕوای بەهێز و هەستكردن بە چاودێری خواوە بو كە لە هەمو شوێن و كاتێكدا ئەم هەست و بڕوایەیان لەگەڵدا بو.

طەبەری دەڵێ: كە موسڵمانان دابەزینە ناو مەدائینەوە و سەرجەم غەنیمە دابەشنەكراوەكانیان كۆكردەوە، یەكێك هات نێرە وشترێكی چوارساڵەی تەسلیمی خاوەنی غەنیمەكان كرد. خاوەن و ئەوانەی لەگەڵیدا بون گوتیان: هەرگیز هەڵوێستی وامان نەدیوە، هیچ شتێكت لێ وەرگرتوە؟ گوتی: سوێند بەخوا لەبەر خوا نەبوایە بۆم نەدەهێنان. زانییان پیاوێكی بەڕێزو لەخواترسە، گوتیان: ئەتۆ كێی؟ گوتی: سوێند بەخوا پێتان ناڵێم تا نە ئێوە و نە خەڵكان ئافەرینم نەكەن، من سوپاسی خوا دەكەم و پاداشتی ئەوم بەسە. پیاوێكیان بە دوادا نارد تا گەیشتەوە لای هاوڕێكانی، پیاوەكە لە هاوڕێكانی پرسی: ئەم كابرایە كێیە؟ ئەوانیش گوتیان: عامری كوڕی عەبدی قەیسە[١].

گەردەنكەشی و دەرونبەرزی:

بڕوابون بەخوا سەری وا بەرز كردبونەوە كە بۆ هیچ كەسێكی شۆڕ نەكەن، نە بۆ پاشای بە زەبرو زەنگ نە بۆ كەشیش و مالۆ نە بۆ هیچ سەركردەیەكی دینی و دنیایی چەمانەوەیان نەبو، دڵ و چاویان پڕ لە ترسو سامی خوا بو، بۆیە سامیان

(١) تاریخ الطبري : ٤/ ١٦

لە بچمی ئافەریدان و نەخش و نیگاری دونیا و ڕواڵەتی بە سەنسەنە[1] و فشۆڵ نەبو، کە سەیری پاشاو دەستوپێوەندەکانیان دەکرد کە بەم جۆرە لە نێو بەرفرەیی و خۆشگوزەرانی و ئارایش و سڵسڵە و پلپلەی دنیادا دەژیان، وەك بڵێی سەیری پەیکەرو بوکە شوشە بکەن کە پۆشاکی مرۆڤیان دەبەردا بێت، سامیان لەلادا نەبو.

ئەبو موسا دەگێڕێتەوە و دەڵێ: کە گەیشتینە لای نەجاشی، نەجاشی لە مەجلیسەکەیدا دانیشتبو، عەمری کوڕی عاص و عەممارەی کوڕی یەساریش لە لای ڕاست و چەپی دانیشتبون و قەشەکانیش کڕو بێدەنگ، عەمر و عەممارە بە نەجاشییان گوتبو ئەوانە کڕنوشت بۆ نابەن. جا کە چوینە بەردەم نەجاشی کەشیش و ڕەبەنەکان گوتیان: کڕنوش بۆ پاشا ببەن. جەعفەریش گوتی: تەنها بۆ خوا کڕنوش دەبەین[2].

بە سوك سەیرکردنی ئارایش و ڕواڵەتی فشۆڵ :

سەعد بەر لە دەستپێکردنی شەڕی قادسیەدا ڕیبعی کوڕی عامری بە نوێنەر نارده لای ڕۆستەمی فەرماندەی لەشکری فارسەکان، ڕیبعی کە چوە لای ڕۆستەم بینی مەجلیسیان ڕازاندۆتەوە و بەرگی بالیفەکانیان لە زێڕ نەخشاندوە و فەرشی ئاوریشمیان ڕاخستوە و گەوهەر و مرواری بە هاداریان ڕانواندوە، ڕۆستەم تاجی لەسەر ناوە و کەوای بە نرخی بە شان داداوە و سڵسڵە و پلپلەی بەنرخی لەخۆ داوەو لەسەر تەختێکی لەزێڕ دانیشتوە. ڕیبعیش بە بەرگێکی پەڕپوت و تەنکەڵەوە، بە شمشێر و قەڵغان و ئەسپێکی کورتەڵەوە وەژورێ کەوت و کە گەیشتە قەراغی فەرشەکە دابەزیو ئەسپەکەی لە تەختەکان بەستەوە، شمشێری لە کەمەر بو، زرێی لە سینگ بەستبو، کڵاوە ئاسنەکەشی لەسەر بو، بەم شێوەیە بەرەو ڕاژور هەڵکشا، پاسەوان گوتیان چەکەکەت دانێ ئەوجا بڕۆ. گوتی:

---

١ سەنسەنە: فەخفەخە.
(٢) البداية، ب ٣

نەهاتوم تا چەك دانێم، خۆتان بەدواتان ناردوم، ئەگەر رێگەم دەدەن باشە ئەگەرنا دەگەڕێمەوە، رۆستەم گوتی: رێگەی بدەن. ئەویش بەرەو لای رۆستەم چو، تاقەتی دەدایە سەر ڕمەکەی و فەرشەکەی کون کون دەکرد. رۆستەم گوتی: بۆ چ هاتون؟ گوتی : خوا ناردوینی تا مرۆڤ لە مرۆڤپەرستیەوە بۆ خواپەرستی و لە تەنگو تاری دنیاوە بەرەو گەش‌و گوشادی دنیاو دوایی و لە بێدادی[١] دینانی ناڕەواوە بەرەو دادی ئیسلام رزگار بکەین.

ئازایەتی بێوێنە و بێباکی لە ژین:

بڕوابون بە رۆژی دوایی ئازایەتیەکی لە ئاسا بەدەرو سۆزێکی بە جۆشی بۆ بەهەشت خستبوە دڵی موسڵمانان و لە ژینیش تا بڵێی بێباکی[٢] کردبون، رۆژی دوایی و بەهەشت و بەخششەکانی وەك چۆن بیبینن لەبەرچاویان بو، وەك کۆتری نامەبەر بێئەوەی لە رێ لابدەن بۆی هەڵدەفڕین.

لە شەڕی بەدردا کاتێك موسڵمانان شکستیان خواردبو و دڵسارد ببون، ئەنەسی کوڕی نەضر بەرەو مەیدانێ راپەڕی و سینگی مەردایەتی وەپێش دا، لە رێدا سەعدی کوڕی موعاذی دیت و پێی‌گوت: هۆ سەعد! سوێند بە پەروەردگاری کەعبە بەهەشتە بەهەشت، بە خوای وا بۆنی بەهەشتێ دەکەم، ئەنەسی کوڕی مالیك دەڵێ: کە تەرمەکەمان دۆزیەوە پتر لە هەشتا شوێن برینی تیر و ڕم و شمشێری لە جەستەدا بو، هاوبەشپەرستەکان هەتکیشیان کردبو، بەجۆرێك بو کەس نەیناسیەوە، خوشکەکەی نەبێ کە بە هۆی سەرەپەنجەکانی ناسیەوە[٣].

پێغەمبەر ﷺ لە شەڕی بەدردا فەرموی: راپەڕن بۆ ئەو بەهەشتەی کە بە قەد ئەرز و ئاسمانان بەرینە. عومەری کوڕی حومام گوتی: بە قەد ئەرز و

١ بێدادی: جەور و ستەم.
٢ بێباکی: بێمنەتی.
(٣) متفق علیه .

ئاسمانان؟! فەرموی بەڵێ. گوتی: بەهـ بەهـ!. فـەرموی: قسـەکەت بـە دڵـە یـان مەبەستت شتێکی ترە؟ گـوتی: نابـەخوا ئـەی پێغەمبـەری خـوا لەبـەر خۆشـی وتەکەتەکە وا دەڵێم، حەزدەکەم منیش لە بەهەشتیەکان بم، فەرموی دە دڵنیابـە تۆ لەوانی.

کە ئەمەی بیست دەنکە خورماکانی ناو تیردانەکەی دەرهێنا و لە دڵخۆشییان دەسـتی کردە خواردنیان، پاشان گـوتی: بـەخوای تـا ئـەو هـەموە دەخـۆم زۆر دەخایەنێو درەنگ دادێ! دەنکـە خورماکـانی فـڕێدا و خـۆی هەڵکوتایـە نێـو مەیدان و تا شەهید بو شەڕی کرد[1].

ئەبوبەکری کوڕی ئەبو موسای ئەشعەری دەڵێ: روبەڕوی دوژمـن وەسـتابوین، لەوکاتەدا لە باوکم بیست دەیگوت: لە پێغەمبەر ﷺ گـوێ لـێبو دەیفـەرمو: دڵنیابن بەهەشت لەبەر سـێبەری شمشـێران دایـە. پیـاوێکی روتەڵـەی شـڕۆڵە هەڵسایەوەو گوتی: بە گوێی خۆت گوێت لـێبو! گوتی: بەڵێ. پیاوەکـە چـوە لای برادەرەکانیو گوتی: بۆ دواجـار سـڵاوتان لێبـێ، مـن دەچـمە نـاو شـەڕێ تـا نەشـکوژرێم ناگەڕێمەوە، شمشێرەکەی گرت و لە کالانـەی دەرهێنـا، کالانەکـەی شـکاند و فڕێیدا، جارێکیتر بە تەمای نەما. بـە شمیشـێری روتـەوە روی کـردە دوژمن و تا شەهید بو شەڕی کرد[2].

عـەمری کوڕی جەموح پیاوێکی شەل بـو، شـەلێکی زۆر شـەل، چـوار کـوری هەبو، لەگەڵ گشت غەزاکانی پێغەمبەر ﷺبەشدار دەبون. کـە پێغەمبـەر ﷺ خۆی و موسڵمانانی ئامادە کرد تا بۆ غەزای ئوحد دەربچـن، عـەمریش ویسـتی دەگـەڵ کوڕەکـانی دەربچـێت، بـەڵام کوڕەکـانی پێیـان گـوت: بابـەگیان، خـوا روخسەتی تۆی داوە، توخوا لە ماڵەوە بمێنەوە، ئێمە لە جیاتی تـۆش دەردەچـین، چونکە خودا جیهادی لەسەر تۆ هەڵگرتوە. عەمریش چوە لای پێغەمبـەر ﷺ و گوتی: ئەی پێغەمبەری خوا کوڕەکانم لێناگەڕێن منیش بەشداربم، سـوێند بـەخوا حەز دەکەم شەهید بمو بە لاقی شەلم لەناو بەهەشت پیاسە بکەم. پێغەمبـەر ﷺ

(١) رواه مسلم .

(٢) رواه مسلم.

وەلامی دایەوە و فەرموی: عەمر! خوا جیهادی لەسەر تۆ هەڵگرتوە، بە کوڕەکانیشی گوت: ئێوەش وازی لێ بێنن بەڵکو خوا شەهیدی پێ ببەخشێ، پاشان لەگەڵ پێغەمبەر ﷺ دەرچو و لە شەڕی ئوحد شەهید کرا[1].

شەددادی کوڕی هاد دەگێڕێتەوە و دەڵێ: پیاوێکی دەشتەکی هاتە لای پێغەمبەر ﷺ بڕوای هێناو وەشوێنی کەوت، پاشان گوتی دەگەڵ تۆ کۆچ دەکەم، پێغەمبەر ﷺ چەند یاوەرێکی راسپارد ئاگایان لێبێتو یارمەتی بدەن. کە شەڕی خەیبەر روی دا پێغەمبەر ﷺ چەند شتێکی بە غەنیمەت گرت و دابەشی کرد. بەشی دەشتەکیەکەشی دایە برادەرەکانی و فەرموی کە هاتەوە بیدەنێ، ئەو لەو کاتی مەڕومالاتی برادەرەکانی بردبوە لەوەڕێ، کە گەڕایەوە بەشەکەیان پێدا. گوتی: ئەمە چیە؟ گوتیان بەشی خۆتە و پێغەمبەر ﷺ بۆی دانـاوی. بەشەکەی هەڵگرتو چوە لای پێغەمبەر ﷺ و گوتی: ئەی پێغەمبەری خوا ئەمە چیە؟ فەرموی: بەشی خۆتە، گوتی: بۆ ئەمە وەدوات نەکەوتوم، بۆ ئەوە هاتوم تا تیرێکم بە گەرو بکەوێت و شەهید بم و بگەمە بەهەشت. فەرموی ئەگەر راست بکەی خوا بە راستت دەخاتەوە. پاشان چونەوە شەڕێ، تەرمەکەیان هێنایەوە لای پێغەمبەر ﷺ و گوتیان کوژراوە. فەرموی: خۆیەتی؟ گوتیان: بەڵێ. فەرموی: لەبەرئەوەی راستی کرد بۆیە خواش شەهیدی پێبەخشی[2].

لە خۆپەرستیەوە بەرە و خوا پەرستی:

موسڵمانەکان پێشان بەرلەوەی بڕوابێنن لە روی کارو ئاکار و رەوشت و دانوستان و سیاسەت و کۆمەڵایەتیدا لە بێسەروبەریو پاشاگەردانی دابون و بۆ هیچ دەسەڵاتێك ملکەچ نەبون، بێ سیستەم بون، رێبازێکی دیاریان نەبو، بەگوێرەی هەوەست دەگوزەران و بە کوێری ملیان دەنا و رەمەکیانە پەلیان

(١) زاد المعاد : ٣ / ١٣٥ .
(٢) زاد المعاد : ٣ / ١٩٠ .

دەبزوت، بەڵام ئێستا کە بڕوایان هێناوە لەنێو پەرژینی بڕوا و خواناسی دان و لێی دەرناچن، بڕوایان بە پاشایەتی و دەسەڵات و فەرمانەکانی خوا هێناوە و خۆیان بە بەندە دەزانن‌و گەردەن کەچن، گوێڕایەڵی ڕەهایان بۆ خوا هەیە و لە حوکمی خوا لاڕێ نابن و بە مو لانادەن، لە کەلی شەیتان دابەزیون و هەوەست و خۆپەرستییان تورِ داوە[1]، بەندەی دڵسۆزی خوان و ماڵ و گیان و مامەڵەیان بە گوێرەی ڕەزامەندی خوایە، شەڕ و مەسرەتیان بە ئیزنی خوایە، لە پێناو خوا خۆشنود[2] و تورە دەبن و دەبەخشن و دەسەنن و پەیوەندی دەبەستن‌و دەبڕن.

چاك لە زمانی قورئان و پێغەمبەر ﷺ دەگەیەشتن، لە نەفامێتی کە دەگەڵی پێگەیشتبون حاڵی ببون، ڕاست و ڕەوان لە واتای ئیسلامیان لەلا ڕون بو، زانییان ئیسلام واتە کۆچکردن لە ژیانێکەوە بۆ ژیانێکی‌تر، لە زێدێکەوە بۆ زێدێکی‌تر،[3] لە حوکمێکەوە بۆ حوکمێکی تر، لە بێسەروبەریەوە بەرەو دەسەڵات، لە شەڕو شۆڕەوە بەرەو ملکەچی، لەخۆپەرستیەوە بەرەو خواپەرستی، دەیانزانی کە ئەگەر هاتنە نێو ئیسلام ڕای زاڵ بۆ شەرعەو کەس نابێ کێشەی لەگەڵدا بکات یان بۆچونی خۆی وەپێش بخات و ئەزیەتی پێغەمبەر بدات، دەیانزانی دادگاکاری[4] تەنها بۆ لای خوا دەگەڕێندرێتەوە و ڕاوبۆچونی کەس حوکم ناکات و باو و نەریت ڕۆڵی نامێنێ و نەفس ناکرێتە پێودان، بۆیە کە دەبونە موسڵمان لە ژیانی نەفامی‌و گشت تایبەتمەندی و باو و نەریتەکانیەوە بەرەو ئیسلام و گشت تایبەتمەندی و نەریت‌و ڕەوشەکانی کۆچیان دەکرد، هەر دوابەدوای ئەوەی کە ئیسلامیان قبوڵ دەکرد دەسبەجێ ئەم وەرچەرخانە مەزنە بەرپا دەبو.

بۆ وێنە جارێکیان پێغەمبەر ﷺ تەوافی بە دەوری کەعبەدا دەکرد، فوزاڵەی کوڕی عومەیری کوڕی مەلوحیش هێدی هێدی لێی نزیك دەبوەوە، دەیویست

---

١ توڕدان: فڕێدان.
٢ خۆشنود: ڕازیبون.
٣ زێد: نیشتمان، شوێنی لەدایکبون.
٤ دادگاکاری: تحاکم.

بیکوژێ. پێغەمبەر ﷺ فەرموی: فوزالە ئەتۆی: گوتی: بەڵێ فوزالەمە ئەی پێغەمبەری خوا. فەرموی: لە دڵی خۆتدا چت دەگوت؟ گوتی: هیچ، یادی خوام دەکرد. پێغەمبەر ﷺ پێکەنیو فەرموی: داوای لێخۆشبون لە خوا بکە، پاشان دەستی خستە سەر سینگی، فوزالە دڵی دامرکایەوە و دەیگوت: سوێند بە خوا هێشتا دەستی لەسەر سینگم هەڵنەگرتبو وام لێهات کەسم لە پێغەمبەر خۆشتر نەویێت. دەڵێ: پاشان بەرەو ماڵەوە گەڕامەوە و لە ڕێگادا ئەو ژنەم دیتەوە کە پێشتر پێم گوتبو تەمای چم هەیە. بانگی کردم گوتی: وەرە بزانم چت کرد؟ گوتم: خوا و ئیسلام رازی نابن وەڵامت بدەمەوە[١].

ڕێبیرە رون و نەگۆڕەکانی بانگە وازی پێغەمبەران لەبارەی خواوە:

پێغەمبەران-سڵاوی خوایان لێبێ- زاتو سیفەتو کردەوەکانی خوایان بە خەڵك ناساندبو، لە سەرەتای پەیدابونی بونەوەر و سەرەنجامیان ئاگادار کردبونەوە، پێیان راگەیاندبون کە مرۆڤ لە دوای مردندا چارەنوسی بە کوێ دەگات. خەڵك هەمو ئەو زانستانەیان لە دەمی پێغەمبەرانەوە بیستبو بێئەوەی ماندو بوبن یان بەدوای لێکۆڵینەوە و سۆراخکردن وێڵ بوبن، چونکە خۆیان پێشەکی و سەرەداویان لەدەستدا نەبوە تا بە مەبەستی نادیار بگەن بێگومان ئەم زانستانەش لەو دیوی پەردەی سروشت و هەستەوەن، بۆیە چاوی مرۆڤ بۆی بڕ ناکا و هەستیش تێیدا کار ناکات و زانیاریە سەرەتاییەکانیشیان لەبارەوە نیە.

بەڵام خەڵکەکە سوپاسی ئەو بەخششەیان نەکرد و کاریان هەڵوەشاندەوە و سەرلەجێ[٢] بە خەستو خوڵی پێیدا هەڵچونەوە، سەریان بە دوی نادیاری وا دەنا کە هیچ دەرەتانێکی نەبێ، بەڵەد و چاوساغیان نەدەدۆزیەوە تا ڕێنوێن بن بەڵکو پتر گومڕا دەبون، لەو ئاسمانگەڕەش ماندوتر و سەرقاڵتر دەبون کە لەبارەی جوگرافیاوە قەناعەت بەزانستی مرۆڤایەتی ناکات-کە ساڵەهای ساڵە

(١) زاد المعاد: ٢ / ٣٣٢ .
٢ سەرلەجێ: سەرلەنوێ.

پێوانـەکاریو نەخشەسـازی بـۆ ئـەنجام دراوە-و هـەوڵ دەدا سـەرلەنوێ بـەرزایی شاخەکان و قوڵایی دەریاکـان و فرەوانـی بیابانـەکان و مـەودا و کەوشـەنەکان[1] پێوانە بکاتەوە! کەچی تەمەنەکەشی کورتەو هێندە بڕ ناکات، وزەی بێ بڕسـتە و بەشی ناکات، ئامرازی کەموکورەو باری نابـات، بۆیـە هێنـدەی نـەبرد شـەنگی لەبەر بـڕا و ورەی بـەردا، لـە ئەنجامـدا کۆمـەڵێك زانیـاریو پێوانـەی شـێواوی هێنایەوە. جا ئەوانی بەبێ چاوساغو بێ ڕێنوێنی لەبارەی خـواوە پێهەڵاچـون بـە هەمان شێوە کۆمەڵێك بۆچونی هەڵەقو بەلەق و زانیاری کـەموکوڕ و ورتـەورتی وێڵ و لێڵ و بیردۆزەی نابەکامیان هێنایەوەو، خۆیان و خەڵکیشـیان بـە گـومڕا برد.

هەروەها پێغەمبەران-سڵاوی خوایان لـێبێ- گەلێك ڕێبیری نەگۆڕ و جێگیری وایان فێری مرۆڤ کرد بو کە لە گشت شوێن و کاتێك ببن بە بنچـینەی ژیـارێکی پایەدار و ژیانێکی ئاسودە، بەڵام ئەوان سەردەم بۆ سەردەم خۆیـان لـێ بێبەشـتر دەکردو، ژیاریان لەسەر لێواری کەندەڵانێکی دارماو و بناغەیەکی داڕوخـاو و بـە پێودانی پێـوان و ئـەزمونان بنیـاد نایـەوە، بۆیـە بناغـەی ژیارەکـەیان راخـزا و دیوارەکانی داڕوخا و بان و سایپتەکەیان بەسەردا تەپی.

بەڵام یاوەران-ڕەزای خوایان لـێبێ- کە گشـت ئـەو زانسـتانەیان لـە دەمـی پێغەمبەرەوە ﷺ وەرگرت گەلێك بەختەوەر و سەرکەوتو بون، ماندو نەبون و لە بەروبوم بەهرەمەند بون، وزەو زیرەکـیو کۆششـیان بـۆ کـاریتر تـەرخان کـرد و کاتیان بۆ بەرفرە بو و لە کاری سودبەخشی دین و دنیادا بەسەریان برد، دەستیان بە پەتێکی پتەو گرت و بە هۆشـی دڵ دینیان وەرگرت.

١ کەوشەن: سنور، تخوب.

بەندی سێیەم

کۆمەڵگـەی ئیسـلامی

چـەپکێك گـوڵ:

بڕوابون بە خواو بە پێغەمبەر و بە ڕۆژی دوایی و ملکەچبون بۆ خوا و بۆ دینەکەی چفتوچەوێڵیەکانی ژیانی تەخت کرد، هەمو تاکێکی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی بردەوە شوێنی شایانی خۆی، نرخو ڕێزی کەم نەکردەوەو لە پێی خۆشی نەبردە دەرەوە، هەمو مرۆڤەکانی دنیا بونە چەپکێك گوڵی بێ چقڵ، بونە یەك خێزان، باوکی هەموان ئادەم بو، ئادەمیش لە گڵ بو، عەرەب وعەجەم[1] جیاوزییان نەبو، جیاوازی ڕێزیش بە تەقوا بو. پێغەمبەر ﷺ دەیفەرمو: ((**كُلّكُمْ بَنُو آدَمَ وَآدَمُ خُلِقَ مِنْ تُرَابٍ، لَيَنْتَهِيَنَّ قَوْمٌ يَفخَرونَ بِآبَائِهم أَوْ لَيَكُونُنَّ أَهْوَنَ عَلَى اللَّهِ تعالى مِنَ الْجِعْلانِ**[2]: هەموتان لە نەوەی ئادەمن، ئادەمیش لە خۆڵ خەڵق بوە، با ئەوانەی خۆ بە باوباپیران هەڵدەدەنەوە واز بێنن دەنا لە لای خوا لە قالۆچەش بێ ڕێزتر دەبن)).

خەڵك ئەوەشی دەبیست کە دەیفەرمو: ((**يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ اللَّهَ قَدْ أَذْهَبَ عَنْكُمْ عُبِّيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ وَتَعَظُّمَهَا بِآبَائِهَا، فَالنَّاسُ رَجُلانِ، رجلٌ بَرٌّ تَقِيٌّ كَرِيمٌ عَلَى اللَّهِ تعالى، وَفَاجِرٌ شَقِيٌّ هَيِّنٌ عَلَى اللَّهِ تَعالى**[3]: هـۆ خەڵکینە! خوا تانەوتەشەرگرتنو شانازیکردنی نەفامیانەی بە بابو باپیرانی لەسەر لابردون، بزانن ئێستا خەڵك دو جۆرن: یان پیاوێکی چاكو لەخواترسە و لەلای خوا زۆر بەڕێزە، یان پیاوێکی خراپ و لەخوا یاخیەو لەلای خوا زۆر بێنرخە)).

---

(١) بە کەسانی غەیری عەرەب دگوترێ عەجەم. وەرگێڕ
(٢) تفسير ابن كثير، سورة الحجرات.
(٣) رواه ابن أبي حاتم .

هەروەها دەیفـەرمو: ((**إنَّ أَنْسَابَكُمْ هَذِهِ لَيْسَتْ لمنَسَبةٍ عَلَى أَحَدٍ، كُلُّكُمْ بَنُو آدَمَ، طَفُّ الصَّاعِ لَمْ يَمْنَعُوهُ، لَيْسَ لأَحَدٍ عَلَى أَحَدٍ فَضْلٌ إلاّ بِدِينٍ وَ تَقْوَى**[١]: کەس بە نەژادو رەچەڵەك لەسەر کەس گەورەتر نابێو کەسیش کەمتر نابێ، هەموتان نەوەی ئادەمنو وەك زاری تەرازو بەرانبەرن، کەس هیچی بەسەر کەسیترەوە نیە، مەگەر بە دین وتەقوا)). ئەبوذەر-خوا لێی رازی بێ- لە پێغەمبەر ﷺ دەگێڕێتەوە کە فەرمویەتی: ((**أنظر فأنّك لست بخير من أحمر ولا أسود، إلاّ أن تفضله بتقوى الله**: بڕوانە، تۆ لە هیچ کەسو لە هیچ سور و رەش پێستێك چاکتر نیت تەنها بەتەقوا نەبێ)). هەروەها لە شەودا کە لەخوا دەپاڕایەوە خەڵك گوێبیستی دەبون کە دەیفەرمو: ((**وأنا شهيد أن العباد كلّهم أخوة**[٢]: من شاهیدم کە هەمو بەندەکان برای یەکترن)).

ئەو کەسەی بانگەواز بۆ دەمارگیری بکات لە ئێمە نیە:

پێغەمبەر ﷺ رەگو ریشاڵی نەفامێتی هەڵکێشا و تۆوەکەی لەناوبرد و گشت پەنجەرەکانی داخست، فەرموی: ((**ليس مِنّا مَنْ دَعا الى عَصَبِيّةٍ، وليس مِنّا مَنْ قاتَلَ عَلى عَصَبِيّةٍ وَلَيْسَ مِنّا مَنْ مَاتَ على عَصَبِيّة**[٣]: ئەو کەسە هەرگیز لە ئێمە نیە کە بانگەواز بۆ دەمارگیری دەکات یان شەڕی لە پێناودا دەکات یان لەسەری دەمرێ)). جابری کوڕی عەبدوڵلا دەڵێ: ((لە غەزادا بوین کۆچەرێك لەقەیەکی لە یاریدەدەرێك[٤] دا. یاریدەدەرەکە هەڵیدایێو گوتی: یاریدەدەران! هەڵسن یارمەتیم بدەن، کۆچەریەکەش گوتی: کۆچەران! ئێوەش هەڵسن. پێغەمبەر ﷺ فەرموی: واز لەو دەمارگیریە بێنن، بۆگەنە))[٥].

---

(١) رواه امام أحمد .

(٢) رواه ابو داود.

(٣) رواه ابوداود .

(٤) کۆچەران: المهاجرين.   یاریدەدەران: الأنصار

(٥)رواه البخاري

پێغەمبەر ﷺ فیزو دەماری نەفامێتی حەڕام کرد. نەفامێتی عەرەبەکان بەبێ سنور پشتی یەکتریان دەگرت بەڵام پێغەمبەر ﷺ سنوری بۆ کێشا، یەکێك لە نەریتە جێگیر و پەندە هەرە باوەکانی نەفامێتی دەیگوت: ((أنصر أخاك ظالماً أو مظلوماً: براکەت زاڵم بێ یا ستەمدیدە، لە پشتی بە و یارمەتیدە))، بەڵام پێغەمبەر ﷺ پێی فەرمون: ((**مَن نَصَرَ قَوْمَهُ عَلَى غَيرِ الحَقّ فَهُوَ كَالْبَعيرِ الَّذي ردي فَهُوَ ينْزَع بِذَنْبِهِ**[1]: ئەو کەسەی هۆزەکەی لەسەر ناهەق سەربخات وەك ئەوە وایە وشترێك قاچەکانی لە زەوی رۆچوبێو عاسێ بوبێ ئەویش بە کلکیەوە دەری بێنێ)).

دەرون و ئاوەزی موسڵمانی عەرەب بەجۆرێك کە گۆڕا پەندە باو و بڵاوەکەی پێ قبوڵ نەکرێ، بۆیە کە پێغەمبەر ﷺ جارێکیان فەرموی: ((**أُنْصُرْ أَخاكَ ظَالِمَاً أَوْ مَظْلُومَاً**)) خۆی پێ رانەگیراو پرسی: ئەی پێغەمبەری خوا قەینا ئەگەر ستەمدیدە بێ بەڵام ئەگەر زاڵم بێ؟ فەرموی: کە دەستی زاڵمەکەت گرت و نەتهێشت ستەم بکات کەواتە پشتیت گرتوە))[2].

هەموتان شوانو بەرپرسن:

لە کۆمەڵگەی ئیسلامیدا چین و توێژو رەگەزە جیاوازەکان هاوکاری یەکتر ودەست لەناو دەست بون، کەس مافی کەسی پێشێل نەدەکرد، پیاو سەرداری ئافرەت بون چونکە خوا پلەیەکی پتری پێبەخشیون و دابینکردنی بژێوییان لە ئەستۆ بو، ئافرەتانیش خواپەرستو داوێنپاك و چاکەکار بون، هەروەك ئەرکی ژنانەیان لەسەر شان بو مافی ڕەوای خۆشیان هەبو، سەرجەم تاکەکانی کۆمەڵگە شوان بونو لە کار و خەڵکی ژێر دەستیان بەرپرس بون، پێشەوا لە خەڵك بەرپرس بو، پیاو لە خاوخێزانی بەرپرس بو، ئافرەت لە ماڵیمێرد و منداڵانی بەرپرس

---

(١) تفسير ابن كثير .
(٢) حديث متفق عليه .

بو، خزمەتکار لە ماڵی گەورەکەی بەرپرس بو[1]،بەمجۆرە کۆمەڵگەی ئیسلامی کۆمەڵگەیەکی ڕێڕاست و سەرڕاست بو، لە کاروبارەکانی خۆی بەرپرس بو.

گوێڕایەڵی لە سەرپێچیدا نیە:

موسڵمانەکان تەنها لەسەر هەق هاریکار بون و کاریشیان بە پرس‌وڕا بو، ئەگەر خەلیفە لەسەر گوێڕایەڵی خوا بوایە گوێڕایەڵی دەبون و ئەگەر لە خواش یاخی بوایە گوێڕایەڵی نەدەبون، دروشمی حوکمیان بریتی بو لە: ((**لا طاعة لمخلوق في معصية الخالق**[2]: هیچ کەسێك گوێڕایەڵی بۆ ناکرێ ئەگەر فەرمانەکەی سەرپێچی خوای تیدا بێ)). ماڵو گەنجینە کە پێشتر خۆراکی دەمی پاشایان بو و دەوڵەمەندەکان بە فێڵ و گزی دایاندەگرت؛ بوە ماڵی خوا و تەنها لە پێناو خواو بۆ کاری خێر خەرج دەکرا و موسڵمانانیش ئەمینداری بون.

خەلیفە وەك سەرپەرشتی هەتیو ئەگەر پێویست بوایە بە قەد پێویست خەرجی دەکرد و ئەگەر پێویستیشی پێ نەبوایە دەستی بۆ درێژ نەدەکرد. زەوی‌وزار کە پاشاو کاربەدەستان بە ئارەزوی خۆیان دەیانبەخشیو زەوتیان دەکرد یان وەك پارچە پەڕۆ دایاندەبڕی، بوە موڵکی خوا و ئەگەر یەکێك بە قەد بستێك ستەمی بکردایە خوا لە حەفت تەبەقەی زەوی دەیبردە خوارەوە.

پێغەمبەر ﷺ شوێنی روح و دەرونی کۆمەڵگەی گرتەوە:

کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی لە سەرلەبەری ژیان و لە هەر شتێکی وەریدەگرت یان جێی‌دەهێشت گوڕوتین و چالاکی نەمابو، ماندو و شەکەت و خنکا بو، لە پێناو مەرامی گەورەکەیدا بە نابەدڵیو بە ناچاریەوە پەلکێشی شەڕ دەکرا، هێشتا تۆڵەی نەسەندبوەوە و برینی سارێژ نەببو کەچی بە تۆبزی ئاشتەوایی پێ مۆر دەکرا. لەم کۆمەڵگەیەدا پیاوەکان ناچار دەکران قوربانی بدەن و ماندوێتی ببینن

(١) متفق عليه .
(٢) متفق عليه .

و ئازاری كاری سەخت بچێژن بێئەوەی بۆ مەبەستێكی رەوا بێ‌و ویـژدان‌و سـۆزی لەگەڵـدا بـێ، سـەركردەكانیان خـۆش نەدەویسـت‌و سـەركردەش ئـەوانی خۆشنەدەویست كەچی ناچاربون گوێڕایەڵی كەسانێك بن خۆشیان نەوێت، دەبوایـە سەروماڵ بۆ كەسانێك بكەنە قوربانی كـە رقیـان لـێ دەبونـەوە، پشـكۆی دڵان خـامۆش ببـو، سـۆزی دەرونـان سـارد و كـز ببـو، خـەڵك دەگـەڵ دوڕویـی‌و رواڵـەتبازی[1] و ناپـاكی گـەورە ببـون و دەرون دەگـەڵ زەبـونی‌و ژێردەسـتەیی و ملشۆڕی و ستەمباری راهاتبو .

ئەو سۆزە بەهێزەی-كە مایەی ئەنجامدانی زۆربـەی سـەمەرەكانی‌مرۆڤایەتی و داستانە نەمرەكانی مێژوە، كە خـەڵك پێـی دەڵـێن (خۆشەویسـتی)- لـە ئـارادا نەمابو، ماوەی چەندین سەدە بو كەس پەیدا نەببو وەجۆشی بخاتەوە و بـەروبومی لـێ وەبەرهەم بێنێ، خۆشەویستی هەر هێندە بو كە شاعیرانی كۆن‌و نـوێ چـەند شـعرێكی لە پێنـاو جـوانی جۆراوجـۆر و دیمـەنی دلڕفێنـی فانیـدا پێهـەڵبڵێن و هیچی‌تر .

لەنێو ئەم كۆمەڵگە سەرگەردان و ستەمدیدەیەدا محمـد ﷺ راپەڕی‌و كۆت‌و زنجیری هەڵوەشاند، پاشان شوێنی روح و دەرون و دڵ‌و چاوانی گرتەوە، موحەمـەد ﷺ ئەو مرۆڤە بو كە خوا بەرزترین سیفەتەكانی جـوانی و تـەواوی و تـەژیترین واتاكانی باشی‌و چاكەكاری تێدا كۆ كردبۆوە، یەكێك لـە رێگـا بیدیبایـە سـامی لێدەكرد، كە لەگەڵی تێكەڵ دەبو خۆشی دەویست. یەكێك لە وەسفیدا دەڵێ: بـەر لە محمـد و لە دواشیدا كەسم وەكو ئەو نەدیوە. پیاو كە دەیبینی پڕبەدڵ خۆشـی دەویست وەك چۆن ئاو لە تاڤگەوە بەرەو گۆلاو هەڵدەرژێ، دڵ‌و دەرون بۆی كـێش دەبو وەك چۆن ئاسن بە موگناتیس كێش دەبێ، دەتگوت روح‌و دڵ رۆژگارێكە بۆ دیداری چاوەڕێن، نەتەوەكەی بە جۆرێـك خۆشیانویسـتوە و فـەرمانیان جێبـەجێ كردوە لە مێژوی شەیدا و خۆشەویستان شتی وا نـەبوە. لـە رادەبـەدەر خۆشـیان ویستوە و سەرو ماڵ‌و ژن‌و منداڵیان بۆ كردۆتەوە قوربانی، بـە شـێوەیەك نـە لـە پێشتر و نە لە پاشتر هاوشێوەی نەبوە.

---

(١) رواڵەتبازی: ریابازی.

خۆشویستن و بالاگەردبونی بێوێنە:

رۆژێکیان دوای ئەوەی ئەبوبەکری کوڕی ئەبو قوحافە ببوە موسڵمان، هاوبەشپەرستەکان لێی کۆبونەوە و خستیانە ژێر دەستو پێیان و خراپیان لێدا، عوتبەی کوڕی رەبیعە هەردو کەوشەکەی پێکەوە گرتبوە دەست و رایدەوەشاندە دەموچاوی، هەمو لەشیان کردە خوێن، دەمو لوت و چاوی جیا نەدەکرایەوە، خوێن لە زگی نەدەوەستا، بەرەی تەیمیەکان کە خزمی بون هاتن خەڵکەکەیان دورخستەوە و خستیانە ناو پۆشاکێك و بردیانەوە ماڵەوە، لە مردنی بێگومان بون، تا بەرەبەری ئێواری هەستو خوستی نەبو، بەلام هەرکە بەهۆش خۆی هاتەوە گوتی: پێغەمبەر چی بەسەر هات؟ خزمەکانی قسەی رەقو ناخۆشیان ئاراستە کرد و سەرزەنشتیان کرد و پێیان گوت: تۆ لەسەر موحەممەد وات لێ بەسەرهاتوە هێشتا لەو دەپرسی؟! بەجێیان هێشتو بە دایکیان گوت: ئەگەر ئاو بێ نان بێ برێکی دەرخوارد بدە. پاشان دایکی چوە پشت سەریو زۆری قسە بۆ کرد واز بێنێ، بەلام ئەو هەر دەیگوت: پێغەمبەر چی بەسەر هات؟ دایکی گوتی: بڕوا بکە ئاگام لێنیە. گوتی: بڕۆ بۆ لای دایکی جومەیلی کچی خەتتابی لەو بپرسە، ئەویش چوە لایو گوتی: ئەبوبەکر دەڵێ موحەممەدی کوڕی عەبدولا چی بەسەر هاتوە؟ گوتی: نە ئەبوبەکر دەناسمو نە موحەممەد، ئەگەر حەزیش دەکەی دێمە لای کوڕەکەت. گوتی: باشە وەرە. جا کە ئەبوبەکری بەو پەشۆکاویەوە دیت ئاوا لەسەر جێ کەوتوە و رەنگی مردوی لێنیشتوە، قیژاندی و گوتی: بەو خودایە ئەو کەسانەی وایان لێکردوی خوانەناس و بێبڕوان، ئومێدم هەیە خوا تۆڵەیان لێ وەرگرێتەوە، ئەبوبەکر لێی پرسی: پێغەمبەر چی بەسەر هات ؟ گوتی: ئاخر دایکت لێرەیە، گوتی: قەیناکە، گوتی: ساغو سەلامەتە.

گوتی: لە کوێیە؟ گوتی: لە ماڵی کوڕی ئەرقەمە. گوتی: دەسوێند بە خوا تا نەگەمە لای پێغەمبەری خوا نانو ئاوم بە گەرو ناکەوێ. پاشان هەر لەوێ مانەوە

تا ئێوارە داهاتو خەڵك هاتوچۆی نەما، ئینجا هەریەکەو بن پیلێکیان گرت و بردیانە لای پێغەمبەر ﷺ))[(١)].

ژنێکی ئەنساری لەشەڕی ئوحددا باوكو برا و مێردەکەی شەهید کران، کە تەرمەکانیان هێنایەوە گوتی: ئەدی پێغەمبەری خوا چۆنە؟ گوتیان: سوپاس بۆ خوا سەلامەتە گوتی: کوانێ با بیبینم، کە بینی ئەوجا دڵنیا بو و گوتی: مادەم تۆ سەلامەت بی هیچ بەڵایەك سەخت نیە[(٢)].

کە خوبەیبیان بردە سەر تەختەداری تیرباران کردنێ، گوتیان: هۆ خوبەیب! حەز دەکەی موحەممەد لێرە لە جێی تۆ بوایە؟ گوتی:هەرگیز، نەك لە جێی من بێ، بەڵکو حەزدەکەم من بکوژرێم نەك ئەو دڕکێکی لە پێ ڕاچێ. ئەوانیش گاڵتەیان پێکردو دایانە قاقای پێکەنین[(٣)].

زەیدی کوڕی ثابت دەگێڕێتەوە و دەڵێ: پێغەمبەر ﷺ رایسپاردم سەعدی کوڕی روبەییع بدۆزمەوە، فەرموی: ئەگەر دۆزیتەوە سڵاوی منی پێ بگەیەنە و بڵێ: پێغەمبەری خوا دەڵێ حاڵی چۆنە؟ منیش لەنێو تەرمەکاندا دەگەڕام تا دۆزیمەوە، لە حەفتا شوێن بە تیر و رم و شمشێر بریندار ببو پێم گوت: سەعد! پێغەمبەر ﷺ سڵاوت لێدەکات و دەڵێ حاڵت چۆنە؟ گوتی سڵاو لە پێغەمبەرﷺیش بێ و پێی بڵێ: ئەی پێغەمبەری خوا بۆن و بەرامەی بەهەشت دەکەم. تۆش بە خزمە یاریدەدەرەکانم بڵێ: تا هانای چاویان دنیا ببینێ ئەگەر بێبڕواکان هەر زەبرێك لە پێغەمبەر ﷺ بوەشێنن لە لای خوا شەرمەزارن. پاشان گیانی دەرچو[(٤)].

(١) البداية والنهاية : ٣ / ٣٠ .
(٢) رواه ابن اسحاق امام المغازي، ورواه البيهقي مرسلاً .
(٣) البداية والنهاية : ٤ / ٦٣ .
(٤) زاد المعاد : ٢ / ١٣٤ .

ئەبو دوجانە لەشەڕی ئوحددا سینگی لە پێغەمبەر ﷺ کردبو، هەمو ئەو تیرانەی لە پێغەمبەریان دەگرت بە پشتی وی دەکەوت کەچی لە شوێنی خۆشی نەدەجولا و لانەدەکەوت[١].

مالیکی ئەلخدری هەمو برینەکانی لەشی پێغەمبەر ﷺی هەڵمشت تا پاك بونەوە، پێغەمبەر ﷺ پێی گوت: لە دەمتی فڕێ دە، گوتی سوێند بەخوا فڕێی نادەم[٢].

ئەبو سوفیان کە چوە مەدینە، لەوێدا چوە ماڵی کچەکەی-دایکی حەبیبە، ویستی دانیشێ بەڵام دایکی حەبیبە زو حەسیرەکەی هەڵگرت و نەیهێشت لەسەری دانیشێ، ئەبو سوفیان گوتی: کچم! نازانم لەبەر جێگاکەت بو یا لەبەر منت بو؟ گوتی: لەبەر ئەوە بو جێی پێغەمبەر ﷺ بو، تۆش هاوبەشپەرستی، پیسی[٣].

عوروەی کوڕی مەسعودی ثەقەفی دوای ئەوەی لە پەیمانی حودەیبیە گەڕایەوە بە برادەرەکانی گوت: هەیاران! سوێند بەخوا بە وەفد بۆ لای گەلێك لە پاشایان چومە، چویمە لای قەیسەر و کیسرا و نەجاشی، سوێند بەخوا هیچ پاشایەکم نەدیوە وەکو یاوەرانی موحەممەد رێزی موحەممەد دەگرنو بە گەورەی دەزانن؛ رێزی بگرنو بە گەورەی بزانن، سوێند بە خوا کە بەڵغیش فڕێ دەدا زو یەکێکیان دەیگرێتەوە و لە دەموچاوی و لەشی هەڵدەسوێ، کە فەرمانیان پێدەکا یەکسەر رادەپەڕن، کە دەستنوێژ هەڵدەگرێ خەریکە لەسەر پاشماوەی ئاوەکەی ببێتە شەڕ و هەریەکە دەیەوێ کەمێکی وەبەرکەوێ، کە قسەی لەلادا دەکەن دەنگیان زۆر نزم دەکەنەوە، لەبەر رێزو گەورەییەکەی زۆر تەماشای چاوی ناکەن[٤].

(١) هەمان سەرچاوەی پێشو.
(٢) هەمان سەرچاوەی پێشو: ١٣٦/٢
(٣) سیرة ابن هشام: ذكر الاسباب الموجبة للمسير الى مكة .
(٤) زاد المعاد : ٣ / ١٢٥ .

ملکەچبونی ناوازە:

سـەربازە خۆبەخشـەکانی ((خۆشەویسـتی)) بـێ سـێودو لێکـردن ملکەچـی فەرمانەکانی پێغەمبەر ﷺ بون، لەبەرئەوەی پڕ بە دڵ خۆشیان دەویست و پڕ بە تواناش ملکەچی دەبون، جوانترین وتە لەم بارەوە وتەکەی سەعدی کوڕی موعـاذ بو کە بەر لە شەڕی بەدر لەباتی خۆیو یاریدەدەرەکان گوتی: ((من بە ناوی خۆم و یاریدەدەرەکانەوە دەدوێمو دەڵێم: بۆ کوێ بڕۆی، پەیوەندی لەگەڵ کێ ببەستی و ببڕی لەگەڵتین، چەند ماڵمان لـێ وەرگری یا ببەخشـی پێخۆشـنودین، ئـەوەشمان پێ خۆشـترە کە وەریدەگری، فەرمان فەرمانی تۆیە و ئێمەش ئامـادەین، سـوێند بەخوا ئەگەر بچیە زرێبارەکەی غەمدانیش لەگەڵتین، ئەگەر خۆت لەم دەریایـەش بدەی خۆ لـێ دەدەین))[١].

بـە مـوو لـە فـەرمانی پێغەمبـەریان لانـەدەدا، کاتێـك پێغەمبـەر ﷺ فەرمانیکرد هیچ کەسێك لە خەڵکی مەدینە دەگەڵ ئەو سێکەسەی لـە غـەزای تەبوك بەشدار ببون نەدوێ؛ هەمو گوێڕایەڵی بونو کەس قسەی لەگەڵدا نـەکردن. شاری مەدینەیان لـێ ببوە شاری مردوان، کەس نەبو بانگیان بکات یان وەڵامیان بداتەوە. کەعب دەڵێ: پێغەمبەر ﷺ فەرمانی کرد هیچ کەسـێك قسـە لەگـەڵ ئـەو سـێ کەسـەمان نـەکات، خـەڵکیش خـۆی لـێ وەدور گـرتین و بـون بـە خەڵکێکیتر، تەنانـەت زەویشـم لـێ گـۆڕا بـو، ئـەو زەویـە نـەبو کـە پێشـتر دەمناسی. پاشان دەڵێ: زۆری خایاند و موسڵمانانیش گەلێکم لەگەڵ وشك بـون، جارێك لەبەر بێزاری چوم بەسەر دیواری شورەی ماڵی ئەبو قەتادە هەڵگەڕام-کـە ئامۆزاو خۆشەویستترین کەس بو لە لام-و سڵاوم لێکرد، سوێند بـەخوا وەڵامـی نەدامەوە، گوتم : هۆ ئەبو قەتادە! تو و خـوا دەزانـی خـوا و پێغەمبـەرم خـۆش دەوێ؟ بێدەنگ بو، دوبارە بانگم کردەوە هەر بێـدەنگ بـو، جـاری سـێیەم کـە

---

(١) هەمان سەرچاوەی پێشـو : ٣ / ١٣٠ .

بانگم کردەوە گوتی: خواو پێغەمبەر زاناترن. چاوم پڕ فرمێسك بو و دابەزیم و ڕۆیشتم[١].

کەعب ئەوپەڕی ملکەچی بۆ پێغەمبەر ﷺ هەبو، هەرچەندە زور سەرزەنشت و وشك ڕەفتاری لەگەڵدا کرابو بەڵام کە پێغەمبەر ﷺ خەبەری بۆ نارد لە ژنەکەی دور کەوێتەوە گوێڕایەڵ بو و گوتی: هەر تەنها لێی وەدور کەوم یان چ شتێکی تریش بکەم؟ فەرموی: نا بەس لێی وەدور کەوە، ئەویش بە ژنەکەی گوت: بگەڕێوە ماڵی باوکت، تا خوا کارەکەم یەکلا دەکاتەوە لەوێ بە[٢].

پێغەمبەری لە هەمو کەس خۆشتر ویستوە و هیچ کەسێکی بەسەر پێغەمبەر هەڵنەبژاردوە، پاشای غەسسان کە زانیبوی کەعب لەو تەنگو چەڵەمەیە دایەو خەڵك سەرکۆنەی دەکەنو بە وشکی ڕەفتاری لەگەڵدا دەکەن، ویستی حاڵەتەکەی هەڵقۆزێتەوە و داوای لێکرد بچێتە لای، بەڵام ئەو ڕەتی کردەوە. کەعب خۆی دەگێڕێتەوە و دەڵێ: ((لە بازاڕی مەدینەدا دەگەڕام، پیاوێکی نیبطی خەڵکی شام یەکێك بو لەوانەی خواردنیان هێنابو لە مەدینە بیفرۆشن، دەیگوت: کێ کەعبی کوڕی مالیکم پێ نیشان دەدا؟ خەڵکیش پەنجەیان بۆ من ڕادەکێشا، هاتە لامو نامەیەکی پاشای غەسسانی دایە دەستم- منیش خۆم نوسەر بوم- نامەکەم خوێندەوە تێیدا نوسرابو: زانیومانە هاوەڵەکەت ساردی لەگەڵدا نواندوی، خۆ خوا نەیکردوە هەر لە نیشتمانی کەساسو زەبونیدا بیت، وەرە لای من، من بەختەوەرت دەکەم. کە خوێندمەوە گوتم: ئەوەش تاقیکردنەوەیەکی ترە، نامەکەم خستە ناو تەندورێك و سوتاندم[٣].

یەکێکیتر لە هەڵوێستە سەیر و سەمەرەکانی گوێڕایەڵیو خێرایی ملکەچبون ئەوەبو کاتێك کە ئایەتی حەڕامکردنی عەرەق دابەزی یاوەران لە کۆڕی عەرەق خواردنەوە دابون، ئەبو بورەیدە لە باوکیەوە دەگێڕێتەوە دەڵێ: دانیشتبوین عەرەقمان دەخواردەوە پێمان وابو کارێکی جوانو پیاوانەیە، هەستام چومە لای

---

(١) متفق علیه .

(٢) متفق علیه .

(٣) متفق علیه .

پێغەمبەر ﷺ و سـلاوم لێکرد، ئەم ئایەتە دابەزیبو کە عەرەق حـەڕام دەکـات: ﴿ يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالأَنصَابُ وَالأَزْلاَمُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ . إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنْ الصَّلاَةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنتَهُونَ ﴾المائدة: ٩٠-٩١ ، یەکسەر گەڕامەوە لای هاوەڵـەکانم و ئایەتەکـەم بـۆ خوێندنەوە، هەندێکیان کاسەیان لە دەستی بـو و کـەمێکیان لـێ خواردبـۆوە و کەمێکیشی لەناودا مابو، کاسەکەیان لە بن لێوی سەرەوەی دەمیان دانـاو وەکـو کەڵەشاخگر عەرەقەکەیان تف کردەوە، پاشان عەرەقەکانیان ڕشتەوە ناو دەفرەکان و گوتیان: وازمان هێنا پەروەردگار، وازمان هێنا پەروەردگار[1].

پڕ بەدڵ گوێڕایەڵی پێغەمبەر ﷺ بون تەنانەت پێغەمبەریان لەسەروی سەر و خێزان و هۆزیش داناوە، هەڵوێسـتەکەی (عەبـدوڵڵای کـوڕی عەبـدوڵڵای کـوڕی ئوبەی) بەڵگەو نمونەیەکە لە نمونە هەرە سەیر و سەمەرەکانی گوێڕایەڵی کە ئیبنو جەریر بە سـەنەدی خۆیەوە لە ئیبنو زەید دەگێڕێتەوە کە گوتویـەتی: پێغەمبـەر ﷺ بانگی عەبدوڵڵای کوڕی عەبدوڵڵای کوڕی ئوبەی کرد و پێی گـوت: ئاگـات لێیە باوکت چ دەڵێ! گوتی: چ دەڵێ دایك و باوکم بە قوربانت بێ؟ فەرموی: دەڵێ ئەگەر بگەڕێینەوە دەبێ ئەوەی کەس بێ ناکەس لە شار وەدەرنێ. گوتی: ڕاسـتە، ئەی پێغەمبەری خوا! سـوێندم بـە خـوا ئـەتۆ کەسـی و ئـەویش ناکـەس. ئـەی پێغەمبەری خوا ! خۆشت وا هاتوی بـۆ مەدینـەو خـەڵکیش دەزانـن کـە کـەس ئەوەندەی من بۆ باوکی باش نیە، بەڵام ئەگەر خواو پێغەمبەری خوا ڕەزامەنـدی بفەرمون هەر ئێستا دەچم لە گـەردنی دەدەم، پێغەمبـەر ﷺ فـەرموی: نـا، وا مەکە. جا کە بۆ مەدینە گەڕانەوە (چونکە بۆ شـەڕی خەنـدەق چـوبونە دەرەوەی شاری . وەرگێڕ) عەبدوڵڵای کـوڕی عەبـدوڵڵای کـوڕی ئوبـەی، بـە شـمشـێری ڕوتەوە لەبەر دەروازەی مەدینە وەستا بو و چاوەڕێی بـاوکی دەکـرد، کـە بـاوکی هاتەوە پێی گوت، تـۆ گوتوتـە ئـەوەی کـەس بـێ ناکـەس وەدەردەنـێ؟ ئێسـتا

(١) رواه ابـن جريـر بسـنده فى التفسـير عنـد قولـه تعالـى: ﴿ يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ ﴾المائدة: ٩٠، تفسـير الطبرى، ج ٧.

وەدەردەکەوێ کێ کەس و کێ ناکەسە؟ ئەوە ناڵێم خواو پێغەمبەری خوا رێگەت بدەن ئەگینا سوێند بەخوا هەرگیز نابێ پێت وەشاری بکەوێتەوە، هەرگیز نابێ جارێکیتر لە سێبەری مەدینەدا بسێیتەوە. باوکیشی هاواریکرد: هۆ خەزرەجیەکان! کوڕەکەم ناهێڵێ بگەڕێمەوە ماڵی خۆم! کوڕەکەم نایەڵێ بچمەوە ماڵی خۆم!. ئەویش گوتی: وەڵڵاهی قەت ناچێتەوە تا پێغەمبەر رێگەی دەدا. چەند پیاوێك کۆبونەوە و پێیان گوت رێگەی بدە با بڕواتە ژورەوە، گوتی، نا بەخوای نارِوا مەگەر خواو پێغەمبەر رێگەی بدەن. چونە لای پێغەمبەر ﷺ و هەواڵیان پێ راگەیاند، ئەویش فەرموی: بڕۆن پێی بڵێن با وازی لێبێنێ و بچێتەوە ماڵی خۆی، ئەوانیش هاتنەوە فەرمانەکەی پێغەمبەریان پێراگەیاند، گوتی: مادەم فەرمانی پێغەمبەر ﷺ بێ بەسەرچاو[1].

(١) تفسير الطبري، ب ٢٨ .

بەندی چوارەم

چۆن پێغەمبەر ﷺ كەرستەی خاوی نەفامێتی كردە بەرهەمی ناوازەی[١] مرۆڤایەتی؟

پێغەمبەر ﷺ به هۆی بڕوا فرەوانو قوڵەكەیەوە، به ئـامۆژی[٢] رێكـوپێكی پێغەمبەرانەیـەوە، بـه پەروەردەیـەكی ورد و كارامـەوە، بـه كەسـایەتیە بێوێنەكەیەوە، بـه سـای پەرتوكـه ئاسمانیەكەیـەوە كـه پـەرجوێكی بێهاوتایـه و سەمەرەكانی لەبن نایه، ژیانێكی تازەی به بەر مرۆڤایەتیدا كردەوە.

پێغەمبەر ﷺ روی كردە توانسته مرۆڤایەتیـەكان كـه وەك كەرسـتەی خـاو هەڵدرابونەوە سەریەكو كەس به دەوڵەمەندیەكەی نەدەزانیو شوێنەكەی نەناسـرا بو و بێباوەڕی و نەفامێتی و دنیاپەرستی بـه فـیرۆی دابـون، روی تێكـرد و بـه یاریدەی خواوە بڕوا و بیروباوەڕی تێدا بوژاندەوە، روحێكی تازەی به بەردا كردەوە و وزه شـاراوەكانی تەقاندەوە و بەهره پەژموردەكانی[٣] گەشـاندەوە و هەریەكەی دەبردەوە شوێنی شیاوی خۆیو وەك خشـت شوێنی خۆیان دەگرتـەوەو نەخشـیان دێنا، دەتگوت شوێنەكەی دەمێكـه كـەلێن بـوە و چـاوەڕێی ئـەم پڕبونەوەیـەی كردوە، پێشـتر دەتگوت پەیكەربون كەچـی ئێسـتا بونەتـه جەسـتەی گەشـاوە و مرۆڤی به جولەجول، پێشـتر دەتگوت مردوی بێ جولەبون كەچـی ئێسـتا زنـدو بونەتەوە و ئیرادە بەسەر جیهاندا پیادە دەكەن، پێشـتر دەتگوت كوێر بون كەچـی ئێسـتا بونەته سـەركردەو سـەركردایەتی نەتـەوەكان دەكـەن: ﴿ **أَوَمَنْ كَانَ مَيْتاً فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا**: ئەرێ ئەو كەسەی پێشـتر مردبو و پاشان زندومان كردۆتـەوە و روناكیمـان

(١) ناوازە: عجیب.
(٢) ئامۆژ: تعالیم.
(٣) پەژمودە: سیس و كز.

پیێبەخشیوە تا خەڵك رێنوێن بكات لەگەڵ ئەو كەسدا وەكو یەكە كە لە تاریكی دایە و هەرگیز دەربازی نابێ؟!﴾الانعام:١٢٢

پێغەمبەر ﷺ روی كردە نەتەوەی عەرەبی سەرگەردان و نەتەوەكانی تریش، هێندەی نەبرد جیهان گەلێ پیاوی هەڵكەوتو و بێوێنەی لێ بەدی كردن. عومەر كە وشترەوانی باوكی بو و روشكێن دەكرا، كە لە نێو قورەیشیەكاندا بە تورە و تۆسن و رەق ناسرا بو و پایەكی بەرزی نەبو و ئاوزاكانی[1] زۆر بە گەورەیان نەدەزانی؛ بوە بلیمەتو شكۆدارێكی ئەوتۆ دنیا واقی لێ ورما، كۆشكی قەیسەر و كیسرای لەسەر دەست رما، وڵاتێكی ئیسلامی خاوەن موڵكو سامانێكی فرەو كارگێرییەكی دەستڕەنگینو سیستەمێكی سەركەوتو و پڕ لە دادگەری و لە خواترسی و چاكەخوازی دامەزراند، كە ئێستاش وەك نمونەیەكی بەرز دەخرێتە رو.

خالیدی كوڕی وەلید كە لاوێكی سوارچاكی قورەیشی بو، كە بەهرە جەنگاوەریەكەی لە جوغزێكی تەسكی ناوچەییدا خولی دەخواردەوەو لەسەر ئاستی جەزیرەدا ناوبانگێكی ئەوتۆی نەبو، كە سەرۆكەكانی قورەیش لە شەرە هۆزپەرستیەكاندا كۆمەكیان لێدەخواستو هەر سوپاسو ئافەرینێكیان دەكرد، بو بە هێمای هێرشی لەشكری خواناسانو هەر كۆسپێكی دەهاتە پێش تەختی دەكرد و وەك هەورەتریشقە هێرشی دەبردە سەر رۆم و بۆ هەمیشە ناوی لە مێژودا مایەوە.

ئەبو عوبەیدە كە پیاوێكی چاكخوازو دەسپاكو نەرمونیان بو و لەسەرەتادا سەرتیپی موسڵمانان بو، بوبە سەركردەی لەشكری موسڵمانانو هیرەقلی لە شامو رەزو باخەكانی ڕاوناو پەرگەندەی كرد، هیرەقل چاوی ماڵئاوایی یەكجارەكی بۆ شام هەڵبڕی و گوتی: خواحافیز سوریا خواحافیز، جارێكیتر ناتبینمەوە.

عەمری كوڕی عاص كە یەكێك بو لە هۆشمەندانی قورەیش و بۆ حەبەشە رەوان كرا تا موسڵمانە كۆچكردوەكان بگەڕێنێتەوە، بەلام بە دڵی سارد و

(١) ئاوزا: هاوتەمەن، ئاوقەران.

دەسـبەتاڵى گەڕيەوە؛ دەبێتە ئـەو كەسـەى كـە ميسـر فـەتح دەكـا و گەلـێ داسـتان تۆمار دەكا.

سـەعدى كوڕى ئەبى وەققاص كە لـە مێـژوى عـەرەبى بـەر لـە ئيسـلامدا نەمانبيسـتوە سەرتيپو سەرلەشكر بێ؛ كليلـەكانى مـەدائن دەگرێتـە دەسـتو عێراق و ئێران فەتح دەكات.

سەلمانى فارسـى كوڕى موبذان كە لە گونـدێكى ئێـران لـە دايـك دەبـێو لـە بەندايەتيەوە بەرەو بەندايەتى و لە بێگاريەوە بەرەو بێگارى رادەگوێزرێتـەوە؛ لـە پايتەختى ئيمپراتۆريەتى فارسەكاندا كە تا دوێنى كەسـاس و زەبونێـك؛ دەبێتـە فـەرمانڕەوا و لەمـەش سـەيرمێنتر؛ خـۆى لێنـەگۆڕاو هـەر سـەلمانى زاهيـد و دەستكورتى جاران بو، خەڵك دەيانـدى لـە كوخێـك دەژىو بەشـانى خـۆى كـۆڵ هەڵدەگرێ.

بيلالـى حەبەشـى، رێـزو پلەيـەكى وا پەيـدا دەكـا فەرمانـدەى بـڕواداران – عومەرى كوڕى خەتتاب- نازناوى (گەورە)ى پێببەخشـێ.

سـالمى ئازادكراوى ئـەبوحوذەيفـە هێنـد شـايان و لێهـاتو دەبـێ، تەنانـەت عومەر لە بارەيەوە دەڵێ: ئەگەر زندو بوايە لە دواى خۆمدا دەمكردە جێنشـين.

زەيدى كوڕى حاريشـە لە جەنگى موئتەدا دەبێتە سەرلەشـكرى موسـڵمانان كە جەعفەرى كوڕى ئەبا طالبو خاليـدى كـوڕى وەليديشـى تێدايـە، ئوسـامەى كوڕيشى سەركردايەتى لەشكرێك دەكات كە ئەبوبەكر و عومەرى تێدايە.

ئەبوذەر و ميقدادو ئەبودەرداء و عـەممارى كـوڕى ياسـر و موعـاذى كـوڕى جەبەل و ئوبەى كوڕى كەعب؛ شنەباى ئيسـلاميان لەسەر دەست هەڵدەكاو دەبـن بە زاهيدى بێوێنە و زاناى فرەزان.

عەلـى كوڕى ئەباتاليبو خـاتو عائيشـەو عەبـدوڵلاى كـوڕى مەسـعود و زەيدى كوڕى ثابت و عەبـدوڵلاى كـوڕى عـەبباس لـە ئـاميزى پێغەمبـەرﷺى نەخوێنـدەواردا دەبـن بـە زانـاى جيهـانىو زانسـتيان لـێ دەبـارێ و پەنـد و ئامۆژگارييان لەسەر زاردا دەپشـكوێ، دەبن بـە خـاوەنى چـاكترين دڵو قـوڵترين

زانستو ئێسکسوکترین کەسێتیان لێ‌دەردەچێ، کە دەدوان رۆژگار بێدەنگ دەبو، کە وتاریان دەدا خامەی مێژو دەینوسیەوە.

کۆمەڵە مرۆڤێکی هاوسەنگ:

ئەم کەرستە خاوە پەرش و بڵاوەی کە نەتەوە هاوچەرخەکان بە بێنرخیان دەزانیو وڵاتانی دراوسێ گاڵتەیان پێدەهات، هێندەی نەبرد جیهانی شارستان کۆمەڵە مرۆڤێکی وای لێ بەدی کردن کە لە مێژودا وێنەی نەبێ، کە وەك ئاڵقەیەکی داخراو بون و هیچ سەرێکی کراوە نەبو، وەك باران بون و دیارنەبو خێروبێر لە سەرەتاکەی دایە یان لە کۆتاکەی، کۆمەڵێك بون لە گشت لایەنەکانی مرۆڤایەتیدا متمانەی تەواویان لەسەر خۆ بو.

کۆمەڵێك بون کە لە جیهان بێنیاز بون بەڵام جیهان نەیدەتوانی لێیان بێنیاز بێ، توانیان ژیاری خۆیان بنیات نێن و حکومەتێك دامەزرێنن، هەرچەندە لەم بارەوە بێئەزمون بون بەڵام ناچار نەبون پیاو لە گەلانی‌تر بخوازن یان بۆ بەڕێوەبردنی حکومەتەکەیان پشت بە حکومەتی‌تر ببەستن، حکومەتێکیان دامەزراند باڵی بەسەر روبەرێکی بەرفرەوانی دو کیشوەری مەزندا درێژ دەبوەوە، کاریان بە پیاوی وا دەسپارد کە دیندار و کارامە و خاوەن تواناو دەستی پاك بن. ئەم حکومەتە بەرفرەوانو پەلوپۆ راکشاو و هەڵکشاوە لەسەر دەستی ئەم نەتەوە تازە پەیدابوەدا بە تێکۆشان و بەرگریو خەباتی چەند گرێ ساڵێك و بە شانو باڵی پیاوانی بەدەستوبرد و کارامەوە دامەزرا، کە فەرماندەی دادگەر و خەزێنەداری دەسپاكو دادوەری دادپەروەر و سەرکردەی خواپەرستو کاربەدەستی لەخواترس و سەربازی بە تەقوایان تێدابو.

ئەم حکومەتە بە سای پەروەردەی بەردەوامی ئاینییانە و بەسای بانگەوازی بێوچانی ئیسلامیەوە؛ بو بە کانیاوێك وشك نەکاتو ئاسەواری نەبڕێتەوە، چونکە پشتی بە پیاوگەلێکی وا دەبەست کە لایەنی رێنوێنیان بەسەر لایەنی باجەستێنی هەڵدەبژارد و خاوەنی کاری چاكو کارامەیی بون، ئالێرەدا ژیاری ئیسلامی بە رواڵەتی راستەقینەی خۆی وەدەرکەوت و ژینی ئاینی بە

تایبەتمەندیەکانیەوە هاتە ئارا کە سەردەمێك بو لە مێـژوی مرۆڤایەتیـەوە دابـڕا بو.

موحەممـەد ﷺ کلیلـی پێغەمبەرایـەتی خسـتە سـەر قـوفڵی سـروشتی مرۆڤایەتی بۆیە گشـت گەنجینەو سەمەرە و هێـزو بـەهرەکانی والا بـو، جـەرگی نەفامێتی ئەنگاوتو لەناوی برد و، بە پشتیوانی خوا جیهانی سەرکەش و لاملی ناچـار کـرد روڕەوتێکـی نـوێ بگرێتـە بـەر و دەرگـای سـەردەمێکی بەختـەوەر بکاتەوە، کە ئەویش سەردەمی ئیسـلامی بو کە بەردەوام لە روخسـاری مێـژودا دەدرەوشـێتەوە.

کۆبەندی سێیەم

سەردەمی ئیسلامی

بەندی یەکەم

ڕۆژگاری سەرکردایەتی ئیسلامی

پێشەوا موسڵمانەکان و تایبەتمەندیەکانیان:

موسڵمانان وەدەرکەوتن و بونە سەرکردەی جیهان و نەتەوە نەخۆشەکانیان لە ڕابەرێتی جیهان دابڕاند که مرۆڤایەتیان دەچەوساندەوە و ستەمیان لێ دەکردن. تەکانیان بە مرۆڤایەتی دا و هەنگاوی هاوسەنگ و دادگەرانەیان پێ هەڵگرتن، ئەمەش چونکە هەمو ئەو سیفەتە سەرکردەییانەیان لێ وەدی هاتبو کە ئازادی و ئاسودەیی بۆ مرۆڤایەتی دابین دەکەن.

یەکەم: موسڵمانەکان خاوەن پەیامێکی ئاسمانی و شەریعەتێکی خوایی بون و لەخۆیانەوە یاساو ڕێوشوێنیان دانەدەڕشت، چونکە ئەمە کانگەی نەزانی و هەڵەو ستەمکاریە, لە ڕەوشت و ئاکار و بەڕێوەبردنی کار و ڕەفتارکردن لەگەڵ خەڵکدا بە ڕەمەکی[1] پەلیان نە دەکوتا , خوا ڕوناکی بۆناردبون تا ڕێی ڕاستی پێ وەدی بکەن و شەریعەتی بۆ ڕەوانە کردبون تا حوکمی خەڵکانی پێ بکەن: ﴿**أَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا**: ئایا کەسێك مردبێ و پاشان زندومان کردبێتەوە و روناکیمان پێ دابێ تا لە نێو خەڵکدا ڕێ ڕۆشن بێ، وەك کەسێکە لە تاریکی دابێت و دەربازی نەبێت.﴾ الانعام:١٢٢ , هەروەها دەفەرموێ: ﴿ **يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلاَ يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى أَلاَّ تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ**: بڕواداران! لە پێناو خوادا دادگەرانە حوکم لە نێو خەڵکدا بکەن , ڕکبونەوەتان لە کەسێك وا

(١) ڕەمەکی: عشوائي.

نەکا دادگەر نەبن دادگەر بن، داد لە تەقوا نزیکترە, لە خوا بترسن, خوا لە کردارتان ئاگادارە.﴾المائدة : ٨.

دووەم: موسڵمانەکان بە پێچەوانەی زۆربەی گەل و تاك و کاربەدەستانی ئەمڕۆ و پێشان بەبێ پەروەردەکردنی ڕەوشت و پاککردنەوەی دەرون حوکمیان نەگرتۆتە دەست, بەڵکو ماوەیەکی درێژ لە ژێر پەروەردە و سەرپەرشتیکردنێکی وردی موحەمەد ﷺدابون , پاکی دەکردنەوە و داب و ڕەوشتی فێر دەکردن و، ڕێوشوێنی بۆ دەکێشان تا لە خوا بترسن و داوێنپاك و دەستپاك و لە خۆبوردە و خۆنەویست بن و هەڵپە بۆ پلە و پایە نەکەن و چاوی تێ نەبڕن , دەیفەرمو: ((**إنّا والله لا نُوَلّي هذا العملَ أحداً سألَهَ , أو أحداً حَرَصَ عَليه**[1]: سوێند بە خوا کاربەدەستێتی بەیەکێك ناسپێرین خۆی بیخوازی یان هەڵپەی بۆ بکات)). هەمیشە ئەم ئایەتەی گوێبیست دەکردن کە دەفەرموێ: ﴿**تِلْكَ الدَّارُ الآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لاَ يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الأَرْضِ وَلاَ فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ**: ڕۆژی دوایی بۆ کەسانێکە کە لە سەر زەویدا لوتبەرزی و خراپەکاری ناخوازن, سەرەنجامیش بۆ لە خوا ترسانە﴾القصص:٨٣ , موسڵمانەکان بۆ پلە و پایە و کاربەدەستێتی هەڵپەیان نەدەکرد و وەك ئەشقی پەروانە بۆ ڕوناکی ئەشقی نەبون. نەك بڵێی پارە و پولی لە پێناودا ببەخشن یان پڕو پاگەندە بۆ چاك و لێهاتویی خۆیان بکەن تا هەڵبژێردرێن بەڵکو بەهەمو جۆرێك هەوڵیان دەدا هەڵنەبژێردرێن و کاریان نەخرێتە ئەستۆ , کە کارێیان پێ دەسپێردرا بە دەسکەوت و قازانجی هەوڵدان و ئەنجامی ماڵبەخشینیان نەدەزانی بەڵکو پێیان وابو ئەمانەتێکە دەخرێتە ئەستۆیان و تاقیکردنەوەیەکە لە لایەن خواوە دێتە ڕێیان , سوڕ دەیانزانی لەلای خواوە لە گەورە و بچوکان پرسیاریان لێ دەکرێتەوە , هەردەم یادی وتەی خوایان دەکردەوە کە دەفەرموێ: ﴿ **إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ**: خوا فەرمانتان پێ دەکا ئەمانەت بدەنەوە خاوەنی خۆی , ئەگەر حوکمیشتان لە نێوان خەڵکدا کرد

---

(١) متفق عليه

دادگەرانە بێ﴾النساء:٥٨, ﴿ **وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلاَئِفَ الأَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ** : خوا ئێوەی لەسەر زەویدا کردۆتە جێنشین و هەندێکتانیشی بەچەند پلەیەك بەرزتر کردۆتەوە , تا تاقیتان بکاتەوە﴾الأنعام:١٦٥.

سێیەم: موسڵمانەکان خزمەتکاری ڕەگەزێك و ئازادیخوازی گەلێك یان نیشتیمانێك نەبون و بۆ بەرژەوەندی و خۆشگوزەرانی گەل و نیشتیمانێکی دیاریکراویش تێنەدەکۆشان و بڕوایان بەوە نەبو گەل و نیشتیمانێك بەسەر نیشتمان و گەلانیتر زاڵ بکەن , چونکە دەیانزانی بۆ ئەوە بەدیهێنراون تا فەرمانڕەوایی بەسەر گشت مرۆڤایەتیدا بکەن، نەك تا ئیمپراتۆریەتێکی عەرەبی دامەزرێنن، جا لەبەر سێبەریدا ڕاببوێرن و لە ژێر ڕکێفیدا ناز و فیزان رابنوێنن و خۆ لە خەڵکی بەبەرزتر هەڵببوێرن، دەیانزانی بۆ ئەوە هەڵنەبژێردراون خەڵك لە ژێر حوکمی فارس و ڕۆم دەرباز بکەن و بیانخەنە ژێر حوکمی عەرەبان و حوکمی ژێردەستەی خۆیانەوە. بەڵکو بۆ ئەوە هەڵبژێردراون تا خەڵك لە هەمو جۆرە مرۆڤپەرستیەکەوە بەرەو خوا پەرستی ڕزگار بکەن. وەك ڕیبعی کوڕی عامر - شاندی موسوڵمانەکان- لە دیوەخانی یەزدی گوردیدا گوتی : ((خوا ناردوینی تاخەڵك لە بەندە پەرستیەوە بەرەو یەکخواپەرستی, لە ناخۆشی دنیاوە بۆ خۆشیەکەی، لە ستەمی ئاینەکانەوە بۆ دادی ئیسلام ڕزگار بکەین))[1]، گشت گەل و خەڵکانی سەرزەویان لە لادا وەکو یەك بو، خەڵك گشتی لەئادەم بو، ئادەمیش لەگڵ بو، عەرەب ڕێزی پتری بەسەر عەجەمدا نەبو، عەجەمیش هەروا، مەگەر بەتەقوا: ﴿ **يَاأَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللهِ أَتْقَاكُمْ** : هۆ خەڵکینە ! ئێوەمان لە ژن و پیاوێك بەدیهێناوە، پاشان چەندین گەل و هۆزمان لێ پەیدا کردون بۆ ئەوەی لەگەڵ یەکتر ئاشنا بن، ئەو کەسەتان لەلای خوادا ڕێزی زیاتری هەیە کەخاوەنی تەقوایەکی زیاترە﴾الحجرات:١٣[2].

---

(١) البداية والنهاية، لابن کثير .

(٢) بەشێکە لە وتارەکەی حەجی ماڵئاوایی پێغەمبەرﷺ .

عەمری کوڕی عاص کە لە میسر والی بو، جارێك کوڕێکی زللەیەك لە پیاوێکی خەڵکی میسر دەدات و دەڵێ ((دەبخۆ لە کوڕی هەردو بەڕێزانەوە بخۆ)) شانازی بە باوانی دەکات، عومەری کوڕی خەتتاب تۆڵە بۆ کابرای میسری وەردەگرێتەوە و بەعەمر دەڵێ: ((کەنگێ خەڵکتان کردۆتە کۆیلە لە کاتێکدا کە بە ئازادی هاتونەتە دنیاوە؟!)).[٣] موسڵمانەکان لە ڕوی ئاین و زانست و پەروەردەدا لەگەڵ هیچ کەسێك پیسکەییان[١] نەنواندوە و لە پلەوپایە و کاربەدەستیدا تەماشای ڕەنگ و ڕەچەڵەك و نیشتیمانیان نەکردوە، بەڵکو وەك هەوری بەبەرەکەت بارانیان لە سەرتاسەری وڵات و بە سەر گشت خەڵکی داباراندوە، جا خاك و خەڵکەکەش بە گوێرەی لە بار و نالەباری خۆیانەوە بەهرەیان وەرگرتوە[٤].

گەل و نەتەوەکانی سەر ڕوی زەوی -تەنانەت ئەوانەش کە هەر لە دێرینەوە چەوساوە بون-، لە ژێر ڕکێف و دەسەڵاتی ئەو موسوڵمانانەدا توانیان بەشی خۆیان لە ئاین و ڕەوشت و پەروەردە و دەسەڵات وەربگرن و لەگەڵ عەرەب دەست لە ناو دەست جیهانی نوێ بنیات بنێن، بەڵکو زۆر کەس لە گەلانی دنیا لە گەلێك بابەتدا لە عەرەبەکانیشیان تێپەڕاندبو، پێشەواو فەفیە و فەرمودەناسی وایان تێدا هەڵکەوت کە بۆ عەرەب و سەرجەم موسوڵمانانیش وەك تاجی سەر

---

(٣) تەواوی ئەم ڕوداوە لە (تأريخ عمر بن الخطاب) ی (ابن الجوزی)دا هەیە .

(١) پیسکەیی: ڕەزیلی، بخل.

(٤) ئەبو موسای ئەشعەری ـ خوا لێی رازی بێ لە پێغەمبەر ﷺ دەگێڕێتەوە کە فەرمویەتی : ((ئەو ڕێنوێنی و زانستەی خوا بە منیدا هەناردوە وەك بارانێکی زۆر وایە بە سەر خاکێکدا بباریێ، خاکەکە بەشێکی پاك و بە پێز بێ و باراناوەکە بگرێتەوە خۆی و لەوەڕ و گیایەکی زۆری پێ سەوز بێ. بەشێکیتری ڕەقەن و ڕوتەن بێ و سەوزایی نەڕوێنێ، بەڵام ئاوەکە قوت نەداتەوە بەڵکو گلی بداتەوەو ببێ بە ئەستێر و گۆماو و خوا بیکاتە مایەی خێروخۆشی خەڵك، بە جۆرێك هەم خۆیان لێی بخۆنەوە هەم ئاژەڵ و مەڕو ماڵاتی پێ ئاو بدەن هەم کشتوکاڵیشی لە بەردا بکەن. بە شێکیتری شۆرەکات بێ نە ئاو گل بداتەوە نە لەوەڕیش بڕوێنێ، ئەم خاك و بارانە نمونەیەکە بۆ ئەو کەسانەی خوا لە دین شارەزای کردون و خۆیان و خەڵکی پێ بەهرەمەند دەکەن و، بۆ ئەوانەش وێنەیەکە کە بەم ئیسلامە سەربەرز نابن و ڕێنوێنی خوا وەرناگرن)) بوخاری گێڕاویەتیەوە .

بن، تەنانەت ئیبنو خەلدون گوتویەتی : ((سەیرە! لـە نەتـەوەی ئیسـلامیدا ئـەو کەسانەی ئالآی زانستیان هەڵگرتوە، جا چ لە بواری زانستی شەرعیدا بوبێ چ لە بواری زانستی ئاوەزیدا بوبێ، کەمێکیان نەبێ ئـەگینا زۆربـەیان عەجـەمن، جـا ئەگـەر عەرەبیشـیان تێـدا بوبـێ یـان ئەوەتـە زمانەکـەی یـان پـەروەردەکار و مامۆسـتاکەی عەجـەم بـوە، لـە کاتێکـدا دینەکـە بـە زمانـــی عەرەبیـە و پێغەمبەرەکەشی عەرەب بوە))[١] . لە نێو گەلانی سەردەمی ئیسـلامیدا گـەلێك سەرکردەو پاشـاو وەزیـر و خانـەدانی وا هەڵکـەوتون کـە لـە ڕوی چـاکەکاری و مەردایەتی و بلیمەتی و ئاینـداری و پیاوەتیـدا سـەرتۆپی مرۆڤایـەتی و خـان و میرکوڕی جیهانن و وەك ئەستێرە بە ئاسمانی زەویدا دەبریسکێنەوە.

چوارەم: مرۆڤ جەستەو گیانە، دڵ و ئاوەزە[١]، سـۆز و کۆئەندامـە[٢]، تـا هەمو ئەو هێزانە بە هەماهەنگی نەشـونما نەکـەن و تێشـوی چـاکیان دەرخـوارد نەدرێ, مرۆڤ هەرگیز ڕزگار و بەختەوەر نابێ و بە هاوسەنگی پێش ناکـەوێ. تـا نێوەندێکی ئاینی و ڕەوشتی و ئاوەزی و جەستەیی نەیەتە ئارا مرۆڤ تێیدا بتوانێ بە کـام و چـڵەپۆپەی مرۆڤایـەتی خـۆی بگـات؛ هـەرگیز ژیـارێکی چـاکخواز و ڕاستەڕێ نایەتـەدی . ئـەزمونیش سـەلماندویەتی کاتێـك ئەمانـە دێنـە دی کـە سەرکردایەتی ژیان و بەڕێوەبردنی سەوڵی ژیار بەدەست کەسانێك بێ کـە بڕوایـان بە گیان و مادده هەبێ و لە ژیـانی ئـاینی و ڕەوشـتیدا پێشـەنگی تـەواو بـن و خاوەنی ئارەزوی ساغ و بە فام بن و لە زانسـتی ڕاسـت و سودبەخشـدا بـەهرەدار بن، چونکە ئەگەر لە بیروباوەڕ و پەروەردەدا کەموکوڕییان تێدا بێ لە ژیارەکەشدا ڕەنگ دەداتەوە و کەموکوڕیەکە تەشەنە دەکات و بە زۆر دیاردە و لە زۆر شێوەدا دەردەکەوێ.

---

(١) المقدمة، ل ٤٩٩ .

(١) ئاوەز: عەقڵ.

(٢) کۆئەندام: کۆمەڵە ئەندامەکانی لەش.

ئەگەر کۆمەڵێك زاڵ بن کە تەنها ماددە و چێژ و قازانجی بەرهەست[١] بپەرستن و تەنها بڕوایان بەم ژیانە هەبێ و بڕوایان بە سەروی هەست نەبێ, هەڵبەت شەقڵ و سروشت و ڕێبیر و ئارەزوەکانیان کار لە چۆنیەتی و شێوەی ژیارەکە دەکات و بە مۆرکی ئەوان کەسان مۆرك دەگرێ و بە شەقڵی وان نەخش دێنێ, لە هەندێ لایەنی مرۆڤایەتیدا دەگاتە لوتکە و لە لایەنی گرنگتریشدا تێکدەشێوێ, ئەم جۆرە ژیارە لە بواری گەچ و کەرپوچ و کاغەز و کوتاڵ و ئاسن و ڕەساسدا دەبوژێتەوە, لە بواری شەڕو شەڕگەدا پێش دەکەوێ, لە بواری دادگا و رابوردنگە و مەکۆی[٢] بەدکاریدا بەرفرەوان دەبێ, بەلاّم لایەنی دڵ و گیانی دەمرێ و پەیوەندی نێوان ژن و مێرد و باوك و کوڕ و کوڕ و کوڕ و برا و برا و برادەر و برادەر لاواز و لەرزۆك دەبێ , ژیارەکە وەك جەستەیەکی قەبە و هەلاّوساوی لێدێ , چاو ئەگەر بیبینێ سام و شەرمی لێدەکات کەچی هەناوەکەی پڕ لە ژان و ژوارە و تەندروستیەکەشی پەرێشان و پەشۆکاوە .

ئەگەر کۆمەڵێك زاڵ بن بڕوایان بە لایەنی ماددی نەبێ یان فەرامۆشی بکەن و تەنها گرنگی بە گیان و سەروی هەست و سروشتەوە بدەن و دژایەتی لەگەڵ ژیاندا بکەن، ئەوا گوڵی ژیار دەژاکێ[٣] و هێزی مرۆڤایەتی لاواز دەبێ, خەڵکەکە-بە کاریگەری ئەم جۆرە سەرکردایەتیەوە- ژیانی بیابان و چۆلەوانی بەسەر ژیانی نێو شاردا هەڵدەبژێرن, پێیان خۆشتر دەبێ تەنیا بن و لە ژیانی ژن و مێردایەتی وەدور بن, جەستەی خۆیان دەخەنە بەر ئازار و ئەشکەنجەوە تا بەڵکو دەسەلاّتی جەستە لاواز بێت و گیانیش پتر پاك بێتەوە , مردنیان پێ لە ژین باشتر دەبێ تا لە جیهانی ماددەوە بەرەو جیهانی گیان بگوازنەوە و لەوێدا بە پلەی تەواوێتی بگەن!, چونکە پێیان وایە پلەی تەواوێتی لە جیهانی ماددەدا نایەتەدی؛ لە ئەنجامدا ژیارەکە دێتە سەرەمەگ و ئاوزینگ دەدا, شارستانێتی وێران دەبێ و شیرازەی ژیانیش شپرزە دەبێ.

(١) بەرهەست: محسوس.
(٢) مەکۆ: شوێنی کۆبونەوە.
(٣) ژاکان: سیس بون.

جا چونکە ئەم ڕێوشوێنە دژی ڕێختی مرۆڤایەتیە بۆیە هێندە نابات شۆڕشی لە دژدا بەرپا دەکرێ و بە ماددیەتێکی ئاژەڵانەی وا تۆڵەی لێ وەردەگیرێتەوە کە تروسکەی گیان و خوڕەوشتی تێدا نەبێ , ئیتر مرۆڤایەتی دادەشکێ و ژیانێکی ئاژەڵانەی کێویانەی دوچار دەبێ و لە مرۆڤایەتیەکەی دادەشۆرێ. یان کۆمەڵێکی بە هێزی ماددەپەرست هێرش دەبەنە سەر ئەو کۆمەڵە ڕەبەنە و ئەوانیش لەبەر سروشتە نەرم و لاوازەکەیان ناتوانن بەرگری بکەن و ناچار ملکەچیان دەبن و خۆیان بەدەستەوە دەدەن یان ڕەنگە کۆمەڵەکە هەر خۆی —لەبەر ئەو ئاستەنگانەی[1] لە چارەسەرکردنی کاروباری دنیادا دێتە ڕێیان- دەستپێشخەری بکەن و کۆمەك لە ماددیەت و ماددەپەرستان بخوازن و کاروباری ڕامیارییان پێ بسپێرن و خۆشیان خەریکی پەرستنکاری[2] و باو و نەریتی ئاینی بن؛ بەمجۆرە دین لەسیاسەت جویێ دەبێتەوە و لایەنی گیان و ڕەوشت دەپوکێتەوە و سێبەری کورت دەبێتەوە و دەسەڵاتی بەسەر کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی و ژیانی زانستیدا نامێنێ, تا ئەوەی دەبێتە سامۆتك[3] و خەیاڵێك یان وەك تیۆرێکی زانستی بێ کاریگەری لێدێت و ژیانیش دەبێتە ماددەپەرستیەکی پەتی.

لە مێژودا کەم جار بوە کۆمەڵێك سەرکردایەتی مرۆڤیان گرتبێتە دەست لەم کەموکورتیانە بێبەش بوبن؛ بۆیە مرۆڤایەتی هەمیشە لە نێوان ماددەپەرستیەکی ئاژەڵانە و گیان پەرستیەکی ڕەبەنانەدا سەنگ و سوك بوە و هەردەم باری شلەژاوە.

بەڵام یاوەرنی پێغەمبەرﷺ بەوە جویێ دەبنەوە کە لایەنی ئاین و ڕەوشت و لایەنی هێز و ڕامیارییان بەیەکەوە کۆ کردبوەوە, گشت لایەنێکی مرۆڤایەتیان لێ هاتبوە دی, سیفەتە چاك و جۆراوجۆرەکانی سەرکردایەتیان تێدابو. بەهۆی پەروەردە گیانی و ڕەوشتیە هاوسەنگەکەیانەوە کە مرۆڤ کەمجار توانیویێتی دابینی بکات , هەروەها بە هۆی کۆکردنەوەی بەرژوەندیەکانی گیان و جەستە و،

---

(١) ئاستەنگ: صعوبات.

(٢) پەرستنکاری: عبادات.

(٣) سامۆتك: شبح.

خۆ ئامادەکردنی تەواوی مـاددی و هـەبونی ئـاوەزێکی بەرفراوانـەوە؛ توانییـان مرۆڤایەتی بەرەو لوتکەی هەرە بەرزی گیان و ڕەوشت و مادده ببەن.

ڕۆژگاری خەلافەتی ڕاشـید ژیارێکی چاکی نواند:

لە گشت لایەنەکانی مێـژودا نـەمانزانیوە ڕۆژگارێـك هـەبوبێ لـە ڕۆژگـاری خەلافەتی ڕاشید تەواوتر و جوانتر و گەشاوەتر بوبێ , لەم ڕۆژگارەدا هێـزی گیـان و ڕەوشـت ئـاین و زانسـت و کەلوپەلـە ماددیـەکان هـەموی بەیەکـەوە مرۆڤـی تەواویان بنیات دەنا و ژیاری چاکیان رادەنا.

حکومـەتێك بو لە حکومـەتە هەرە گەورەکانی جیهان و خاوەن گەورەترین هێـز و سیاسەتی سەردەمی خۆی بو, ڕەوشتی بـەرزی تێـدا بـەربلاۆ بـو , پێـودانی[1] ڕەوشـتی چـاك ژینـی خـەڵك و سیسـتەمی حـوکمی هەڵدەسـوڕاند، ڕەوشـت و چاکەکاری هاوشانی بازرگانی و پیشەسـازی دەگەشـایەوە , لەگـەڵ پەرەسـەندنی ڕەوشت و حاڵەتی گیان ئامێزدا فتوحات و ژیاریش بەرفراوانتر دەبـون , ژمـارەی کەتن[2] و تاوانکاری بە گوێرەی ڕوبەری وڵات و ژمارەی دانشـتوان لـە دابـەزین دابو هەرچەندە هۆکاریش لە بەر دەست بون ببنە مایـەی تاوانکـاری, پەیوەنـدی نێوان تاك بۆ تاك و تاك بۆ کۆمەڵ و کۆمەڵ بۆ تاك لە چاکی دابو . ڕۆژگارێك بو لەوپەڕی تەواوێتی بو, مـرۆڤ خـەونی بـە ڕۆژگـارێکی پێشـکەوتوتر نـەبینیوە و خەیاڵی بۆ ڕۆژگارێکی گەشاوەتر نەڕۆییوە, هەڵبەت ئەم ڕۆژگـارەش بـە سـایەی سەری ئەو پیاوە جوامێر و مەردانەوە هاتـە دی کـە بـەهۆی بیروبـاوەڕی پـاك و ڕەفتاری چـاك و بـە پـەروەردەی جـوان و بـە تـەگبیری سـەرکەوتوانەوە دەبونـە کاربەدەست و وڵاتیان بەڕێوە دەبرد و سەرپەرشتی خەڵکیان دەکرد و لە هەر کوێ بونایە خـاوەنی دیـن و خوڕەوشـتی بـەرز بـون , ئەگـەر فەرمانـدە بونایـە یـان بەرفەرمان , ئەگەر چاودێر بونایە یـان سـەرباز هـەر دەسـپاك و لـە خـواترس و

---

(١) پێودان: معیار.

(٢) کەتن: جنایە.

بێدەعیە بون.

پیرێکی گەورەی ڕۆمەکان وەسفی جەنگاوەرە موسڵمانەکان دەکات و دەڵێ: ((بە شەو نوێژان دەکەن و بەڕۆژ بە ڕۆژو دەبن, پەیمان ناشکێنن, فەرمان بە چاکە دەکەن و ڕێگە لە خراپە دەگرن, لە نێو خۆدا یەکسانن و کەس مافی کەس پێ شێل ناکات))[١], یەکێکی تر گوتویەتی : ((بە رۆژ سوار چاکی مەیدانن , بە شەو خواپەرستی بێوچانن, بە بێ‌نرخ هیچ شتێك لە خەڵکی پەیماندار ناخۆن , بچنە ناو هەر شارێك کە فەتحی دەکەن ستەم ناکەن و سەلامەتن , لە شەڕدا تا بەسەر دوژمندا زاڵ نەبن واز ناهێنن))[٢]. یەکێکی تر گوتویەتی : ((لە شەودا خواپەرستن، لە ڕۆژدا سوارچاکن, هەمیشە بۆ شەڕ ئامادەن , تیر و کەوان دروست دەکەن , رم مشتومالْ دەکەن , بە جۆرێك بە دەنگی بەرز قورئان دەخوێنن و یادی خوا دەکەن ئەگەر دەگەڵ تەنیشتەکەشت بدوێی لێت تێناگات))[٣]. سەربازی وا هەبوە لە فەتحی مەدائیندا تاج و فەرشەکەی کیسرای وەچنگ کەوتوە, کە نرخیان سەدان هەزار دینار بوە, کەچی بەدڵ نەیخواستوە و دەستی گزی بۆ درێژ نەکردوە, بەڵکو وەك سای غەنیمەتەکان بۆ لای فەرماندەکەی بردوە, ئەویش یەکسەر بۆ خەلیفەی ناردوە, خەلیفە کە ئەمەی بیستوە, سەرسامی دایگرتوە و پڕ بە دڵ ئەم وتەیەی لە بارەوە دەربڕیوە: بەڕاستی ئەو کەسانی ئەمانەیان ناردوە مرۆی دەست پاك و دڵ پاکن[٤].

کاریگەری پێشەوایەتی ئیسلامی لەسەر ژیانی گشتیدا :

یاوەرانی محمد ﷺ شایەن بون کە مرۆڤایەتی لە بەر سێبەر و لە ژێر حوکمیاندا ئاسودە بن و هەنگاوی ڕاست هەڵگرن و لەسەر ڕێی ڕاست ڕێ ببڕن و مەبەستی دروست وەرگرن , شایەن بون جیهان ئاوەدان و دڵنیا بکەنەوە و زەوی

(١) رواه احمد بن مروان المالكي في المجالسة.
(٢) البداية والنهاية : ٥٣/٧ .
(٣) هەمان سەرچاوەی پێشو : ١٦/٧ .
(٤) سيرة عمر بن الخطاب, لابن الجوزي .

لە خێر و بەرەکەت تەڕی بکەن , چونکە باشترین کەس بون بیپارێزن و بەرژەوەندی بۆ دابین بکەن, وەك سندوقێکی ئاسن یان وەك کۆتی گەردن لە ژیانیان نەدەڕوانی تا دژایەتی بکەن و تێکی بشکێنن, وەك تاکە دەرفەتێکی ڕابواردن و خۆشگوزەرانی و کەیف و سەفا سەیریان نەدەکرد تا هەڵیقۆزنەوە و ئاوێزانی بن و کاتی لێ بەفیڕۆ بدەن و دەست بۆ گشت خۆشیەك ببەن, ژیانیان بە ئەشکەنجە و سزای تاوان دانەدەنا تا خۆیان لێ ڕزگار بکەن.

وەك خوانێکی تێر و تەسەل لە دنیایان نە دەڕوانی تا خۆیان لە سەر بەکوشت بدەن , وەك تالآن سەیری گەنجینە و خێر و بێری زەمینیان نەدەکرد تا شەڕ و کوشتاری لەسەر بەرپا بکەن , نەتەوەی غەریب و لاوازیان پێ نێچیری بێ پێی بەستەزمان نەبو تا ڕاو و شکاری بکەن . بەڵکو پێیان وابو ژیان بەخششێکی خواییە و سەرچاوەی سەرجەم خێر و بێر و گشت چاکەیەکی ڕەوایە , بۆ ئەوەیە تا لە خوا نزیك ببنەوە و بگەن بە چڵەبەنانی[1] مرۆڤایەتی کە خوا وای بۆ دانـاون , پێیان وابو تاکە دەرفەتێکی تێکۆشان و هەوڵدانە و دەرفەتیتری بەدوا نایە: ﴿ **الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلاً**: خوا ئەو خوایەیە کە مردن و ژیانی بەدیهێناوە تا تاقیتان بکاتەوە ئاخۆ کامتان کردەوەی چاکتر دەکەن.﴾الملك:٢ و ﴿ **إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الأَرْضِ زِينَةً لَهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلاً**: هەرچی لەسەر زەویدا هەیە وەك ئارایش و جوانی فەراهەممان هێناون, تا مرۆڤی پێ تاقی بکەینەوە ئاخۆ کامیان کردەوەی چاکتر دەکات.﴾الکهف:٧.

پێیان وابو ئەم جیهانە موڵکی خوایەو ئەوان تێیدا جێنشینن . یەکەم لەو ڕوەی کە لە بنەڕەتدا خوا مرۆڤی بەجێنشین بەدیهێناوە وەك دەفەرموێ: ﴿ **إِنِّي جَاعِلٌ فِي الأَرْضِ خَلِيفَةً**: من لەسەر زەویدا جێنشینێك دادەنێم.﴾البقرة : ٣٠, ﴿ **هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الأَرْضِ جَمِيعًا**: خوا هەرچی لە زەویدا هەیە گشتی بۆ ئێوە بەدیهێناوە﴾البقرة : ٢٩ , ﴿ **وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنْ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلاً**: ڕێزمان لە

(١) چڵەبەنان: هەڕەت، لوتکە.

ئادەمیزاد ناوە, توانامان پێداون تا بتوانن لە وشکانی و دەریادا بژین, لە شتی پاك بژێویمان پێداون , بەسەر گەلێك خەلقىتر پایەدارمان كردون﴾الاسراء : ٧٠..
دوەم لەو روەی کە مرۆڤن و بۆ فەرمان و حوکمی خوا ملکەچ بونە و خواش ئەوانی ڕاسپاردوە تا جڵەوی کاران بەدەست بگرن و سەرپەرشتی خەڵکی بکەن ﴿ **وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُم فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمْ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لاَ يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا**: خوا بەڵێنی بە هەندێك لە ئێوەی بڕوادار داوە کە کاری چاك دەکەن؛ کاروباری زەمینییان پێ بسپێری وەك بە بڕوادارانی پێشوی سپاردوە و ئاینەکەشیان کە خوا پێی ڕازی بوە سەقامگیر دەکات و پاشان ڕەوشی پڕ ترسیشیان بۆ بەڕەوشێکی ئارام دەگۆڕێ و من دەپەرستن و هاوبەشم بۆ پەیدا ناکەن ﴾النور:٥٥. هەروەها خوا ڕێی پێداون لە خێروبێری زەوی بەهرەمەند بن بەلاّم بەبێ دەستبلاّوی و زێدەڕۆیی: ﴿ **يَابَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلاَ تُسْرِفُوا إِنَّهُ لاَ يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ**: ئادەمیزادان ! لە کاتی نوێژدا جا لەهەر مزگەوتێکدا بون خۆتان پۆشتە بکەن و بخۆن و بشخۆنەوە بەلاّم دەستبلاّو مەبن , خوا دەستبلاّوانی خۆش ناوێت﴾ الأعراف :٣١ ، ﴿ **قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِن الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ**: بڵێ: بێژە کێیە، جلکی جوان و خشڵ و بژێوی پاکژێ-کە خوا بۆ عەبدەکانی خۆی ڕەوا دیوە-لای وایە کە ناڕەوایە؟ بێژە: ئەمانە شایانی ئەو کەسانەن کە لە ژیانی دنیادا بڕوایان بەخوا هێناوەو رۆژی قیامەتیش هەر تایبەتی خۆیانە﴾الأعراف :٣٢، هەروەها سەرپەرشتایەتی گەلانی سەرزەوی پێ سپاردون و ئەوانی لە ڕەوت و ڕەوش و ڕەوشت و خواستەکانی مرۆڤایەتی بەرپرسیار کردوە . ئەرکیان پێ ڕاسپێردراوە تا گومڕاوان بهێننەوە سەر ڕێی ڕاست و خراپەکاران لە کاری خراپ بگێڕنەوە و لارو وێران ڕێکخەنەوە و درز و کەلێنان پڕکەنەوە و تۆڵە بۆ بێدەسەلاّت و زەبونان وەرگرنەوە و مافی مافخوراوان بستێننەوە و تۆوی دادگەری بڕوێننەوە و ئارام و هێمنی لە جیهاندا بژیێننەوە ﴿ **كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ**

وَتَنْهَوْنَ عَنْ الْمُنكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ: ئێوە بونە باشترین نەتەوەی نێو گەلان چونکە فەرمان بە چاکە دەکەن و ڕێگە لە خراپە دەگرن و بڕوا بەخوا دێنن.﴾آل عمران:١١٠، ﴿**یا أیها الذین آمنو کونوا قوامین بالقسط شهداء لله** : ئەی بڕواداران ! دادگەرانە شاهێدی لە سەر خەڵك بدەن ﴾ النساء:١٣٥.

زانایەکی موسڵمانی ئەڵمانی وەسفێکی وردی مرۆڤی موسڵمان دەکات و دەڵێ:

((ئیسلام -وەکو نەسرانیەت- لە ڕوانگەیەکی تاریکەوە ناڕوانێتە جیهان, ئیسلام فێرمان دەکات ژیانی دونیا بە گەورەتر وەرنەگرین و وەکو ژیاری ئێستای ڕۆژئاوا نرخی زیاتری بۆ دانەنێین. دینی مەسیحی بێزاری لە ژیانی سەر زەوی دەردەبڕێ و خۆشی ناوێ, بەڵام ڕۆژئاوای ئێستا-بە پێچەوانەی روحی نەسرانیەتەوە- گرنگیەکی لە ڕاددەبەدەر بە ژیان دەدات وەك گرنگیدانی ژەمەنبوردە بە خواردن و خواردنەوە , هەرچەندە ڕێزیشی ناگرێ . کەچی ئیسلام بە ڕێز و بە هێمنیەوە دەڕوانێتە ژیان, ژیان نا پەرستێ بەڵکو بە قۆناغێك دەیناسێنێ کە وەك پردێك بێ بۆ ژیانێکی بالآتر, جا مادەم قۆناغێکە و بۆ پەڕینەوەیە کەواتە مرۆڤ دەبێ بە ساکاری وەری بگرێ و لە نرخی خۆی نەیباتە دەرەوە.

لە گەشتی ژیاندا چار نیە دەبێ بەو جیهانە راببورین, خوا پێشتر ڕێوشوێنی وا کێشاوە, کەواتە ژیانی مرۆڤایەتی نرخە گەورەکەی خۆی هەیە, بەڵام نابێ ئەوە لە بیر بکەین کە ئەم ژیانە وەك ئامراز و پێناوێك[1] وایە و نرخەکەشی بارتەقای خۆیەتی . ئیسلام ڕێگە بەو بیردۆزە ماددیە نادات کە دەڵێ: ((نیشتمانی ژیانی من تەنها ئەم جیهانەیە و هیچی تر)), ڕێگە بە بیردۆزە نەسرانیەکەش نادات کە بە سوك سەیری ژیان دەکا و دەڵێ: ((ئەم جیهانە نیشتمانی ژیانی من نیە)) . ڕێگای ئیسلام ڕێگای ناوەنجی هەردولایە, قورئان ئامۆژگاریمان دەکات بەم جۆرە بپاڕێنەوە:﴿ **وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا**

---

(١) پێناو: واسطة.

حَسَنَةً وَفِي الآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ: هەیانە دەڵێ: خوایە لە دنیا و دواییدا چاکمان پێ ببەخشە و لە سزای ئاگرمان بپارێزە ﴾البقرة:٢٠١.

ئیسلام، ئەم جیهانە نەك هەر بە کۆسپی سەر ڕێی تێکۆشانی بەفەڕی ڕوحی نازانێ, بەڵکو پێشکەوتنی ماددیانەش لە بەر دڵان شیرن دەکات بەلاّم بە ئامانجی دانانێ . پێی وایە دەبێ ئامانج لە تێکۆشان ئەوەبێ کە ڕەوشتێکی تاکی و کۆمەڵی وابێتە دی یارمەتی پەرەسەندنی هێزی ڕەوشتیی مرۆڤ بدات و ئەگەر ڕەوشتێکی واش هاتەدی بپارێزرێت.

ئیسلام خەڵك بۆ ئەوە ڕێنوێن دەکات تا لە هەمو کردەوەیەکی گەورە و بچوکدا هەست بە لێپرسراوێتی خوڕەوشتانە بکەن . سیستەمی ئاینیی ئیسلام هەرگیز ڕێگە بە فەرمانێکی وەك ئینجیل نادات کە دەڵێ : ((ئەو شتی بۆ قەیسەرە بیدەن بە قەیسەر و ئەو شتی بۆ خواشە بیدەنە خوا)), چونکە ئیسلام ڕێگە بەوە نادات ژیان بۆ لایەنی ڕەوشتی و لایەنی کرداری دابەش بکرێت . یەك جۆر هەڵبژاردن هەیە یان ڕەوا یان ناڕەوا , شتێك نیە لە نێوان هەردوکیان بێت . بۆیە ئەوەندە دوپات لەسەر ئەنجامدانی کردەوان دەکاتەوە چونکە بە بەشێکی هاوبەندی[1] ڕەوشتی دەزانێ. لەسەر هەمو موسڵمانێکیش پێویست دەکا خۆی بە بەرپرسی ژینگە و ڕوداوان بزانێ, جیهادیشی لەسەر داناوە تا لە هەمو شوێن و کاتێدا هەق بەرپا بکات و ناهەق لەناو ببات, قورئان دەفەرموێ: ﴿ **كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنْ الْمُنكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ**﴾آلعمران: ١١٠.

ئەمە پاساوە[2] ڕەوشتیەکەی ئیسلامی و فەتحە سەرەتاییەکانی ئیسلامی و ئیستعماری ئیسلامییە, ئەگەر بە ناچاری وشەی ئیستعمار بەکار بێنین بەڵێ ئیسلام ئیستعماریە بەلاّم ئیستعماریەکەی بە ئەنگیزەیەکی کەڵەگایی و داگیرکاری و لە پێناو ئابوری نەتەوەیی نیە , مەبەستی پێشینانی موجاهید تێر و پڕی و گوزەرانی خۆش نەبوە لەسەر شان و باڵی خەڵکانی تر , بەڵکو تەنها لەو

(١) هاوبەند: لازم
(٢) پاساو: مبرر.

پێناوەدا بوە کە زەمینەیەکی خۆش بۆ مرۆڤ بڕەخسێنن تا بتوانن پەرە بە لایەنی روحی بدەن, وەك ئەوە وایە کە لە ئیسلامدا ئەگەر یەکێك زانستی چاکەکاری بخوێنی دەبێ کار بە چاکەکانیشی بکات.

ئیسلام هەرگیز لەگەڵ لێکجوێکردنەوەی ئەفلاتونی و تێوریانەی نێوان چاکە و خراپەدا نیە , تەنانەت ئەوەشی پێ ناپەسندێکی ناقولآیە کە مرۆڤ لە ڕوی تێوریەوە هەق و ناهەق لێك جوێ بکاتەوە کەچی بۆ سەرخستنی هەق و لە ناوبردنی ناهەق تێنەکۆشێ, چونکە چاکە و هەق وەك ئیسلام وا دەڵێ ئەو کاتە دەژین کە مرۆڤ لە پێناو هێنانەدی دەسەلآتی هەق تێبکۆشێ, ئەو کاتەش دەمرن کە ئەگەر زەبونیان بکات و سەریان نەخات))[1] .

ژیاری ئیسلامی و کاریگەریەکەی لەسەر روڕەوتی مرۆڤایەتیدا :

دەرکەوتنی ژیاری ئیسلامی بە روح و ڕواڵەتەکانیەوە و دامەزراندنی دەوڵەتی ئیسلامی بە شێوە و سیستەمەکەیەوە , کە لەسەدەی یەکەمی کۆچیدا هاتنە ئاراوە پاژێکی[1] نوێ بو لە مێژوی دین و ڕەوشت و دیاردەیەکی تازە بو لە جیهانی ڕامیاری و کۆمەلآیەتیدا, ڕەوتی ژیاری وەچەرخاند و ئاراستەیەکی نوێی بەدنیا گرتە بەر . بانگەوازی ئیسلامی هەر لە دێرینەوەڕا بەردەوام لە سەر دەستی پێغەمبەران ڕاگەیەنراوە و بانگخوازان بلآویان کردۆتەوە و دڵسۆزانیش لە پێناویدا تێکۆشاون , بەلآم بانگخوازان لە هیچ ڕۆژگارێکدا وەك ئەم جارە نەیانتوانیوە حکومەتێك لەسەر بنچینە و ڕێوشوێن و بنەڕەتەکانی ئیسلام دامەزرێنن , نەیانتوانیوە بە شەقڵی ئیسلام و بە پێی بنەماکانی ژیارێك بنیات بنێن , لە هیچ ڕۆژگارێکدا ئەم بانگەواز و کردوکۆشە وەك ئەم جارە سەرکەوتنی وەدەست نەهێناوە کە لەسەر دەستی محمد ﷺ و جێنشینە سەرڕاستەکان هاتوەتە دی.

---

(١) Mohammad Asad(Leopold) Islam At the Cross Roads, Fifth Edition,P.٢٩

(١) پاژ: بەند.

پشکوتنی ئەم جارەی ئیسلام تەنگ و چەڵەمەیەکی نوێ بـو بـۆ نـەفامی کـە پێشتر دەگەڵی ڕانەهاتبو, نەیدەزانی چۆن لێی ڕزگـار بـێ, پێشـتر بانگـەوازێکی ئاینیی ڕوحی بینیبو, کەچی ئەم جارە ڕزگاریە، بەختەوەریـە, روحـە, ماددەیـە, گیانە, هێزە, ژیارە, کۆمەڵە, حکومەتە, ڕامیاریە, ئاینێکی لەبەر دڵان شیرینە, ئاوەز بە ئاسانی وەریدەگرێ, سەرتاپای وتەی جوان و بەجێیە و دژ بە ئەفسـانە و هزری پڕوپوچی نابەجێیە, پەیامێکی خوایی و سروشێکی ئاسمانیە دژ بـە پێـودان و ئەزمون و یاساگەری مرۆڤانە, ژیارێکی پایـەدار و بونیـات بـە هێـز و بناغـە تۆکمەیە , روحی لە خواترسان و داوێنپـاکی و دەسـتپاکی لەبـەر دایـە , تێیـدا خوڕەوشتی چاك لە سەروی پارە و پشتە , گیان لە سەروی ڕواڵەتی پوچە , خەڵك هەموی یەکسانن , بە تەقوا لەیەکدی جوێدارن , خەڵك گرنگی بـە ڕۆژی دوایـی دەدەن بۆیە دەرونیان ئارام دەبێ و دڵیان پڕ لە ترسی خـوا دەبـێ و ڕکەبەرایـەتی دنیایی و ڕکوکینە و لێك توڕیی کەم دەبێتەوە.

هەمو ئەمانە دژ بە ژیارێکی تێکقژقژاوی شڵەژاوی پڕ ڕکوکینە و بنیات لاواز و کۆڵەگە لەرزۆك وەستاون, کە تێیدا گەورە زوڵم لە بچوك دەکات و بەهێز مـافی بێهێز دەخوات و لە ڕابواردن و بەدکاریدا پێشبرکێ دەکەن و لـە پـارە و پشـت و خۆشگوزەرانیدا کێبەرکێ دەکـەن و دنیاکـەی یـەك پارچـە بۆتـە شـەڕو شـۆڕ و ژیارەکەشی بۆتە دۆزەخی خەڵکی ﴿ **وَلَنُذِيقَنَّهُمْ مِنْ الْعَذَابِ الأَدْنَىٰ دُونَ الْعَذَابِ الأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُون**: جگە لە سزای هەرە گەورە سزای بچوکیشیان پێ دەچێژین تا بەڵکو بۆ لای خوا بگەڕێنەوە ﴾السجدة: ٢١.

بانگەوازی ئەم جارە حکومەتێکی دادگەرە و بە یەکسانی لە خەڵك دەڕوانـێ، مافی بێهێز لە بەهێزان وەردەگرێتەوە، پاسـەوانی خوڕەوشـتی خەڵکـە وەك چـۆن پاسەوانی ماڵ و خانویانە، خـوێن و ئابڕویـان دەپـارێزێ، باشـترین کـەس بۆتـە فەرماندە، زاهیدترین کەس کاری پـێ راسـپێردراوە و پایـەی پـێ بەخشـراوە .. حکومـەتێکـە و دژ بـــە حکومـــەتێکی پڕبـــەدکاری و زۆرداری وەســـتاوە، کـــە کاربەدەستەکانی گزیکار و ستەمکارن، ماڵی خەڵك دەخۆن و ئابڕویان دەتکێـنن و خوێنیان بە ناهەق دەڕێژن و خوڕەوشتی خەڵك دەشێوێنن، کاربەدەستانی نمونەی

خوڕەوشتی خراپن، خراپترینیان بۆتە فەرماندە، ئـاژەڵ و وڵسـات و سـەگەکانیان تێرو پڕن بەلاّم خەڵکەکەی ژێردەستیان قات و قڕن، خانوەکانیان پۆشتەو پەرداخن بەلاّم خەڵکەکە ڕوت و ڕەجاڵن.

خەڵك کە ئەم جیاوازیەی بینی ئیتر کۆسپ و تەگەرەیان لە ئیسلام نەدەبینی و بە ئاسانی ئیسلامیان قـەبوڵ دەکـرد، لـە موسڵمانیشـدا روبـەڕوی ئاسـتەنگ و سـەختی نەدەبونـەوە و سـودو بەرژەوەندیشـیان لـە نەفامیـەتی وەدی نـەدەکرد. پیاوێك کە دەهاتە نێو ئیسـلام هـیچ شـتێکی نەدەدۆڕانـد و هیچـی لـە دەسـت نەدەدا، بەڵکو فێنکی ئاوەر و شیرنی بـڕوای دەچەشـت و خـۆی لـە نێـو شـکۆی ئیسلام و ولاّتێکی بەهێز دەدۆزیەوە و شانازی پێوە دەکرد, هاوەڵی وای بۆ دەبـو کە بەسەر و ماڵ و گیان بۆی فیدا بـن, دەرونێکـی ئـارامی دەرەخسـا و, بـڕوای بەژیانی دوای مەرگ پەیدا دەکرد, بۆیە خەڵك بە ویسـتی ئازادانـەی خۆیـان لـە سەربازگەی نەفامێتیەوە بەرەو سەربازگەی ئیسلام دەپەڕینەوە و بەرەبەرە خـاکی نەفامێتی تەسکتر دەبوەوە, وشەی ئیسلامیش هەر بـەرز دەبـو و سێبەرەکەشـی درێژتر دەبوەوە, تا ئەو ڕۆژەی ئـاژاوەی نـەفامێتی بڕایـەوە و تـەنها دینـی خـوا مایەوە.

کاریگەری ئەم وەرچەرخانە[1] گەلێك گەورەو مەزن بـو, پێشـتر لـە دەوڵـەتی نەفامێتی و نامۆیەتی ئیسلامدا ڕێی خوا پڕ لە مەترسی و سـەخت و هەڵـەموت بو, کەچی ئێستا ئاسان و ئارام و بێ مەترسیە, پێشتر لـە نێوەنـدی نەفامێتیـدا مرۆڤ زۆر بە زەحمەت دەیتوانی بەرفەرمانی خوا بـێ, بـەلاّم ئێسـتا لـە نێوەنـدی ئیسلامیدا زۆر زەحمەتە بتوانێ نافەرمانی خوا بێ[2], دوێنـێ بانگـەوازی بـەرەو دۆزەخ دیارو سەرخراو بو کەچی ئەمڕۆ خامۆش و زەبونە, پێشتر هۆکـاری لـەخوا یاخیبون بـە ئاشـکرا بـەربلاّو بـو کەچـی ئـەمڕۆ بەدەگمـەن و نهێنیـە, پێشـتر بانگەوازی بەرەو خوا لـە خـاکی خـوا تـاوان بـو , ڕەنگـە بـەدزیەو لـە پـەنایان ڕاگەیەنرابوایە , بـەلاّم ئـەمڕۆ بـەدەنگی بـەرز و ئاشـکرایە, ئـازاد و ئارامـە و

---

(١) وەرچەرخان: انقلاب.

(٢) نافەرمانی: سەرپێچی.

دژایەتیەکی ئەوتۆی ناکرێ, ئەمڕۆ بانگخوازان لە پێناو بیروباوەڕو دینی نوێدا وەکو جاران ناترسن دوچاری چەوسانەوە و ئەشکەنجە بن ﴿ **تَخَافُونَ أَنْ يَتَخَطَّفَكُمْ النَّاسُ فَآوَاكُمْ وَأَيَّدَكُمْ بِنَصْرِهِ وَرَزَقَكُمْ مِنْ الطَّيِّبَاتِ**: لەوە دەترسان خەڵك ڕاتان ڕفێنێ کەچی پاشان خوا داڵدەی دان و سەری خستن و لە شتی پاك بژێوی پێ بەخشین ﴾الأنفال:٢٦, بانگخوازان ئەمڕۆ بەبێ هیچ تەگەرەیەك فەرمان بەچاکە دەکەن و ڕێگە لە خراپە دەگرن.

سروشت و ئاوەزی خەڵك بە هەستکردن و بێ هەستکردن دەگۆڕن و وەك چۆن وەرزی بەهار کار لە سروشتی مرۆڤ و ڕوەك دەکات بە ئیسلام کاریگەر دەبون، دڵە یاخی و وشکەکان بەرەبەرە نەرم دەبون و لە خوا دەترسان, بنەماو هەقیقەتەکانی ئیسلام بە قولاّیی دەروندا دەچونە خوارەوە و پەلوپۆیان بە هەناودا دەهاوێشت, بەهای شتان لە دیدی خەڵك دەگۆڕا, پێودانە کۆنەکانی دەگۆڕان و پێودانی نوێ جێیان دەگرتنەوە, نەفامێتی ببوە بزاڤێکی کۆنەپەرست و هەوڵدان بۆ پاراستنی بە وشکی و گەمژەیی حسێب بو, ئیسلامیش ببوە شتێکی پێشکەوتو و هاوچەرخ, موسڵمانبون و خۆ بە ئیسلام رانواندن خانەدانی و کەشخەیی بو, نەتەوەکان بلّێ سەرتاپای زەوی بەرەبەرە لە ئیسلام نزیك دەبوەوە, خەڵکەکە هەستیان نەدەکرد لە ئیسلام نزیك دەبنەوە وەك چۆن گۆی زەوی هەست ناکات بە دەوری خۆردا دەسوڕێتەوە, نزیك کەوتنەوەکە لە فەلسەفە و دین و ئەدەب و ژیارەکەیان وەدەردەکەوت, ناخ و ویژدانی دەسمین و دەبوە مایەی سەرهەڵدانی بزاڤی چاکسازیخوازی تەنانەت لە دوای ڕوخانی موسڵمانەکانیش.

ئیسلام یەکخواناسێتی هێنا و بتپەرستی و هاوبەشپەرستێتی نیوەمر کرد, لەو ڕۆژیوەڕا هاوبەشپەرستی لە دیدی هاوبەشپەرستان بێبەها و سوك بو, خۆیان بە شەرمەزار دەزانی و لێی بێبەری دەبون و بە شان و باڵیان هەڵنەدەگوت , کەچی پێشتر لە پێناو سەرخستنیدا تێدەکۆشان و خۆیان لەسەر بە کوشت دەدا, خەڵکی هەمو دینێك هەوڵیان دەدا هاوبەشپەرستی و دیاردە و باو و نەریتەکانی خۆیان بە جۆرێك ڕاڤە بکەن و زمانی بۆ خوار بکەنەوە کە لە یەکخواناسیەکەی ئیسلام نزیك بێ و پێی بچێ.

ئوستاد ئەحمەد ئەمین دەڵێ: لە ناو نەسرانیەکاندا زۆر کێشە کە ئاسەواری ئیسلامیان بەسەرەوە دیار بو سەریان هەڵدا, یەکێك لەوانە بزاڤێك بو کە لە سەدەی هەشتەمی زاینیدا واتە لە سەدەی دوەم و سێیەمی کۆچیدا لە سێپتیمانیا[١] سەری هەڵدا و بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە نابێ مرۆڤ لە بەردەم قەشەدا ئیعتیراف بە گوناهەکانی بکات و قەشە ئەو مافەی بۆ نیەو مرۆڤ بۆ ڕەشبونەوەی گوناحەکانی دەبێ تەنها لە خوا بپاڕێتەوە، جا چونکە ئیسلام قەشە و ڕەبەن و مالمی تێدا نیە , بۆیە ئیعترافیشی تێدا نابێ)).

بزاڤی تریش سەریان هەڵدا کە بانگەشەی تێکشکاندنی پەیکەر و کۆتەڵە ئاینیەکانیان دەکرد, لە سەدەی هەشتەم و نۆیەمی زاینیدا واتە لە سەدەی سێیەم یان چوارەمدا ڕاڕەوێکی[١] نەسرانی پەیدا بو کە بەپیرۆززانینی وێنە و پەیکەری ڕەت دەکردەوە, ئیمپراتۆری ڕۆمانی (لیو)ی سێیەم لە ساڵی (٧٢٦ز) بڕیاری قەدەغە کردنی بە پیرۆززانینی وێنە و پەیکەری دەرکرد, لە ساڵی (٧٣٠ز) بڕیارێکی تری دەرکرد و ئەم کارەی بە بتپەرستی لە قەڵەم دا, قوستەنتین و (لیو)ی چوارەمیش هەمان هەڵوێستیان هەبو, بەڵام پاپا گریگۆری دوەم و سێیەم و گرمانیۆسی بەتریکی قوستەنتنیە و خانم ئیریسنی ئیمپراتۆر بەرگریان لە پەرستنی وێنە دەکرد و پشتیوانیان بۆ دەردەبڕی, لە نێوان ئەم دو چینەدا کێشەیەکی توندوتیژ پەیدا بو کە لێرەدا ناکرێ باسی بکەین.

هەندێ لە مێژونوسان پێیان وایە بانگەوازەکانی نەهێشتن و تێکشکاندنی وێنە و پەیکەران بە ئیسلام کاریگەر بون , دەڵێن : کلودیۆس (Cladius) کە لە ساڵی (٨٢٨ ز) کراوەتە ئۆسقوفی (تورین) و وێنە و خاچەکانی دەسوتاند و نەیدەهێشت بپەرستڕێن؛ لە ئەندەلوسی ئیسلامیدا لە دایك بوە و گەورە بوەو هەڵوێستی ئیسلامیش دیارە چۆن دژی وێنە و پەیکەر بوە، بوخاری و موسلیم لە خاتو عائیشەوە دەگێڕنەوە کە دەفەرموێ: ((جارێکیان پێغەمبەر ﷺ لە

(١) موقاطعەیەکی کۆنی فەرەنسایە دەکەوێتە باشوری ڕۆژئاوای فەرەنسا لە سەر دەریای سپی ناوەڕاست.

(١) ڕاڕەو: مذهب.

سەفەرێکدا گەڕایەوەو منیش پەردەیەکم بە پەنجەرەوە هەڵواسیبو وێنەی تێدا بـو, کە پەردەکەی دیت پارچە پارچەی کرد و زۆر تورە بو و ڕەنگی گـۆڕا و فـەرموی: عـائیشە! بە ئێش و ئەشکەنجەترین کـەس لـە ڕۆژی دواییـدا ئـەو کەسـانەن کـە خەڵقی خوا دەشێوێنن. عـائیشە دەڵێ: پەردەکەمان کردە چەند پارچـەیەك و یـەك دو بالیفمان لـێ دروست کرد)) فەرمودەی تر لەم بارەوە گەلـێ زۆرن.

مێژوناسی بەناوبانگی ئەوروپی بەشێوەیەکی رونتـر لە بارەی وێنە و پەیکەری ئاینییەوە دەدوێ و دەڵێ:

((لە کلێسادا وێنەپەرستی برەوێکی زۆری هەبو, کاتی خـۆی مەسـیحیە بـڕوا لاوازەکان بەرەبەرە قبوڵیان کرد و پێیان وابو پـیرۆز و بێگوناحن. لـە سـەرەتای سەدەی هەشتەمەوە کاتێك ئەم تازەباوە لـە لوتکـەی پەرەسـەندن دابـو لـە پـڕو نەکاوێکدا یۆنانیەکان وریا بونەوە و زانیان سەر لە نـوێ لـە بـەرگی مەسـیحیدا دینی بابو باپیرانیان ژیاندۆتـەوە , موسـڵمانان بەسـای قورئـان و جولەکـەکانیش بەسای تەورات توانجیان ئاراستە دەکردن و رکوکینەیەکی هەمیشەییان لـە مـەڕ دروسـتکردنی بـت و هونـەری بتپەرسـتیدا هـەبو , ئـەم هەڵوێسـتە نیگـەران و خەفەتباری دەکردن, بەڵام ئەگەر مەسەلەکە هەر جولەکە بونایە دەیانتوانی چاوی لێ بنوقێنن و ئاوڕی لێنەدەنەوە چونکە ژمارە کەم و زەبونیش بون, بەڵام توانج و سەرزەنشـتی موسـڵمانە ڕزگاریخوازەکـان کـە لـە دیمەشـقدا حوکمیـان دەکـرد و خەریکبو قوستەنتینیەش رزگار بکەن بایەخێکی گەورەی لەلادا پەیدا کردبون)).

(جیبۆن) دەڵێ:

((یەکەمین کەس لەدژی پەرستنی وێنە و بتدا تێکۆشـابێ ئیمپراتـۆر (لیـو)ی بتشکێن (٧١٧-٧٤١ ز) و کانستائنی پێنجەمینی کوڕی (٧١٤-٧٧٥ ز) بونە، ل ٢٥٢ ئەنجومـەنی (SYNOD) کـە لەسـاڵی (٧٥٤ ز) لـە قوسـتەنتینیەدا بەسترا, دوای توێژینەوەیەکی درێژدادڕی شەش مانگی بەوە گەیشتن کە پەرسـتنی وێنە و پەیکەرەکانی مەسیح شتێکی تازەبـاوە. ناوچـەی ڕۆژهـەڵات بـەم بڕیـارە

ڕازی نەبو بەڵام بە ناچاری قبوڵیان پیٚ کرا, ئیتاڵیەکانیش لە ساڵی (٧٢٨ ز) شۆڕشیٚکیان لەدژدا بەرپا کرد))[١]

هەروەها تایفەیەکی تری نەسرانی[٢] بە جۆریٚکی وا ڕاڤەی عەقیدە سیٚپەرستیەکەیان دەکرد کە لە یەکتاپەرستیەوە نزیك بیٚت و نکوڵیشیان لە خوایەتی مەسیح عليه السلام دەکرد[٣].

ئەو کەسەی میٚژوی ئاینیی ئەوروپا و میٚژوی کلیٚسای نەسرانی بخویٚنیٚتەوە هەست بەوە دەکات کە ئیسلام چ کاریگەریٚکی ئاوەزانەی لەسەر کیٚشەگەلی چاکسازیخوازان و شۆڕشگیٚرانی دژ بە سیستەمی ئوسقوفی جیٚهیٚشتوە. بانگەوازە چاکسازیخوازە گەورەکەی (لۆثەر) وەکو میٚژونوسان دانیان پیٚ ناوە- لەگەڵ هەمو خەوشەکانیشیدا[٢] دیارترین دیاردە بوە کە کاریگەری ئیسلام و هەندیٚ لە بیروباوەڕەکانی بەسەرەوە بوبیٚ.

هەروەها عەقلیەت و شەریعەتی ئیسلامی لە دوای فەتحی ئیسلامیدا کاریگەریٚکی زەقی لەسەر ڕەوشت و کۆمەڵایەتی یاساگەری نەتەوەکانی ئەوروپای نەسرانی و هیندستانی بتپەرستی بەجیٚهیٚشتوە[٤].لە مەسەلەکانی یەکخواناسی و کیٚشەکانی مافی مرۆڤ و یەکسانخوازی لە نیٚوان چینەکانی مرۆڤایەتیدا کە ئاینی ئیسلام لە زوەوە باسی کردوە و لە شەریعەت و ژیارەکەیدا دابینی کردوە, کاری تیٚکردون.

باسناسی[٣] بە ناوبانگی هیندی (K.M.Panikkar) باڵیۆز[٤]ی پیٚشوی هیندستان لە میسر لە بارەی کاریگەری بیروباوەڕی یەکخواناسی ئیسلامی لەسەر ئاوەزی گەل و ئاینی هیندیەوە دەڵیٚ:

---

(١) پەرتوکی (انحطاط روما وسقوطها) نوسینی جیۆن ل (٢٥٥ ـ٢٥٦)

(٢) Hainc’s Christianity of Islam in Spain P.١١٦

(٢) ضحی الأسلام : ١/١٦٤ـ١٦٥

(٢) خەوش: عەیب.

(٤) Doctor Tara Chand: In fluence of Islam on Indian Culture.

(٣) باسناس: تۆژەرەوە، الباحث.

(٤) باڵیۆز: سفیر.

((بێگومان ئیسلام لە ڕۆژگاری خۆیدا کاریگەریەکی قوڵی لە ئاینی هیندۆکی کردوە, هیندۆکەکان لە هزری خواپەرستیدا قەرزباری ئیسلامن, ڕێبەرانی هزر و ئاینی هیندۆکی ئەو ڕۆژگار، ئەگەر چی خواکانیان بە ناوی جۆراوجۆرەوە ناوزەد کردبو، بەڵام بانگەوازیان بۆ خواپەرستی دەکرد و بە ڕاشکاوی دەیانگوت خوا تاك و تەنیایە و تەنها ئەو شایەنی پەرستنە و ڕزگاری و بەختەوەریش تەنها لەو داوا دەکرێ, ئیسلام لەو ڕۆژگارەدا شوێن پەنجەی لە گشت ئاین و بانگەوازەکانی هیندستان جێهێشتبو وەکو ئاینی (Bhagti) و بانگەوازی (کەبیرە))[٥].

سەرەك وەزیرانی پێشوی هیندستان ـ جەواهیر لال نەهرۆ لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (Discovery of India) دەڵێ:

((ئەو داگیرکەرانەی کە لە باکوری ڕۆژئاوای هیندستانەوە هاتنە نێو هیندستان و هەروەها هاتنی ئیسلامیش بایەخێکی گەورەیان لە مێژوی هیندستاندا هەبو, ئیسلام هات دەمامکی ڕوی دزێوی خراپەکاریەکانی ناو کۆمەڵگەی هیندۆکی هەڵماڵی و خەڵکی لە ستەمی دابەشبونی چینایەتی و لە (لەمسی مەنبوذ) بێدار کردوە, ئارەزوی دورەپەرێزبون لە جیهان کە هیندستان تێیدا دەژیا لە دڵی خەڵکی دەرهێنا, بیردۆزەی برایەتی ئیسلامی و یەکسانی کە موسڵمانان بڕوایان پێ هەبو و تێیدا دەژیان کاریگەرێکی قوڵی خستە مێشکی هیندۆکەکانەوە, ئەوانەی کە زیاتر کەوتنە بەر کاریگەریەکەش ئەو کەساس و بەدبەحتانە بون کە لەنێو کۆمەڵگەی هیندیدا لە یەکسانی و مافی مرۆڤایەتی بێبەش بون)).

نوسەرێکی هاوچەرخی پایەدار کە ناوی (N.C.Mehta) یە لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (ژیاری هیندستان و ئیسلام) دەڵێ:

((ئیسلام لە ڕۆژگارێکدا کە ژیارە کۆنەکان دادەڕوخان و ڕویان لە هەڵدێران بو؛ مەشخەڵی ڕوناکی بۆ هیندستان هێنا و تاریکستانی سەر ژیانی خەڵکی تاراند، ئامانجە پیرۆزەکان کرانە بیروباوەڕی هزری‌و کاری ڕزگاریخوازێتی ئیسلامی

---

(٥) Asurvey of Indian History P.١٣٢

لە جیهانی هزردا فراوانتر و مەزن تر بو وەك لە كێڵگەی ڕامیاری، هیندستانیش سای ولأتانی تر لەمەدا بەشی خۆی وەرگرت، بەلأم بۆ بەدبەختی! لەم ولأتەدا (حكومەت) مێژوی ئیسلامی نوسیوەتەوە و كۆنترۆڵی كردوە بۆیە حەقیقەتی ئیسلام پەردەپۆش كراوە و بەخشش و دەستە جوان و ڕەنگینەكانی لە بەرچاواندا بزر بوە)).

هیچ دین و ژیارێك كە ئەمڕۆ لە جیهانی شارستان و ئاوەداندا دەژێت ناتوانێ بلێ كەم و زۆر بە ئیسلام كاریگەر نەبوە.

ڕۆبەرت بریفۆلت لە پەرتوكەكەیدا بەناوی: (The Making of Humanity) دەڵێ:

((هیچ لایەنێك لە لایەنەكانی پێشكەوتنی ئەوروپا نیە كە چاكەی گەورە و شوێنەواری كاریگەرێتی ژیاری ئیسلامی بەسەرەوە نەبێ))[1] لە شوێنێكی تردا دەڵێ:

((زانستە سروشتیەكان (كە فەزڵەكەی بۆ عەرەب دەگەڕێتەوە) ئەوروپای بۆ ژیان نەگەڕاندۆتەوە, بەلأم ژیاری ئیسلامی هەر لەو ڕۆژەی كە گزنگی بەسەر ئەوروپا پەخش كردوە كاریگەری گەورەو جۆراوجۆری خستۆتە سەر ژیانی ئەوروپا)).

جا ئەگەر كار هەر بەم جۆرە ڕۆیشتبوایەو مرۆڤایەتی هەر لەژێر سەركردایەتی ئەو كۆمەڵە موسوڵمانە مابونایەوە و تیر لە كەوانی خۆی دەرچوبایە و ئاو لە ئاوەڕۆی خۆی ڕۆیی بوایە؛ جیهانی مرۆڤایەتی مێژویەكی تری دەبو... ئەو مێژوە تراژیدیەمان لە جیهان نەدەخوێندەوە كە پڕە لە نسكۆ و بەدبەختی و كوێرەوەری مرۆڤایەتی, مێژوێكی تری پڕ شكۆ و جوانی دەبو كە هەمو مرۆڤێك خۆزگەی پێ دەخوازێ و گشت چاوێكی پێ ڕون دەبێ, بەلأم ڕەوتی قەدەر بەجۆرێكی تر ئاراستە بو و موسڵمانەكان خۆیان دوچاری داڕوخان بون.

(١) P.١٩٠

بەندی دوەم

داڕوخان لە ژیانی ئیسلامیدا

سنوری جیاکەرەوەی نێوان دو سەردەم:

ئەدیبێك گوتویەتی : ((دو شت هەن کاتی ڕودانیان بەوردی دەستنیشان ناکرێ: **یەکەم**:نوستنی مرۆڤ , **دوەم**:داڕوخانی ژیانی نەتەوە, مرۆڤ ئەوکاتە هەستی پێ دەکا کە رویان داوە و کاریان لەکار تەواو بوە))؛ ئەم وتەیە لەسەر هەمو نەتەوەکان جێبەجێ دەبێ, بەلاّم سەرەتای داڕوخانی ژیانی ئیسلامی لە هی نەتەوەکانی تر ڕونترە. ئەگەر بمانەوێ پەنجە بخەینە سەر سنوری جیاکەرەوەی نێوان هەرەت و هەلّدێرانی نەتەوەی ئیسلامی دەبێ بیخەینە سەر ئەو هێلە مێژوییینەی کە خەلافەتی ڕاشید لە پاشایەتی عەرەبی یان لە پاشایەتی موسلّمانان جوێ دەکاتەوە.

ئاوڕدانەوەیەك لە هۆیەکانی ڕا پەڕینی ئیسلامی :

جلّەوی سەرکردایەتی ئیسلامی و جیهانیش بە هۆیەوە لەدەست پیاوانێك بو کە گشتیان لە ڕوی بڕوا و بیروباوەڕ و کردەوە و ڕەوشت و پەروەردە و پاکسازی دەرون و بەرز و پاکێتی ڕێژین و پێگەیشتویی و هاوسەنگیەوە پەرجوێکی[1] درەوشاوەی موحەممەد ﷺ بون . پێغەمبەر ﷺ هەموی تواندنەوە و لە قالبی ئیسلامی داڕشتنەوە, جەستەی لێ بترازێ ئەگەرنا لە حەز و ئارەزو و مەبەست و هەوەستدا پیاوی تریان لێ دەرچو و یەکێك ئەگەر زۆر بەوردیش سەیری ڕێژین و رەوشتیان بکات رەفتارێکی نەفامێتیان لێ وەدی ناکات کە دەگەلّ ڕوح و

(١) پەرجو: معجزة.

دەرونی ئیسلامیدا پێچەوانە بێ، ئەگەر ئیسلام مرۆڤ بوایە لەوان زیاتری لێ دەرنەدەچو.

وەکو گوتمان بۆ دین و دونیا بەیەکەوە پێشەنگی پێگەیشتو و پێودانی[1] بێخەوش بون و پێشەوا بون و پێش نوێژیان بۆ خەڵك دەکردو دادوەر بون و کێشەیان چارەسەر دەکردو بە داد و زانستەوە حوکمیان دەکردو دەستپاك بون و خەزێنەداری ماڵی موسڵمانانیان دەکردو سەرکردە بون و سەرکردایەتی لەشکریان دەکرد و سەرکەوتوانە نەخشەیان بۆ شەڕ دەکێشا, فەرماندە بون و کاروباری وڵاتیان بەڕێوە دەبرد و سزاکانی خوایان جێبەجێ دەکرد, لەیەك کاتدا لە خواترس و زاهید و قارەمان و موجاهید بون, دادوەری تێگەیشتو و فەقیهی موجتەهید بون, فەرماندەی بە دەستوبرد و سیاسەتمەداری هەڵکەوتوش بون.

خەلیفە ئایندار و سیاسەتمەدار بو, کۆمەڵەکی لە دەورە بو ـ ئەگەر دەستەواژەکەم بگونجێ ـ لە قوتابخانەکەی پێغەمبەر ﷺ (یان) لە مزگەوتەکەی پێغەمبەر ﷺەوە دەرچوبون , بەیەك قالب داڕێژرا بون , هەڵگری یەك جۆرە روح بون , هەمان پەروەردەیان وەرگرتبو , خەلیفە ڕاوێژی پێدەکردن و پشتی پێدەبەستن , تا ئەوانی ئاگادار نەکردبایەوە بڕیاری گرنگی دەرنەدەکرد. روحەکەیان ژیار و سیستەمی حوکم و ژیانی کۆمەڵایەتی و خوڕەوشتی خەڵکی تەنیبوەوە، ئاوات و مەبەستەکانیان لە ژیاردا ڕەنگی دابوەوە، دوژمنایەتی لە نێوان روح و ماددەدا نەبو، ململانێ لە نێوان دین و سیاسەتدا نەبو , دابڕان لە نێوان دین و دنیادا نەبو , زۆرانبازێ لەنێوان بەرژەوەندی و ڕێبیردا نەبو, پاڵەستۆدان لە نێوان هەوەست و ڕەوشتدا نەبو , رکوکینە لە نێوان چینەکاندا نەبو, موناف‌ەسە لە سەر ئارەزودا نەبو، هەمو لەگەڵ یەك کۆك و تەبا بون.

(١) پێودان: مقیاس.

مەرجەكانی ڕابەرایەتی ئیسلامـی:

رابەرایەتی ئیسلامی وا دەخوازێ چەند سیفەتێكی ورد و زۆر فرەوانی تێدابێ‌و كە دەتوانین لە دو وشەی (جیهاد) و (ئیجتیهاد)دا كۆیـان بكەینـەوەو دو وشـەی سوك و ساكارن بەڵام سەرتاپاگیر[١] و فرە واتان.

جیـهاد:

جیهـاد بریتیـە لـە بـەكارهێنانی وزە و ئەوپـەڕی كردوكۆشـكردن لـەپێناو وەدیهێنانی گەورەترین خواست. گـەورەترین خواسـتی موسـڵمانیش ئەوەیـە كـە بتوانـێ گوێڕایـەڵی خـوا بـێ و ڕەزامەنـدی خـوا وەدەسـت بێنـێ و ملكەچـی حوكمەكانی بێ و فەرمانەكانی جێبەجێ بكات .كە ئەمەش تێكۆشانێكی درێـژو دژواری دژ بە هەمو جۆرە بیروباوەڕ و پەروەردە و ڕەوشت و مەرام و هەوەستێكی تەگەرە ئامێزی گەرەكە و تێكۆشانێكی دژ بە خواوەندە دەرونـی و زەمینیـەكانی گەرەكە كە دژایەتی حوكم و پەرستنی خوا دەكەن, جا ئەگەر موسڵمان ئەمەی بۆ هاتە دی ئەوا لە سـەری واجـب دەبـێ لـە پێنـاوی حـوكم و فەرمانـەكانی خـوا تێبكۆشێ تا لە جیهان بالاْدەست بێ و لە نێو مرۆڤایەتیدا پیادە بكرێن, ئەمەش وەك ڕاپەراندنی فەرزێكی خوایی كە خوا لە پێناو بەختەوەری مرۆڤایەتیدا فەرزی كردوە, چونكە گەلـێ جار بەبێ بونی ئەم تێكۆشانە مرۆڤ ناتوانێ گوێڕایەڵی خوا بێ كە قورئان پێی دەڵێ (فیتنە).

ئاشكرایە سەرلەبەری جیهان بە هەمو ئەو شتانەی تێدایە وەك بێگیان و ڕوەك و ئاژەڵ و مرۆڤ , بۆ ویستی خوا و ڕێوشوێنی گەردونی و یاسا سروشـتیەكان كـە خوا دایناون ملكەچە: ﴿ **وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ**: هەرچی لە ئەرز و ئاسماندا هەیە بەئازادی و نائازادی ملكەچی خـوان , سەرەنجام هەر بۆ لای خواش دەگەرێنەوە﴾آلعمران:٨٣, ﴿ **أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ**

(١) سەرتاپاگیر: شمولی.

مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِنْ النَّاسِ وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ: نەتبینیوە ئەوەی لە ئاسمان و لە زەویدا هەیە, خۆر و مانگ و ئەستێرە و شاخ و دار و جانەوەر و زۆرینەی خەڵك سوژدە بۆ خوا دەبەن, زۆر لە خەڵكیش سزای خوایان بەسەردا چەسپاوە!﴾ الحج:١٨. جا دیارە جیهادی مرۆڤی موسڵمان لە پێناو چەسپاندنی ئەو بەرنامەیە كە خوا بە پێغەمبەرانی ڕاناردوە, لە پێناو بەرزبونەوەی وشەی خوا و فەرمانەكانیەتی, لە پێناو ئەوەدایە كە حوكم و فەرمان تەنها بۆ خوا بێ. ئەم جیهادە تا ڕۆژی دوایی هەردەمێنی , زۆر جۆر و شێوەشی هەیە كە لە ژمارە نایەن, جۆرێكیان جیهادی كوشتارییە كە ڕەنگە لە گشت جۆرەكانی تر بەرزتر و شكۆدار تر بێ, ئامانجەكەشی ئەوەیە لە سەر زەویدا هێزێكی یەكسانی دژ بە هێزی چاكە خوازی ئیسلامی نەمێنێ خەڵك لاڕێ بكات ﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لاَ تَكُونَ فِتْنَةٌ ويَكُونَ الدِّينُ لله : تا ئاژاوە دەبڕێتەوە و دینی خوا زاڵ دەبێ بیانكوژن ﴾البقرة:١٩٣. یەكێك لە داخوازیەكانی جیهاد ئەوەیە كە موسڵمان دەبێ زۆر چاك ئیسلام بناسێ كە جیهادەكەی لە پێناودا دەكات , زۆر چاك نەفامێتی بناسێ كە جیهادەكەی لە دژدا دەكا و بەڕەنگ و ڕواڵەت نەخەڵەتێ, عومەری كوڕی خەتتاب- ڕەزای خوای لێبێ - گوتویەتی: ((ئەگەر كەسانێك لە ناو ئیسلامدا پەیدا بن و شارەزای نەفامێتی نەبن؛ ئیسلام قوڵف قوڵفی لێ هەڵدەوەشێتەوە)), جا مەرج نیە هەمو موسڵمانێك بێباوەڕی و نەفامێتی و ڕواڵەت و ڕەنگ و شێوەكانیان بناسێت، بەڵام ڕێبەر و سەركردەكانی لەشكری ئیسلامی كە دژ بە بێباوەڕی و نەفامێتی دەجەنگن، دەبێ شارەزاییان لە موسڵمانان زۆرتر بێت و وردەكارانەتر نەفامێتی بناسن.

هەروەها دەبێ تەواو ئامادە و ساز بن و هێزی كامڵیان هەبێ, ئاسن بە ئاسن بەڵكو بەپۆڵا بكوتن و گەردەلول لە ڕوی (با) هەڵكەن, بە هەمو توانا و دەسەڵاتێكەوە ڕوبەڕوی بێباوەڕی و بێباوەڕان ببنەوە, هەمو دۆزراوە زانستیەكانی سەردەم وەك چەك و ئامێر و مەشقی جەنگی بەكار بێنن, بۆ دابینكردنی ئەم هێزانە كەمتەرخەم و دەستەوەستان نەبن ﴿ وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ

رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ : تا بۆو دەكرێ چەك و جبەخانەی شەڕ و ئەسپی سواری پەیدا بكەن و دوژمنی پێ بترسێنن؛ كە دوژمنی خوداشن.﴾ [(١)]الانفال : ٦٠.

ئیجتیهاد :

مەبەستمان لە ئیجتیهاد ئەوەیە كە سەركردە ئیسلامیەكان بتوانن بۆ ئەو كارەسات و ڕوداوانەی ڕوبەڕوی ژیانی موسڵمانان و جیهان و نەتەوەكانی ژێر دەسەلاّتیان دەبنەوە یان بۆ هەربابەتێك كە لە ناكاو دێتە پێشێ یان نوێ دەبێتەوە بڕیاری ڕاست دەربكەن, كە فیقهی نوسراو و ڕاڕەوی پەیڕەولێكراو و فتوای نێو پەرتوكەكان لە بارەیانەوە نەدواون, هەروەها شارەزاییان بەڕوحی ئیسلام هەبێ , لە راز و نهێنیەكانی شەریعەت بگەن , بە بنەڕەتەكانی تەشریعی ئیسلامی ئاشنا بن ,-وەك تاك و كۆمەڵ- هێزی هەڵێنجانی حوكمی شەرعیان هەبێ و بتوانن گرفتەكان چارەسەر بكەن و نەتەوە لە تەنگانە ڕزگار بكەن .

زیرەكی و دەستوبردی و كارامەیی و زانستێكی وایان هەبێ بتوانن لەو هێزە سروشتیانەی خوا خەلقی كردوە بەهرەمەند بن و لەو خێروبێر و كانە بەبرشتانەی خوا لە زەویدا فەراهەمی هێناون سود وەرگرن و بۆ بەرژەوەندی ئیسلامی بەكار بێنن، نەك ئەهلی ناهەق و شوێنكەوتوانی شەیتان بۆ مەرام و هەوەستی خراپەكارانەی خۆیان و بۆ دەست بە سەرداگرتنی زەوی و بلاّوكردنەوەی بەدكاری بەكاری بێنن .

---

(١) هەڵبەت چەند مانگێكە وەرگێڕانەكەی (قورئانی پیرۆز)ی مام هەژار كەوتۆتە بازاڕەوە، جا لەسەر پێداچونەوەكەی كاك (نەوا) لە چەند شوێنێكدا تەرجەمەی ئایەتەكان لەوەرگێڕانەكەی مام هەژار وەرگیراون.

ئارامی گەلاّلی. ٢٠٠١/٨/١٥

گوازرانەوەی پێشەوایەتی لە کۆمەڵێکەوە بۆ کۆمەڵێکی تر:

بەڵام بەداخەوە پاشان ئەم پایە ترسناکە کەوتە دەستی کەسانێك کە وەکو نەوەکانی پێشوتر خۆیان ئامادە نەکردبو و پەروەردەیەکی ئاینی و ڕەوشتیی قوڵ و پتەویان وەرنەگرتبو, ڕوحی جیهاد و هێزی ئیجتیهادیان لە مەسەلە دینی و دنیاییەکانیان نەبو, بۆیە نەیانتوانی ئەرکی جێنشینایەتی ئیسلامی ڕاپەڕێنن, ئەمە حوکمێکی گشتیە و ژمارەیەکی زۆر لە خەلیفەکانی بەنی ئومەییە و بەنی عەبباسیش دەگرێتەوە.

لاڕێبونەکانی ژیانی ئیسلامی:

لە ئەنجامی ئەمەدا کێوی ئیسلام گەلێك شەقار[1] و درزی تێکەوت و ژیانی ئیسلامی لە گەلێك لاوە کەوتە ڕێی چەوتی.

دابڕانی دین لە ڕامیاری:

دین و ڕامیاری بە کردەوە لە یەکتر دابڕان , جێنشینەکان لە ئاستێکی زانستی و ئاینی وادا نەبون تا پێویستیان بە زانا و ئەهلی دین نەبێ, بۆیە جڵەوی حوکم و سیاسەتیان لە دەست خۆ گرت و ـ ئەگەر حەزیشیان بکردایە و بەرژەوەندی بیخواستایە ـ وەك ڕاوێژکاری پسپۆر پرس و ڕایان بە فەقیھ و زانایان دەکرد و بۆ بەرژەوەندی خۆیان بەکاریان دێنان و بە ئارەزوی خۆیان کاتێکیش بیانویستایە دەستبەرداریان دەبون و بە گوێیان نەدەکردن, بەم جۆرە ڕامیاری لە چاودێری ئاین ڕەها بو, وەك قەیسەر و کیسرایەتی زۆرداری لێهاتبو و گەلێ جارانیش دەبوە پاشایەتیەکی پەتی, بگرە وەك وشترێکی هاری بەرەڵلای لێهاتبو.

زاناکان و ئەهلی دینیش ببونە سێ بەش: هەبو دژ بە خەلیفە ڕاپەڕی بو, هەشبو کەنارگیر[1] بو، تەنها بەخۆ خەریك بو، چاوی لە ڕوداوان نوقاندبو, لە

---

(١) شەقار: درزی گەورە.

چاكسازی بێهومێـد بـو، كـەكاری ناهـەقی دەبیسـت و دەبینـی بـەزار ڕەخنـەی دەردەبڕی و ئـاخ و داخـی هەڵدەكێشـا بـەڵام هـیچ دەسـەڵاتێكی نـەبو, جـۆری سێیەمیشـیان لەبـەر بەرژەوەنـدی دیـنی یـان لەبـەر بەرژەوەنـدی خـۆی دەگـەڵ حكومەت بو, هەریەكەو بە گوێرەی نیازی خـۆی .. ئـیتر لـەو كاتـەوەڕا دیـن و ڕامیاری[٢] لە یەك دابڕان.

دین وەك باڵندەیەكی باڵ بڕاو و پێ بەستراوی لێهـات و ڕامیـاریش دەسـت و دەسەڵاتی ڕەها بو, لە هەڵسوكەوتیدا ئازاد بـو, قسـەی جێبـەجێ دەبـو, خـۆی خاوەنی فەرمان و بەرهەڵستی بو, زاناكان و ئەهلی دینیش ببونە توێژێكی جـوێ و دنیادارانیش توێژێكی تر, مەودای نێوانیشیان گەلێ فرەوان بـو, بـەڵكو گـەلێ دوژمنایەتی و ركوكینەشیان لەنێواندا بەرپا دەبو.

مەیلی نەفامێتی لە كاربەدەستاندا :

زۆربـەی كاربەدەسـتان و تەنانـەت خەلیفـەش لـە ڕوی دیـن و خورەوشـتدا سەرمەشقی كامل نەبون, ڕەگ و مەیلی نەفامێتی لە گەلێكیاندا هەبو, ئەم روح و دەرونە لە ژیانی گشتی و كۆمەڵایەتیشدا ڕەنگی دایەوە, خەڵك لاسای ڕەوشـت نەریت و خواستەكانی ئەوانیان دەكردەوە, چاودێری دین و ڕەوشـت و لێپرسـینەوە نەما, بزاڤی فەرمانكردن بە چاكە و ڕێگـەگرتن لـە خراپـە دەسـەڵاتی ون كـرد, چونكە هێزی نەبو و حكومەتیش نەیدەپاراست, ئەوانـەی بـەم كـارە هەڵدەسـتان چەند كەسێكی خۆبەخشی بێهێز و بێدەسەڵات بـون, هۆكـاری سەرپێچـیكردنیش زۆر بەهێز بو . بەم جۆرە نەفامێتی لە ناو وڵاتی ئیسلامدا هەناسەی هاتەوە بـەر و سەری قیت كردەوە, خەڵكێكی گەلێ زۆر روی لە ڕابواردن و ژینی بە نازونوز و گاڵتەو یاری كرد و لە نێو ئارەزوبازی و چێژ و تێروتەسەلیدا نغرۆ بون.

---

(١) كەنارگیر: دورەپەرێز، منعزل.
(٢) رامیاری: سیاسەت.

ئەگەر چاوێك بە پەرتوكی (الأغاني) و (الحيوان)ی (جاحيظ)دا بخشێنی بۆت رون دەبێتەوە كە خەڵك چۆن بە هەمو توێژەكانیەوە بۆ ڕابواردن هەڵپەیان كردوە و بۆ چێژ و خۆشی گڵپەیان سەندوە و بۆ ژینی دونیا شێت و شەیدا بون. بێگومان بەم جۆرە ڕێژین و ڕەوشتە دابەزیوە, بەم جۆرە شەكەتبونەی نێو خۆشی و ڕابواردن هیچ نەتەوەیەك ناتوانێ پەیامی ئیسلام ڕاپەڕێنێ و شوێنی پەیامبەران بگرێتەوەو خوا و ئاخیرەت وەبیر خەڵك بێنێتەوە و هانیان بدات دین و تەقوایان بەرزبێتەوە, ناتوانێ لە خوڕەوشتدا ببێتە سەرمەشقی خەڵكی, تەنانەت ڕۆژگاری ژینی كامەران و ئازادیشی درێژ ناخایەنێ[1]: ﴿سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلاً: شێوەی كاری خوا لەناو پێشینەكانی رابردوشا هەر وابوەو شێوەی كاروباری خودا گۆڕانی بەسەردا نایە﴾الأحزاب:٦٢.

نوێنەرایەتیكردنی ئیسلام بە شێوەیەكی نەشیاو :

جێنشینەكان لەو شتانەی كردویانە و نەیانكردوە تەنها نوێنەرایەتی زات و سیاسەتی خۆیان كردوە .. هەرگیز نە لە ڕوی سیاسەتی شەرعیەوە, نە لەڕوی یاساكانی جەنگیەوە, نە لە ڕوی سیستەمی شارستانیەوە , نە لە روی ڕێوشوێنەكانی خوڕەوشتەوە نوێنەرایەتی ئیسلامیان نەكردوە, مەگەر چۆن .

---

(١) زێدەڕۆیی و هەڵەیە ئەگەر پێمان وابێ كۆمەڵگەی ئیسلامی گشت ئاكارێكی ڕوحیو ڕەوشتی و شەرعداڕێژی ون كردبێ و لە سەرجەم ڕوخسارە ئیسلامی و ئەدگارە مێژوئامێزەكانی دابڕابێ و, وەك كۆمەڵگە هاوچەرخەكانی مرۆڤایەتی ئەمڕۆی لێهاتبێ. لە ڕاستیدا كۆمەڵگەی ئیسلامی هەمیشە زۆرینەی ئەدگارو تایبەتمەندێتی و تازیارێتی خۆی پاراستوە كە ئیسلام هێناویەتی و جێنشینە سەرڕاستەكان رەگیان داكوتاوە و زانا خواناسەكان پاراستویانە, زاناكان لە هەمو سات و كاتێكدا وجودیان هەبوە و فەرمانیان بەچاكە كردوە و ڕێگەیان لە خراپە گرتوە , نەوە موسڵمانەكانی پاشتریش وەك میرات هەڵیان گرتۆتەوە , تەنانەت كۆمەڵگە ئیسلامیەكەی ئەوسا لە سەرجەم كۆمەڵگە هاوچەرخ و دراوسێكانی ئەمڕۆ باشتر بوە, زۆربەی حدود و حوكمە ئیسلامیەكان و شەرعە ئاسمانیەكان جێبەجێ كراون، كۆمەڵگەكەی ئەوسا توشی لاڕێبون ببو نەك لاڕێ بوبێ، بە پێچەوانەی واقیعی كۆمەڵگەكانی تر (وەك و مەسیحیەت و ئاگرپەرستی و بتپەرستی) كە بونەتە نێچیری لاڕێبون و گۆڕان و ڕەشبونەوە.

پەيامى ئيسلام هێز و كاريگەريەكەى لە دڵى ناموسڵمانان ون كردبو, متمانـەيان پىێ لاواز ببو, مێژونوسێكى ئەوروپى گوتەنى: ((ئيسلام دەستى بە داڕوخان كرد, چونكە مرۆڤايەتى گومانى لە ڕاستێتى ئەو كەسانەوە پەيدا كرد كە نوێنەرايـەتى ئەم ئاينە تازەيان دەكرد)).

گرنگى نەدان بە زانستە كردەييە بەسودەكان:

زانا هــەرە مەزنــەكان هێنــدەى بايــەخيان بــە زانســتەكانى ميتافيزيكـا[1] و فەلسەفەى خواوەنديەتى دا, بايەخيان بە زانستە سروشتيە ئەزمونيەكان و زانستە كرەييە سودبەخشەكان نەدا, ميتافيزيكـا و فەلسەفەكەشـيان لـە يۆنانيەكانـەوە وەرگرتبو, يۆنانيش هەر نەتەوەپەرستيەكەى خۆيــان بــو كــە وەريـانگێڕابوە سـەر زمانە فەلسەفيەكان و بەرگێكى هونەرييان لەبەر كردبو, فەلسەفەكەش بريتى بـو لە كۆمەڵێك گومان و بۆچـون و تەليســمى واژەيــى بــێ هەقيقــەت و پڕوپــوچ و بێواتا. هەڵبەت خوا بە هۆى قورئان و ڕێنوێنى و ڕێڕۆنيەكانەوە موسڵمانانى لـەم جۆرە فەلسەفەكاريە پاراست و ڕێگــاى واى بــۆ ڕونــاك كردنــەوە پێويســتيان بــە سۆراخكردن و لێوەتۆژين و بەشبەشكارى و شيتەڵكارى[2] نـەبێ لـە بابەتـەكانى زات و سيفەتەكانى خواوە كە پتر بە شيتەڵكارى كيمياوى دەچێت .

بەلاّم موسڵمانان سوپاسى ئــەو بەخشـشــە گــەورەيان نــەكرد, دور لــە جيهـاد چەندين سەدەى دورودرێژيان لە پێناو ئەو جۆرە زانست و توێژينەوانە بە فـيڕۆ دا, زيرەكايەتى خۆيان لە توێژينەوەى فەلسەفى و كەلامناسيدا بەهەدەر دا، كە هــيچ سودێكى نەدەبەخشى و هيچ ئەنجامێكى بەدەستەوە نەدەدا و پەيڤێكى[3] بۆ دنيا و ئاخيرەت فەراهەم نەدەهێنا , لەبەر خــەريكبونيان بــەو زانســتە فەلسـەفيانەوە ئاگايان لە زانستە كردەيى و ئەزمونيــەكان نــەما كــە هێزەكــانى سروشــتيان بـۆ

(١) ميتافيزيكا: ئەوديو سروشت.
(٢) شيتەڵكارى: تحليل.
(٣) پەيڤ: پەيام.

بەیدەست دەکات, نەیانتوانی لە پێناو بەرژەوەندی ئیسلامدا سود لەم هێزانەوە وەربگرن و دەسەڵاتی ماددی و روحی ئسلامی پێ بەسەر جیهاندا رابهێڵن.

هەروەها بە لێکۆڵینەوە لە روح و لە فەلسەفەی ئیشراق و مەسەلەکانی وەحدەتولوجودیش خەریك بون و بەشێکی گەورەی کات و کۆشش و زیرەکایەتی خۆیان بە فیڕۆدا.

هەرچەندە ئەو ئاستەی کە موسڵمانەکان لە زانستە سروشتی و ئەزمونیەکان پێی گەیشتن بە بەراورد لەگەڵ چەرخەکانی پێشتر پێشکەوتوتر و لە زانست و ئەزمونیشدا دەوڵەمەندتر بو, بەڵام لەگەڵ پێشکەوتنی بەرفرەوانی زانستەکانیتر و لەگەڵ ئەو ڕۆژگارە درێژەی کە لە مێژودا دەسەڵاتدار بون هاوڕێژە و گونجاو نەبو, بۆیە ئەو بلیمەت و هەڵکەوتوانەی لە زانستەکانی فەلسەفەدا هەڵکەوتن لە زانستە ئەزمونیەکان هەڵنەکەوتن.

ئەو پەرتوکانەی کە لە بارەی زانستەکانی سروشت و گەردونناسی و ئەزمونکاریەوە بەجێیان هێشتون, ئەگەرچی ئەوروپا لەسەرەتای ڕاپەڕینەکەیدا سودی لێ وەرگرتن و دانی بە بەهای بەرزی ناون , بەڵام لە بەرامبەر ئەو پەرتوکخانە گەورە و فرەپەرتوکانەی ئەوروپا کە لە هەردو سەدەی حەڤدەم و هەژدەمدا وەبەرهەمی هێناون , گەلێ بچوك و پوکەڵەن, هەرچەند شانازی بە بەرهەمی زاناکانی ئەندەلوس و داناکانی ڕۆژهەڵات بکەین بەڵام لە بەرامبەر بەرهەمە زەبەلاحەکەی ڕۆژئاوا لە زانست و حیکمەت و ئەزمون و تاقیکردنەوەدا؛ شتێکی ئەوتۆ نیە و بەهیچ ناچێ، جا لەڕوی چەندێتی و چۆنیەتی بێ یا لەڕوی داهێنان و تازەکاری بێو یا لە روی وردەکاری زانستی و پوختەکاری هونەری بێ.

ئەگەر مەبەستتە بزانی ڕێژەی نێوان بایەخدانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی بە هەردو لایەنی روحی و لایەنی زانستی ئەزمونیەوە بە چ ئەندازەیەك بوە؛ بەراوردێك لە نێوان پەرتوکی (الفتوحات المكية)ی شێخ (ابن عربي) بکە دەگەڵ گەورەترین

پەرتوك کە دەبارەی سروشت و دانایی[١] نوسراوە, ئەوکات بۆت دەردەکەوێ لە ڕوی بابەت و بایەخ و هەوڵدانەوە چ جیاوازیەکی لە ڕاددەبەدەریان لە نێواندا هەیە, دەشزانی کە تا چ راددەیەك لایەنی روحی بە سەر چێژی ڕۆژهەلاتدا زاڵ بوە.

بیدعەکاری و گومڕاکاری:

یەکخواناسیە پاك و بێگەردەکەی ئیسلام لەزگبو[٢] بە پەردەی هاوبەشپەرستی و نەزانی و گومڕاکاری دادەپۆشرا, سیستەمی ئاینی گەلێ جۆرە بیدعەکاری تێکەوتبو و بیدعە ڕوبەرێکی بەرفراوانی لە ژیانی موسڵمانانداگرتبوەوە و لە دینی راست و دنیای خەریك کردبون، پایە و تازیارێتی[٣] موسڵمانان بەسەر نەتەوەکانی تری سەرزەویدا لەو دینەوەیە کە موحەمەد ﷺ هێناویەتی و تازیارێتی و پەرجوی ئەم دینەش لە ڕاست و دروستی و پارێزراویەکەیەتی و چونکە ئەم دینە بەوە جوێ دەبێتەوە کە سروش[٤] و بەرنامەی خوای کاربەجێ و دانایە: ﴿تَنزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ﴾فصلت:٤٢. بەلاّم ئەگەر ئاوەز و هەوا و ئارەزوی خەڵکی تێکەوت و دەستکاری کرا و لە سروش و زانستە پاك و پارێزراوەکان بترازێ و هیچی زیاتری بەسەر دینەکانی تر و هیچ تازیاریەکی بەسەر سیستەمە مرۆڤانیەکانەوە نامێنێ و بەختەوەری دنیا و دوایی دابین ناکات و شایەن نابێ خەڵك ئاوەزی بۆ کەچ بکەن یان شەیدای بن.

(١) دانایی: حکمە.
(٢) لەزگبو: خەریکبو.
(٣) تازیاری: میزة.
(٤) سروئت: نیگا، الوحي.

سام و هەیبەتی دین :

ئەوەت لە بیر نەچێ کە دین بە درێژایی ئەو ڕۆژگارەوە هەمیشە زندو بوە, لە دەستێوەردان و لاڕێبون و گۆڕانکاری پارێزراو بوە, سامی بەسەر موسڵماناندا هەبوە و لاڕێبونی بۆ دەستنیشان کردون و مەشخەڵی هەرەبەرز و روناکی پڕشنگدار بوە: ﴿ **يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنْ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلاَمِ وَيُخْرِجُهُمْ مِنْ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ**: ئەوانەی شوێن ڕەزامەندی خوا کەوتبن؛ خوا بەهۆی ئەو قورئانەوە بۆ ڕێگا سەلامەتەکانی بەهەشت ڕێنوێنی دەکات, بە ئیزنی خوا لە تاریکی دەریاندێنێ بۆ ڕوناکی, بۆ ڕێگای ڕاست ڕێنمایان دەکات﴾المائدة:١٦. هەروەها قورئان و سوننەت هەمیشە دژ بە هاوبەشپەرستی و بیدعەکاری و نەزانی و گومڕاکاریی شۆڕشیان لە دڵی خوێندەواران بەرپا کردوە, هەمیشە شۆڕشیان لە دژی ڕەوشت و نەریتی نەفامی و لە دژی چەوساندنەوەی چەوسێنەران و ستەمی پاشایان هەڵگیرساندوە.

لە هەمو رۆژگارەکانی مێژوی ئیسلامی و لە گشت ناوچەکانی ئیسلامیدا هەمیشە قورئان و سوننەت کاریان لە کەسانێك کردوە و ئەوانیش لەسەر ڕێوشوێنی پێغەمبەران ڕاپەڕیون و ئاینیان تازە کردۆتەوە و ڕوحی جیهادیان بوژاندۆتەوە و دەرگای ئیجتیهادیان بۆ ئوممەت کردۆتەوە و لە پێناو دامەزرراندنی حکومەتێکی ئیسلامی لە سەر ڕێوشوێنی خەلافەتی ڕاشید تێکۆشاون, جا هەندێکیان لەو ڕێگایەدا شەهید کراون و هەندێکی تریش توانیویانە بۆ ڕۆژگارێکی کورتخایەن حکومەتێکی ئیسلامی دابمەزرێنن و سەردەمێکی وەك سەردەمی خەلافەتی ڕاشید بنوێنن: ﴿ **مِنْ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَى نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلاً**: گەلێك پیاو لە بڕواداران پەیمانەکەی لەگەڵ خوا بەستبویان جێبەجێیان کرد, هەندێکیان شەهید بون و هەندێکی تریش چاوەڕێن و لەسەر پەیمانەکەیان ماون و خۆیان لێ نەگۆڕا﴾الأحزاب:٢٣، ئەم کۆمەڵە فەرمودەکەی پێغەمبەریان لێ هاتۆتە دی کە دەفەرموێ : ((**لَا تَزَالُ طَائِفَةٌ مِنْ أُمَّتِي ظَاهِرِينَ عَلَى الْحَقِّ لَا يَضُرُّهُمْ مَنْ**

خَذَلَهُمْ حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ وَهُمْ كَذَلِكَ[١]: لـە نەتەوەکەمـدا هەمیشـە کۆمـەڵێك لەسەر حەق دەمێننەوە و بە دوژمنان زەبون نابن و هەتا ڕۆژی دوایی دادێ هەروا دەبن))، مێـژوی جیهـاد و تـازەخوازی ئیسـلامی بەیـەکترەوە بەسـتراون و هـیچ ماوەیەك لەیەکتـر دانـەبڕاون، مەشـخەڵی چاکسـازیخوازەکانیش وەك ئەڵقـەکانی زنجیر بە دوای یەکدا هاتون و بە ڕەشەبایان دانەمرکاون[٢].

خۆشبەختبونی جیهانی ئیسلامی لە سەدەی شەشەمی کۆچیدا:

لە سەدەی شەشەمی کۆچیدا خوای گەورە خۆشبەختیەکی گەورەی بە جیهـانی ئیسلامی بەخشی کە ئـەو کـات جیهـانی ئیسـلامی لـە دوای سـەلجوقیەکانەوە نیشانەکانی لاوازی و بەساڵداچونی لـێ وەدەر کـەوتبو و پاشـا و فەرمانـدەکانش دابڕ دابڕیان کردبو، پاشان خوا کردی چەند سەرکردەیەکی گەورە پەیدا بون و شان و شکۆی ئیسـلامیان پاراسـت و ژیانیـان گەڕانـدەوە نێـو جیهانـە داڕماوەکـەی ئیسلامی. هێرشـە داگیرکەریـەکانی خاچپەرسـتەکان، کـە یەکـەمجار مەبەسـتی دەستبەسەرداگرتن بو بەسەر ئەو شوێنانەی کە لە لای مەسـیحیەکانەوە پـیرۆزن، دژ بە ئیسلام و سەرجەم موسڵمانان دەستی پێکـرد و هەڕەشـەیان لـە جـەزیرەی عەرەبی و لانەی ئیسلام و وڵاتە دراوسێکانی شامیش کرد و پاشـان خاچپەرسـتە ئەوروپیەکان توانیان قودس و سەرجەم شار و قەڵاکانی شام داگیر بکـەن و وێـڕای ئەمە چاویان بڕیە شارەکەی پێغەمبەریشﷺ. خاچپەرستەکان لە دوای ئـاژاوەی هەڵگەڕاوەکان گەورەترین مەترسی بون بۆ سەر ئیسلام و موسڵمانان. خوا کـردی عیمادەددین ئەتا بەگی زەنگی (لە ٥٤١ ك مردوە) بۆ ئیسلام ڕابێ، کـە گـەلێك جار لەشکری روبەڕوی خاچپەرستان کردۆتەوە و لە زۆر شەڕ وگەڕدا شکستی پـێ خواردون و تەنانەت شاری (ڕەها)شی فەتح کردو دواتر کـە عیمـادەددین زەنگـی ماڵئاوایی لە دنیا کرد کوڕە مەزن و دادگەرەکەی؛ شا نورەددین مەحمود زەنگـی

(١) رواه مسـلم (كتاب الجهاد).
(٢) لەمبارەوە پەرتوکی دانەر بەناوی (رجال الفكر والدعوة الى الاسلام) بخوێنەوە.

(لە ٥٦٩ك مردوە) جێی گرتەوە و نەخشەی کێشا شام لە خاچپەرستان پاك کاتەوە و قودسی پیرۆزیان لە دەست ڕزگاربکات و بیخاتەوە ژێر دەستی موسڵمانەکانەوە، بەلاّم بەر لەوەی کارەکەی بەئەنجام بگات کۆچی دوایی کرد. پاشان یەکێك لە قارەمان و هەڵبژاردەکانی جێی گرتەوە کە ئەویش مەلیکی سەرکەوتو سوڵتان سەلاحەددین یوسفی کوڕی ئەیوبی پاشای میسر بو. خوا کالاّی ئەم کارەی بە بالاّی ئەم پیاوە بڕی, سەلاحەددین پیاوێکی بەدەستوبرد و کارامە و گەردەنکەش و ورەبەرز و وریا بو , بۆ جیهادی ڕێی خوا خۆبەخش و لە خۆبوردە و بۆ سەرخستنی ئیسلام کۆڵنەدەر بو, لە شەڕی دژ بە بێباوەڕ و سەربزێوان سەرگەرم بو, سەرکردەیەکی هەڵکەوتو بو, لە ڕێکخستن و کارگێڕیدا زیرەك و چاپوك بو, چاکەخواز و دینپەروەر بو, مەرد و نەبەرد و جوامێر بو, مرۆڤدۆست و بە ڕەوشت بو, خاوەن گشت ئەو ئاکارانە بو کە لە شان و شکۆی پیاوە هەرە ناودار و هەڵکەوتوەکانی جیهان هاتبوە دی. بەم جۆرە سەلاحەددین بو بە پەرجوێکی ئیسلام و سەلماندی کە هێشتا ئیسلام ڕۆژگاری بەسەر نەچوە و بوژانەوەی دانەمرکاوە و بەرهەمی لێ نەبڕاوە, توانی بۆ یەکەمجار دوای ڕۆژگارێکی درێژخایەن لە دابڕدابڕ بون جیهانی ئیسلامی لە یەك سەنگەر بخات و روبەڕوی هێرشەکانی ئەوروپایان بکاتەوە کە ئەوروپا سەرجەم پاشا و فەرماندە و سەرکردە ناودار و گشت لەشکرەکانی کۆ کردبوەوەو لەجیهانی ئیسلامی بەردابو.

لە ژێر ئالاّکەی سەلاحەددیندا گەلێك گەل و نەتەوەی جۆراوجۆری موسڵمان بۆ جیهاد کۆبونەوە کە قەت پێشتر وا کۆ نەببونەوە, دوای ڕۆژگارێکی دورو درێژ لە خامۆشبونی مەشخەڵی جیهاد و غیرەتی ئیسلامی گڕی گرت و کڵپەی سەند, سەلاحەددین هەرچی پێشکەوتنی زانست و داهێنان و پیشەسازی ئەوکاتی جیهانی ئیسلامی و هەرچی زیرەکی و ئارامی و فام و تێگەیشتنی خۆی هەبو, هەموی لەم جیهادەدا بەکارهێنا, لە شەڕی (حطين)دا لە ساڵی (٥٨٣ ك) بە سەر خاچپەرستەکان زاڵ بو و شکستی کوشندەی پێ خواردن و بڕبڕەی پشتی شکاندن . لە هەمان ساڵدا قودسی فەتح کرد و سەرجەم فەلەستینی رزگار کرد و خاچپەرستانی لە (صور) گەمارۆدا، پاشان ئەوروپا بە هەرچی چەك و تفاقیەوە بو

لەشكرێكى گەورەى لــە ژێــر ئــالاَى ســەركردەى نــاودار: ريچــارد (Richard) پاشاى ئينگلَتەرا كۆكردەوە و بەرەنگارى موسلَمانان بونەوە, شەڕو شۆڕ لە نێــوان موســلَمان و خاچپەرستان بەردەوام بو، هــەر ڕۆژەى لايــەك ســەردەكەوت تــا لــە سالَى (٥٨٨ك-١١٩٢/٩/٢ز) ئاگربەستيان ڕاگەياند و شەڕ كۆتــايى هــات و لــە ئەنجامدا فەلەستين لە زۆرينەى خاچپەرستە داگيركەرەكان پاك كرايــەوە و ڕيچــارد بەرەو پاشانشينەكەى خۆى (ئينگلَتەرا) گەڕايەوەو ســەلاحەددينيش دواى ســالَێك كۆچى دوايى كرد.

لێرەدا پێمان باشــە لێدوانەكــەى مێژوناســى ئينگليــزى (Stanley Lane Poole) بێنينەوە كە لەو پەرتوكەى لە بارەى سەلاحەددينەوە دايناوە لە بــارەى ئەم ئاگربەستەوە چەند شتێكى نوسيوە، لە لێدوانەكەيدا بۆمان دەردەكەوێ كە لە ژێــر ســەركردايەتى ســەلاحەددينندا جيهــانى ئيســلامى خــاوەن چ جــۆرە هێــز و يەكێتيەك بوە, دەلَێ:

((شەڕى پيرۆز كە پێنج سالَى خاياند كۆتــايى هــات, موســلَمانەكان بــەر لــە سەركەوتنيان لــە شــەڕى حوطين لــە ڕێككــەوتى يۆليــۆى ســالَى (١١٨٧ ز)دا خاوەنى يەك بست خاكى ڕۆژئاواى روبارى ئەردەن نەبون, بەلاَم لــە ســێپتەمبەرى سالَى (١١٩٢ ز)دا كە مەسرەتيەكەى[1] (ڕەملە)يان بەســت خــاوەنى ســەرتاپاى ولاَت بون، تەنها ئەو زنجيرەيە نەبێ كەلە صورەوە تا يافا درێژ دەبێتەوە كــە هــەر لە ژێر دەستى مەسيحيەكاندا مايەوە. ئاگربەستەكە لەو جۆرە نەبو ســەلاحەددين لێى شەرمەزار و پەشيمان بێ, ڕاســتە زۆربــەى ئــەو شــوێنانەى خاچپەرســتەكان داگيريان كردبو لە ژێر دەستى ئەوروپيەكاندا مايەوە، بەلاَم ئەنجامەكە لە چاو ئەو هەمو زەرەرە گيانى و مالَيەى ئەوروپا لێى كەوت بەهيچ نەدەچــو. ئــەوروپا لــەم شەڕەدا هەموى هوروژا بــون و رويــان لــە خــاكى پــيرۆز كردبــو, پاپــا ڕاپــەڕينى خاچپەرستانەى راگەياندبو, قەيسەر فرێدريك و پاشاكانى ئينگلتەرا و فەڕەنســا و صەقەلَيە و ليۆبۆلَدى نەمساوى و دۆقى برجەنــدى و كــۆنتى فلانــدەرى و ســەدان نــەجيمزادەى بــەناوبانگ و چــەندين ســەركردەى گەلــە نەســرانيەكان و پاشــاى

(١) مەسرەتى: صلح.

حکومەتی قودسی مەسیحی و پاشاکانی حکومەتە نەسرانیەکانی فەلەستین و سوارچاك و پاڵەوانانی تایەفەی (داویە) و (ئەسپتار)، هەمو کۆبونەوە و هەرچی لە توانایاندا هەبو تەرخانیان کرد بۆ ئەوەی دەست بەسەر قودس دابگرن و حکومەتە مەسیحیەکەیان ببوژێننەوە کە مەڵبەندەکەی لە قودس بو، کە خەریکبو بڕوخێ و ببڕێتەوە.

بەلاَم ئەنجامی ئەم کردوکۆشە بەرفراوان و زەبەللاحە چ بو؟، قەیسەر فریدریك لەم ماوەیەدا مردو پاشاکانی ئینگلتەڕا و فەرەنساش گەڕانەوە وڵاتی خۆیان، گەلێك فەرماندە و نەجیمزادەیان لە ئیلیا ئەسپەردەی خاك کردو قودسیش وەکو جاران لەژێر ڕکێفی سەلاحەددیندا مایەوە، مەسیحیەکانیش تەنها میرنشینی بچوکی (عەککا)ی سەرکەناریان بۆ وەچەنگ کەوتەوە .

تەواوی جیهانی مەسیحی یەکجێ وەك یەك پیاو ڕوبەڕوی موسڵمانەکان بونەوە، بەلاَم نەیانتوانی سەلاحەددین لە شوێنی خۆی دورخەنەوە، لەشکرەکەی سەلاحەددین بەهۆی جیهادی درێژخایەن و ماندوبونی گەورە گەورەوە شەکەت ببون، چونکە چەندین ساڵی دورو درێژی سەرومڕ لە سەنگەری خەبات و تێکۆشانی دژ بە دوژمنێکی زۆر بەهێز دابون، کەچی سەربازێك نەبو بۆڵەبۆڵ بکات و نارەزایی و بێزاری خۆی دەربڕێ،هەر ڕۆژێکیش سەلاحەددین بۆ جیهاد بانگی کردبن کەس خۆی نەدزیوەتەوە و لە ئامادەبون وەدوا نەکەوتون و سەر و گیان و ماڵی بەهاداریان فیدا کردوە، ڕەنگە سەرکردەیەك لە هەندێ لە دۆڵە دورەکانی زێی دیجلەدا سکالاَی لەو کۆمەکخوازیە هەبوبێ کە درێژی خایاندو خەریکبو کۆتایی نەیەت، بەلاَم لەگەڵ ئەوەشدا کە پێویست بوە و داوایان لێکراوە دەسبەجێ لەشکریان سازداوە و بۆ سەرخستنی سەلاحەددینیان ناردوە.

لەشکری موسڵێ بەوپەڕی مەردایەتی و خوێنگەرمیەوە لە شەڕی کۆتایی (ئەرسوف)دا شەڕیان کرد، سوڵتان دڵنیابو کە لە میسرو عێراق و لە شامی باکور و ناوەندیدا لەشکری بۆ دێت یارمەتی بدەن. تورکمان و عەرەبە میسریەکان ملکەچی فەرمانەکانی سوڵتان و خزمەتکاری بەوەفا بون، هەرکاتێ کۆمەکی لێ خواستبان وەك بەندە لەبەردەستیدا ئامادە بون، سوڵتان بە

شێوەیەکی زۆر سەیر ئەو هەمو رەگەزە جۆراوجۆرەی لەگەڵ یەکدا ئاوێتە و تێکەڵ کردبو هەرچەندە ڕەگەزو نەتەوەشیان جیاواز بو، زۆر سەیر تاکەکانی ئەو خەڵکە جۆراوجۆرەی لەگەڵ یەکدا کۆکردبوەوە هەرچەندە ناکۆکی ناوەکی و دوبەرەکی هۆزایەتیشیان هەبو، هەموی وەك یەك جەستە دارشتبون.

سولڵتان لە یەك پێگرتنی ئەم ڕەگەزە جۆراوجۆرانەدا هەندێ ئاستەنگی هاتوەتە ڕێ و لە هەندێ بۆنەدا ناکۆکیش سەری هەڵداوە، بۆ نمونە جارێك لە (یافا)دا لەشکر یاخی بوە، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا گشت نەتەوە ڕەگەز جیاوازەکان تا ساڵی ١١٩٢ز هەر ملکەچی فەرمانەکانی سەلاحەددین بون و لە ژێر ڕکێفیدا مانەوە، هەر لەو کاتەی سولڵتان سەلاحەددین لە ساڵی (١١٨٧) زاینیەوە گەلە کۆمەکی لێخواستن بەردەوام بە یەك سەنگەر لەگەڵیدا بون و جیهادیان کردوە، لەم ماوە درێژخایەنەشدا مێژو هیچ ڕوداوێکی یاخیبونی تۆمار نەکردوە کە هەرێمێك یان ولاّتێك یان سەرکردەیەك هەڵگەڕابێتەوە و ئەو دڵسۆزی و پشتیوانیەی ئەوان دەریانبڕیوە وەفادار و هەرە بە هێزەکانی سەرسام کردوە. ئەوەی زانیومانە یەکێك لە خزمەکانی لە عێراق شۆڕشی لە دژدا بەرپا کرد، بەلاّم سولڵتان پیاوەتی لە گەڵدا کرد و لێی بوریەو ئەویش کەفوکوڵی دامرکایەوە و چیتر هەڵنەگەڕایەوە. لەمەوە دەردەکەوێ کە سولڵتان چ ڕێز و سامێکی بەسەر ولاّت و هاولاّتیەکاندا هەبوە.

شەڕ کە پێنج ساڵی خایاند کۆتایی هات, مەینەت و دەردەسەریەکان بڕانەوە, سولڵتان خۆی تاکە پاشا بو هەر لە شاخەکانی کوردانەوە تا بیابانی (نۆبە), خۆی پاشای ولاّتی کوردان و ئەرمەنستان بو, سولڵتانی قۆنیە و قەیسەری قوستەنتینیە لەو دیوی ئەم سنورەوە حەزیان دەکرد دۆستایەتی لەگەڵ سەلاحەددیندا ببەستن و یارمەتی بگۆڕنەوە, بەلاّم سەلاحەددین خۆی بەرمنەت نەکردو یارمەتی هەردوکیانی ڕەت کردەوە, بۆیە لە شەڕەکاندا هەرگیز لە یارمەتیدانی سەلاحەددیندا ئامادە نەبوینە , تەنها بۆ پیرۆزبایی ئامادە دەبون.

سەلاحەددین خۆی پاڵەوانی ئەم شەڕوشۆڕە بو, خۆی چەقی بازنەکە بو , مەلیك عادلی براشی دوەم کەسێتی بو کە لەسەر شانۆی شەڕەکاندا ڕۆڵی

هەبوبێ, نەمانزانیوە سەرکردەیەك یان فەرمانەدەیەك شوێنی سوڵتانی گرتبێتەوە, سوڵتان ئەنجومەنێکی ڕاوێژی هەبو لە نەخشەی شەڕەکاندا پرس و ڕای پێ دەکردن, کەم جار بوە ڕای هەڵەی ئەم ئەنجومەنە بەسەر ڕای ڕاستی سوڵتان زاڵ بوبێ, وەك لە شەڕی (صور) و (عەککا)دا ڕویدا, بەڵام هیچ یەکێك لە ئەندامانی ئەم مەجلیسەدا سەلاحەددینی بە کەس نەدەگۆڕیەوە. برا و برازا و کوڕانی برازا و برادەرانی دێرین و والیە نوێیەکان و هۆشمەندان و دادوەر و زیرەکەکان و متمانەپێکراوە ئەمەکدارەکان و دەمارگیرەکان و ئامۆژگارەکان و زانایان, هەمو بۆ جیهاد یەك دەنگ و یەك سەنگەر بون, شان بە شانی یەکتر لەژێر ئالاکەی سەلاحەددیندا بە هەمو هێز و بازو و وتە و تواناوە ئامادە بون, هەمو دەیانزانی سەلاحەددین گەورە و فەرمانەدەی هەموانە, لە کاتی تەنگانە و قەیرانی جۆراوجۆر و شەڕی بێئاماندا یەك دڵ و یەك ئیرادە سەرکردایەتی دەرکردن, ئەویش دڵە بەهێز و ئیرادە پۆڵاییەکەی سەلاحەددین بو)).

بێ سەرکردایەتی جیهانی ئیسلامی لە دوای سەلاحەددیندا :

سەلاحەددین دوای ئەوەی ئەرکە گرنگەکەی خۆی تا رادەیەکی دور بەجێ گەیاند کۆچی دوایی کرد, ئەو مەترسیە نزیك و توشەی هەڕەشەی لە قەوارە و مەڵبەندی ئیسلام دەکرد رەویەوە, لافاوی خاچپەرستان بەرەو دواوە کشایەوە, بەڵام خاچپەرستەکان چەندین دەرسی بە سودیان وەرگرت و لایەنە بەهێز و بێهێزەکانی هەردو سەنگەریان تۆژیەوە, گەڕانەوە تا خۆیان بۆ هەڵمەتی خاچپەرستانەی سەدەی نۆزدەم ڕێکخەنەوە , موسڵمانەکانیش بۆ ڕەوشی دابڕدابڕبون و بەربەرەکاری و رکوکینە و بێئاگابونی جاران گەڕانەوە, ئیتر لەو کاتیوە جیهانی ئیسلامی بە پەیدابونی سەرکردەیەك خۆشبەخت نەبوە کە بۆ ئیسلام دڵسۆز بێت و لە پێناو بەرژەوەندی ئیسلامدا خۆی لە هەوەست هەڵبوێرێ و بۆ جیهاد خۆی تەرخان کردبێ و لەبەر دڵان خۆشەویست بێ و خەڵکی لە دەوردا کۆ بێتەوە و وەك سەلاحەددین بێ, کە سەلاحەددین بە یارمەتی خوا و بە هۆی بەهرە مەزنەکانیەوە توانی پاشەکشە بە هەمو ئەوروپا بکات و موڵك و

شكۆی ئیسلام بپارێزێ. بۆیە لەدوای سەلاحەددینەوە داڕوخان سەرتاپای جیهانی ئیسلامی گرتەوە و داڕوخانەكەش ڕۆژ بە ڕۆژ زێتر دەبو.

بەرهەمی سەدە هەڵوەشاوەكان:

شانەی ئیسلام لە ڕۆژگاری داڕوخانیشدا هەمیشە هەنگوینی وەبەرهەم هێناوە, جیهانی ئیسلامی ناوەناوە پاشاو سەركردەی وای لێ هەڵكەوتوە كە لە ڕەوشت و ڕێژین و دین و تەقوادا وەك یاوەر و پێشینە چاكەكان بێ و پیاوی وای لێ پەیدا بوە كە مێژویان ڕازاندۆتەوە .

موسڵمانەكان —هەرچەندە لە ڕێژین و ڕێوشوێنی پیاوانی پێشین لاڕێ ببون[1]، بەلاّم- لە رێبازی پێغەمبەرانەوە نزیكتر بون. بە بەراود لەگەڵ نەتەوە نەفامە هاوچەرخەكانیانەوە ئەوان پتر بۆ خوا گوێڕایەڵ بون و وجود و دەوڵەتەكەشیان گەورەترین كۆسپ بوە لە بەردەم بلاّوبونەوە و بوژانەوەی نەفامێتیو هەرچەندە كەم و كوڕییان هەبو بەلاّم گەورەترین هێزی جیهان بون و هەمو جۆرە حیسابێكیشیان بۆ دەكرا.

داڕمانی كۆشكی هێزی ئیسلامی:

ئەم هێزە ئیسلامیە بەرەبەرە لاواز و زەبون دەبو بێئەوەی بیانیەكان هەستی پێ بكەن, تا ئەو ڕۆژەی لە سەدەی حەفتەمی كۆچیدا پشتی موسڵمانان شكێندرا, كە تەتەر هێرشیان هێناو حكومەتی خوارەزمشا كە دواهەمین ئیمپراتۆریەتی ئیسلامی بو ـ پارچە پارچە كراو بەغدایان داگیر كرد.. ئەوسا سامۆتكی ترسناك سامی نەما و داهۆڵ[2] كەوتە سەر زەوی و باڵندە و دڕندەش

(١) لاڕێبون: إنحراف.

(٢) داهۆڵ: شتێكە وەك زەلام لەدار دروست دەكرێ لەنێو كشتوكاڵدا دەچەقێنرێ بۆ لێسڵەمینەوەی باڵندەو جانەوەران.

بە دەرفەتیان زانی و بە کێڵگە وەربون و خەڵك لە موسڵمانان و وڵاتی ئیسلامی گیڤ بونەوە.

تەتەر و مەغۆلەکان کەلەپوری موسڵمانانیان هەڵگرتەوە و لە حکومەتدا جێیان گرتنەوە, جا وەرە تێفکرە ئەگەر نەتەوەیەکی نەفام و دڕندە و بێدین و نەزان و ناشارستان و نارۆشنبیر سەرکردایەتی جیهان بگرێتە دەست؛ دەبێ مرۆڤایەتی دوچاری چ کلۆڵی و بەدبەختیەك ببێ و جیهان دوچاری چ وێرانیەك ببێ.

بەندی سێیەم

ڕۆژگاری سەرکردایەتی عوسمانی

عوسمانیەکان لەسەر شانۆی مێژودا :

پاشان تورکە عوسمانیەکان هاتنە سەر شانۆی مێژو، موحەممەدی دوەمی کوڕی موراد کە تەمەنی بیستوچوار ساڵ بو قوستەنتینیەی مەزنی پایتەختی وڵاتە بێزەنطیەکانی لە ساڵی (٨٥٧ك-١٤٥٣ز) فەتح کرد، لەگەڵ ئەم فەتحەدا هومێدی ئیسلام نوێ بوەوە و هیوای موسڵمانان بوژایەوە. تورکەکان، لەناو هەموشیان بنەماڵەی عوسمان بۆ سەرکردایەتی نەتەوە ئیسلامیەکان و بۆ گێڕانەوەی هێز و جێڕێزی[1] موسڵمانان لە جیهاندا جێی باوەڕ و متمانە بون، فەتحکردنی قوستەنتینیە کە موسڵمانان بۆ ماوەی هەشت سەدە بو پێیان فەتح نەدەکرا[2]، دەسەلمێنێ کە پیاوی زیرەك و کارامە و بەهێز بون، لە پیشەسازی چەكو تفاقی شەڕدا دەسڕەنگین بون، لەسەرکردایەتی سەربازیدا هەڵکەوتو بون، لە ئامراز و کەرستەی شەڕ و بەکارهێنانی هێز و زانست و ئەزموندا لە نەتەوە هاوچەرخەکان پێشکەوتوتر بون، هەڵبەت هەمو نەتەوەیەك دەبێ ئەم سیفەتانەی تێدا هەبێ تا بتوانێ باڵادەست بێ .

---

(١) جێڕێز: شوێنپایە.

(٢) گەلەکەشتی(اسطول) عەرەبی بە سەرکردایەتی بوسری کوڕی ئەرطەئە ویستی لە ساڵی (٤٤ك-٦٦٤ز) قوستەنتینیە بگرێ. یەزیدی کوڕی موعاویەش لە ساڵی (٥٢ك-٦٧٢ز) قوستەنتینیەی گەمارۆدا، پاشان عەرەبەکان بەلای کەمەوە چوار جار گەمارۆیان داوە بەلام لەبەر سەختیەکەی پێیان فەتح نەکراوە.

پێشـکەوتویی موحەممەدی فاتیح لە هونەری شـەڕدا:

موحەممەدی فاتیح —وەك درابەر دەڵێ-: لە زانستی بیرکاریدا شارەزا بـو و بـە زیرەکانەش لەشەڕدا بەکاری دێنا، بۆ فەتحە مەزنەکـەش خـۆی ئامـادە کردبـو و سودی لە هەمو کەلوپەلو کەرستەیەکی شەڕی ئەوکات وەرگرتبو.

گەشـــــتیارێکی خـەڵکی شـاری بوندوقییـە[1] کـە نـاوی (GIACOM DE LANGUSCHI) یان لەنگاسـتۆ (LANGASTON) بـو لـە سەروبەندی فەتحکردنەکەدا موحەممەدی فاتیحی بینیوە و بەجۆرە وەسـفی کردوە:

((گەنجێکی تەمەن ٢٦ ساڵە[2]، (پاشان دوای ئەوەی وەسفی ئاکار و رەوشـتە بەرز و رۆشـنبیریە بەرفرەوانەکـەی دەکـات، دەڵـێ: ((زۆر بـە وردی لـە رەوشـی ئیتالیـاو پایتـەختی پاپـا و ئمپراتـۆر و ژمـارەی پاشانشـینەکان دەکۆڵێتـەوە و زانیاری کۆدەکاتەوە، نەخشەیەکی لەلایە گشت دەوڵەتو هەرێمـەکانی ئـەوروپای لەسەر نیشان کراوە، هێندەی تامـەزرۆی تۆژینـەوە و ناسـینی رەوشـی جیهـان و زانستی جەنگیە تامەزرۆی هیچ شتێکی تر نیە، لێوەتۆژێکی زیتو زیرەکـە، بـۆ حوکم بە جۆش و خرۆش و بەدەسـتوبردە، جـا ئـەی مەسـیحیەکان ئەمەیـە ئـەو پیاوەی کە دەبێ بەرەنگاری ببینەوە کە تا بلێی وریایە، لە سەرماو گەرما بـاکی نیە و لە تێنوێتی و برسـێتیدا خۆی رادەگرێ... دەڵێ: رۆژگـار گـۆڕاوە، پێشـان رۆژئـاوا بـەرەو رۆژهـەلات دەخشـــین، بـەلام ئـەمڕۆ رۆژهـەلات بـەرەو رۆژئـاوا هەڵدەکشـێ. دەڵێ: دەبێ یەك ئیمپراتۆریەت لە جیهاندا هەبێ، یەك دین و یـەك دەوڵەت هەبێ، بۆ هێنانەدی ئەم یەکێتیـەش هـیچ شـوێنێك لەسـەر زەویـدا لـە قوسـتەنتیـنیە گونجاوتر نیە))[3].

---

(١) بوندوقیە: **Venise** : شار و بەندەرێکی بەناوبانگی سەرکەناری دەریای ئەدریاتیکە لە بـاکوری ئیتالیـــــــــــــــــــــــــا.

مونجید -وەرگێر

(٢) ئەوەی راستی بێ تەمەنی ئەوکاتی لە (٢٤) ساڵ تێنەپەڕیبو. -نەدوی-

(٣) (استـنبول و حضـارة الامبراطوريـة العثمانيـة) ل ٣٦-٣٧، نوسینی:ئوسـتاد (برنـارد لـويس) تەعریب: ئوستاد رضـوان علي الندوي.

بــارۆن (کــارادڤۆ)(Baron Carra de Vaux) لــە بەشــی یەکــەمی پەرتوکەکەیدا بەناوی (بیرمەندەکانی ئیســلام) لــەبارەی ســەربردەی موحەممــەدی فاتیحدا دەڵێ:

((موحەممەدی فاتیح ئەم فەتحەی بە پەیمان و بەڵێننامە وەدەست نەهێنا، تەنها بە لاوازێتی وڵاتی بیزەنطی ڕێی بۆ خۆش نەبو، بەڵکو سوڵتان پێشــتر نەخشــەی بۆ کێشابو و تــەگبیری کاروبارەکــانی کردبــو و هێــزی زانســتی ئــەو ســەردەمی خســتبوە کار. ئەوسا تازە تۆپ دروست دەکرا، بەڵام ئەو زەبەللاحترین تۆپی ئــەو ســەردەمی دروســت کــرد، ئەنــدازیارێکی شــارەزاو بــە ئــەزمونی تــەرخان کــرد سەرپەرشتی دروستکردنی تۆپێك بکات کە کێشی گوللەتۆپەکەی ٣٠٠ کلیۆگرام بو، مەودای هاوێشــتنەکەی پتر لە یەك میل بــو، دەڵــێن: تۆپەکــە ٧٠٠ کەســی ویســتوە تا رابکێشــرێ، تا گوللە تۆپیــان خســـتۆتە نــاوی و ئامــادەی تەقانــدن کــراوە دو ســـەعاتی ویســـتوە، کاتێـــك موحەممـــەدی فـــاتیح بـــەرەو فـــەتحی قوســتەنتینــیە کەوتە ڕێ سێســەد هــەزار جــەنگاوەر لــەژێر ســەرکردایەتیەکەی دابــون، ژمــارەتۆپێکی گــەلێك زۆریشـــی لەگەڵــدابو، ئـــەو گەلەکەشـــتیەی قوســتەنتینــیەی گەمارۆ دابو بریتی بو لە ١٢٠ کەشتی جەنگی، بە زیرەکایــەتی خۆی شێوازێکی دۆزیەوە بۆ ئەوەی بەشێك لە گەلەکەشــتیەکەی[1] لە وشاکانیەوە بخاتە ناو کەنداو، کەشــتیەکانی لەسەر چــەند تەختــەدارێکی بــە بــەز چــەورکراو ڕاخزاندە نێو دەریاوە، بەم ڕێگەیە لە لای قاسم پاشاوە (٧٠) کەشــتی دابەزانــدە نێو دەریا))[٢].

(١) گەلەکەشتی: گەلەگەمیە، اسطول.

(٢) لە پەراوێزەکانی ئەمیــر شــکیب ئەرسەلانەوە لەسەر (ئێستای جیهــانی ئیســـلامی): ١/٢٢٠، چاپی دوەم.

تازیاریەکانی گەلی تورك :

ئەوسا گەلی تورکی موسڵمان بەسەرکردایەتی بنەماڵەی عوسمانیەکان چەند تازیاریەکی تایبەتیان بەسەر گەلە ئیسلامیەکانیتردا هەبو، بۆیە شایستەی رابەرایەتی موسڵمانان بون:

یەکەم: گەلێکی بێدار و خوێنگەرم و بە ئاوات بون و روحی جیهادیان هەبو و وەك نەتەوە ئیسلامیەکانی رۆژهەڵات توشی نەخۆشیە کوشندە خوڕەوشتیو کۆمەڵایەتیەکان نەببون -چونکە پەروەردەبونەکەیان لە فیطرەوە نزیك بون و ژیانێکی سادەیان هەبو-.

دوەم: خاوەنی هێزێکی جەنگی بەهێز بون، کە دەیانتوانی بەهۆیەوە دەسەڵاتی ئیسلامیانەی ماددیو روحی رابهێلن و بەرپەرچی شاڵاوی دوژمنانی پێ بدەنەوە و سەرکردایەتی جیهانی پێ بگرنە دەست، عوسمانیەکان هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانی دەوڵەتەکەیانەوە پەنایان وەبەر بەکارهێنانی چەكوتفاقی جەنگی برد، بە تایبەتی چەك و تفاقی ئاگردار، بایەخیان بە دروستکردنی تۆپ دا و نوێترین کەرستە و ئامرازی شەڕیان بەکاردێنا، گرنگیان بە هونەری جەنگو رێکخستن و پڕچەککردنی لەشکر دەدا، گەیشتنە رادەیەك کە لە پیشەسازی جەنگیدا لە پێشەوەی گشت گەلاندا بن و ببنە سەرمەشق و پێشەنگی ئەوروپا.

حوکمیان لەسەر سێ کیشوەر دەکرد: ئەوروپا، ئاسیا، ئەفریقیا، لە رۆژهەڵاتی ئیسلامیدا لە فارسەوە تا مەراکیشیان گرتە دەست، ئاسیای بچکۆڵەیان خستە ژێر رکێف و پێیان نایە ئەوروپاش و تا شورەکانی ڤیەننا نەگیرسانەوە، هەر خۆیان میر و گەورەی دەریای ناوەڕاست بون و کەس نەبو لەبەردەمیان قیت بێتەوە... دەریایان کردبوە دەریایەکی عوسمانی و هیچ بێگانەیەکی لێ نەبو، متمانەداری قەیسەر (پەترۆسی گەورە) لە ئاستانەدا نامەیەکی بۆ قەیسەر نوسی و گوتی: ((سوڵتان دەریای رەش بە موڵکی خۆی حسێب دەکات و رێگە بە بێگانان نادا بچنە ناوی)). گەلەکەشتیەکی وایان دروست کرد ئەوروپا رێی پێ نەدەبرد، تەنانەت لە ساڵی (٩٤٥ك-١٤٥٧ز)

میرنشـینەکانی پاپا و ڤیەننا و ئیسـپانیا و پورتوگال و مالّتا هەمو بەیەکەوە بۆ تێکشکاندنی ئەم گەلەکەشـتیە کۆبونەوە کەچی دادی نەدانو پێیان نەکرا.

ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە رۆژگاری دەسەلاّتی سلێمان قانونی گەورەدا هەردو دەسەلاّتی وشکانیو دەریاییو، رامیاری و روحی بەیەکەوە کۆ کردبونەوە.

لە رۆژگاری دەسەلاّتی سولّتان سـلێماندا سـنوری دەولّـەتی عوسمـانی لـەلای باکورەوە: (طونە) و (صـاوەی روباری) گرتبوەوە، لەلای باشـورەوە: گەیشـتبوە سەرچاوەی نیل و ئۆقیانوسی هینـدی، لـەلای رۆژهەلاّتـەوە: گەیشـتبوە زنجـیرە چیاکانی قەفقاسەوە، لـەلای رۆژئاواشـەوە: گەیشـتبوە چـیاکانی ئەتلّـەس، کـە روبەری سەرجەمیان لە (٤٠٠) هەزار میل دوجا زیاتر بو.

گەلەکەشتی عوسمانیەکان پتر لە(٢٠٠٠) کەشتی جەنگی پێکهاتبو، لە بەشی رۆژهەلاّتدا دەسەلاّتی بەسەر دەریای سـفید و دەریـای ئـەدریاتیك و مەڕمـەڕا و ئەزاق و رەش و سور و فارسـدا هەبو.

ئوستاد بەرنارد لـویس- مێژوناسـی پسـپۆر لـەبارەی مێـژوی تورکیـا، لـە پەرتوکەکەیدا بەناوی (ئەسـتەنبۆلّ) دەلّێ:

((حوکمی سـلێمان (١٥٢٠-١٥٦٦ز) کە لەلای تورکەکان بـە (ئـەلقانونی) ناسـراوە و لـەلای ئەوروپیـەکانیش بـە (لوتکـەی هێـز و شـکۆی عوسمانیەکان)...))

((ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دوای ئەوەی چەندسەرکەوتنێکی نوێی وەدەستهێنا؛ روبەرەکەی نێو خاکی ئەوروپاشی گرتەوە، هەروەها لە رۆژهەلاّتی دەریـای سـپی ناوەڕاستیشدا هێـزی دەریـاوانی عوسمـانی دامەزرانـد، دوای ئـەوەی لـە سـالّی (١٩٥٢ز) دەستی بەسەر دورگـەی رۆدەس(RHODES) داگـرتو لـە سـالّی (١٥٢١ز) بەلگردای فەتح کردو خسـتیە بـەر ئـەمری خـۆی و، سـەرکەوتنێکی گەورەشی لە شـەڕی مۆهـاکس (MOHACS) وەدەسـت هێنـا کـە رێگـەی فەتحکردنی مەجەر بو، ململانێیەکی بەردەوامی توندوتیـژیش لەگـەلّ بنەمالّـەی

هاپس بێرگ(HAPSBURGS) پەیدابو لەسەر ئەوەی کامیان سەرکردایەتی ئەوروپای ناوەڕاست بکات))[١].

((هەروەها لەشکرێکی عوسمانی لە ساڵی (١٩٢٩ز) شاری ڤیەنناى گەمارۆ دا، لە ساڵی(١٥٣٧ز) هێزێکی بچوکی عوسمانی هەوڵیدا پورتوگالیەکان لە دەریای هیندی دەر بکەن، لە ساڵی (١٥٥٣ز) سولّتان سلێمان بەسەرکردایەتی خۆی لەشکرێکی بردە سەر ئێران، لە ساڵی (١٥٥٥ز) گەلەکەشتیەکی عوسمانی هەوڵیدا ماڵتا بگرێ، تا دوای رۆژگارێکی درێژیش هیچ کەس نەیدەزانی ئەم دەسکەوتانە بەرزترین هەڵکشانی رەوتی عوسمانیەکان بون))[٢].

((لەگەڵ فرەوانبونی ئیمپراتۆریەت و هێزی سەربازی عوسمانیەکان باری ئابوریش لەبارتر دەبو، کارگێڕیش وردەکارتر دەبو، رۆشنبیریش دەوڵەمەندتر و ئاستی بەرزتر دەبوەوە))[٣].

((ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە دوای مردنی سولّتان سلێماندا پتر لە یەك سەدەش هەر بە هێزێکی بەزەبروزەنگ مایەوە، لە ساڵی (١٦٨٣ز) توانای هەبو دوبارە شالاوێکی گەورە بباتەوە سەر ڤیەننا))[٤].

((لە نامەیەکدا کە کۆچوبێگ(KOCHUBEY) بۆ سولّتان مورادی چوارەمی دەنێرێ، دەڵێ: لەدوای رۆژگاری خەلیفە یەکەمینەکانی ئیسلامیەوە هیچ بنەماڵەیەکی فەرمانڕەوا وەك سولّتانە عوسمانیەکان ئاوا بۆ ئیسلام دڵسۆز نەبونە، نەبوە وەکو وان رێزی رێبیرەکانی شەریعەتی ئیسلام و زاناکانیان گرتبێ، ئەم قسەیەش هیچ زێدەڕۆییەکی تێدا نیە. چونکە ئەو رێز و رەوتە قوڵەی بنەماڵە تورکەکان و پێشتریش سەلجوقیەکان بەرامبەر بە رێبیرەکانی شەریعەت و زانایان دەیاننواند، لەسەردەمی حوکمی عوسمانیەکان بەردەوام بو بەڵکو پتریش بو، سولّتانە عوسمانیەکان بۆ ئەوەی شەریعەت ببێتە یاسای کارپێکراوی وڵات

---

(١) پەرتوکی (ئەستەنبۆڵ) ل٤١-٤١ .
(٢) هەمان سەرچاوە، ل ٤٢-٤٤ .
(٣) هەمان سەرچاوە، ل ٤٣-٤٤ .
(٤) هەمان سەرچاوەی پێشو.

لەپێش سەرجەم پێشینانیان دابوەوە، ڕەفتارە چاکەکانیشیان ئەوە دەردەخەن کە هەستێکی قوڵی واجب ئامێزیان لەمەڕ ئەمانەتی ئاینی پیرۆزدا هەبوە))[1].

ڕۆما نەبێ ئەگەرنا گشت شارە بەناوبانگەکانی جیهانی کۆن چونە ناو سنوری دەوڵەتی عوسمانی[2]. تەواوی ئەوروپا لێیان دەترسانو لەبەریان دەلەرزین و پاشا گەورەکانیان دەهاتنە بەر پەیمانی پاشاکانیان، تورك بچونایە نێو هەر گوند و شارێك خەڵکەکە وەك ڕێزلێنانێك زەنگۆڵی کلێساکانیان لێ نەدەدا، پاپا کە وەسفو ئاکاری موحەممەدی فاتیحی پێگەیشت فەرمانیکرد وەك جەژن ئاهەنگ بگێڕنو بۆ ماوەی سێ ڕۆژیش نوێژ و نزای سوپاسگوزاری ئەنجام بدەن.

سێیەم: گەلی تورك، نیشتمانەکەیان چاکترین جەرگە بو بۆ سەرکردایەتی جیهان، نیشتمانەکەیان لە نیمچە دورگەی بەلْقان دابو کە دەڕوانیتە ئاسیاو ئەوروپا. پایتەختەکەشیان لە نێوان دەریای ڕەشوسپی دابو کە وشکایی ئاسیاو ئەوروپای بە یەکەوە دەبەستەوە، بۆیە باشترین پایتەختی گەورەترین دەوڵەت بو، حوکمی ئاسیاو ئەوروپا و ئەفریقایان دەکرد، تەنانەت ناپلیۆن گوتویەتی: ((ئەگەر دنیا هەموی یەك دەوڵەت بوایە قوستەنتینیە گونجاوترین شار بو ببێتە پایتەخت)).

ئەوروپا لە داهاتویەکی نزیکدا ترسناکیەکی گەورەو کاریگەریەکی زەبەلاحیشی لەسەر دەوڵەتی عوسمانی هەبو، چونکە هێزی بە گوڕوتینی تێدا دەوروژا و هۆکارەکانی پێشکەوتنی لە سینگدا وەکەفوکوڵ کەوتبو، بۆیە تورك — ئەگەر خوا مەیلی لێ بوایە- دەیانتوانی لە مەیدانی زانستو ئاوەزدا پێش بکەون و پێش نەتەوە نەسرانیەکانی ئەوروپاش بکەونەوە، دەیانتوانی بەر لەوەی ئەوروپا جلەوی جیهان بگرێتە دەستو بەرەو ئاگر و کاولکاری ببات، خۆیان ببن بە پێشەوای جیهان و بەرەو ڕێی هەقو ڕاست ڕێنونی بکەن.

---

(١) هەمان سەرچاوەی پێشو، ل (٥٠-٥١) .

(٢) فلسفة التأريخ العثماني، محمد جميل بَيْهم، ص (٢٨٠-٢٨١) .

داڕوخانی تورك لە خوڕەوشتو متبونیان لە زانست و لە پیشەسازی جەنگیدا :[١]

بەڵام گەلی تورك-وێڕای بەدبەختی خۆیان- بۆ بەدبەختی موسڵمانانیش رویان لە نشێوی و داڕوخان کرد و توشی هەمان نەخۆشیە کوشندەکانی گەلە فەوتاوەکانی رابردو بون، وەکو ئیرەیی[٢]، رکوکینە، ستەمو ئیستبدادی پاشاکان، پەروەردەی کرچوکاڵ، رەوشتی گەندەڵ، ساختەو گزیکاری سەرکردەکان لەگەڵ خەڵك، سستی و هەسانەوەخوازی گەل، بگرە گەلێك رەوشتی بەدو نزمیتریش کە شەقڵی نەتەوە داڕوخاوەکانن، هەر هەموش لەنێو دوتوێی پەرتوکە مێژوییەکانی دەربارەی تورکیای نوسراون باس کراون و لێرەدا ناکرێ بە درێژی باسیان لێوە بکەین. بەڵام نەخۆشی هەرەسەختو کوشندە ئەوەبو کە لە زانستو پیشەسازی جەنگی و رێکخستنی لەشکردا دوچاری متبون ببون. فەرمودەکەی خواو پێغەمبەریان لەبیر کردبو کە خوا دەفەرموێ: ﴿ **وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لاَ تَعْلَمُونَهُمْ** : تا بۆو دەکرێ چەك و جبەخانەی شەڕ و ئەسپی سواری پەیدا بکەن و دوژمنی پێ بترسێنن؛ کە دوژمنی خواشن. غەیری وانیش دوژمنو هەن کە نایانناسن.﴾الانفال: ٦٠، کە پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێ: ((**الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ حَيْثُ وَجَدَهَا فَهُوَ أَحَقُّ بِهَا**؛ حیکمەت بزربوی بڕوادارە لە کوێ دۆزیەوە ئەو پێی شایەنترە)). جا لەبەرئەوەی جەرگەو ناوەندێکی زۆر گرنگی رامیاریو جوگرافیان هەبو و وڵاتە ئەوروپیەکانیش وەك شورەیەك دەوروپشتیان تەنیبوەوە، بۆیە دەبوایە هەرگیز لە ئامۆژگاریەکەی سەرکردەی گەورەی ئیسلامی (عەمری کوڕی عاص)-خوا لێی رازی بێ- لانەدەن و ئەوان شایەنترین و لەپێشترین کەس بنو بۆ گوێڕایەڵی هەردەم ئامۆژگاریەکەیان لەبەرچاو بێ کە لە نامەیەکدا بۆ

(١) متبون: جمود.

(٢) ئیرەیی: حەسودی.

موسـڵمانەکانی میسـری دەنێریۆ دەڵێ: ((براکانم! بزانن دەبـێ تـا رۆژی دوایـی لەسەنگەرنشینی دابن، چونکە دوژمنانی دەوروبـەرتان گەلـێ زۆرن و هەمیشـە چاویان بڕیوەتە خاكو وڵاتتان و لێتان وەئاگان)). بەڵام گەلـی تـورك راوەسـتان و رۆژگاریش بەرەوپێش رۆیشـت، گەلـی تورك وەدواکەوتو نەتەوە ئەوروپیەکانیش وەپێش کەوتن.

متبونی زانستی لە تورکیا:

خاتو (خالیدە ئەدیب هانم) جوان وەسفی متبـونی زانسـتی تورکیـای کـردوە، پێمان باشە لێرەدا بیهێنینەوە، دەڵێ:

((تا رۆژگار رۆژگاری فەلسـەفەی کەلامناسی بو زانا ئیسـلامیەکانی تورکیـا ئەرکی سەرشانی خۆیان بـە رێکـوپێکی رادەپەڕانـد، قوتابخانـەی (سـلێمانیە) و (ئەلفاتح) دو مەڵبەندی زانسـتی و هونەریی بەربڵاوی ئەو رۆژگـارە بـون، بـەڵام کاتێـك ئـەوروپا تەکانیـدا و فەلسـەفەناس و کەلامناسـەکان بـەردی بناغـەی زانســتی نوێیـان دامەزرانـد وەرچـەرخانێکی وا لـە جیهـان رویـدا ئـیتر زانـا ئیسـلامیەکان نەیانتوانی بە ئـەرکی فێرکـردن و کـاری مامۆسـتایانەی خۆیـان هەڵبسـتن، زانا ئیسـلامیەکان وا تێدەگەیشتن زانسـت هـەر لـە دۆخـی سـەدەی سـێزدەمی زاینینـدا سـڕ بـوەو هـەنگاوی بـەرەو پێشـتری هەڵنـەگرتوە، ئـەم تێگەیشتنە چەوتە بەربڵاوە تا سـەدەی نـۆزدەمیش خـۆی بەسـەر سیسـتەمی خوێندن سـەپاند بو)).

ئەم هزرە چەوتەی زانـا ئیسـلامیەکانی تورکیـا و وڵاتـانیتر پەیوەنـدی بـە ئیسـلامەوە نەبو، چونکە فەلسـفەی خواناسـیو کەلامناسـی کـە موسـڵمان و نەسرانیەکانی پێسەرگەرم ببو، لەسەر بناغەی فەلسەفەی ئیغریقیەوە هەڵچنرابو، زۆربەی هەرە زۆریشـی بریتی بو لە بیرو هزرەکانی (ئەرستۆ) کـە فەیلەسـوفێکی بتپەرست بو. من لێرەدا پێم باشە بەراوردێکی تێکڕایی لـە نێـوان ئـاوەزی زانـا مەسیحیەکان و زانا موسڵمانەکان بکەم.

قورئانی پیرۆز بە درێژی باسی بەدیهێنانی بونەوەری نەکردوە، بایەخی هەرەگەورەی بە لایەنی خورەوشتو کۆمەلایەتی داوە، مەبەستی گەورەی ئەوەبوە باش لە خراپ و جوان لە دزێو جویٚ کاتەوە، قورئان بەرنامەکەی بۆ سەرجەم جیهان هێناوە، کە لەبارەی ئەودیو سروشتەوە دواوە یان کە دەرگای بابەتێکی روحی کردۆتەوە کەم جار بوە ئالۆزکاوی و گریٚوگالّی تێدا بوبیٚ، مەبەستی سەرەکی قورئان ئەوەبو خەلّك فێری یەکخواناسی بێت. ئیسلام ئاینێکی لێبوردەو سادەیە و سینەی لە سینەی ئاینەکانیتر فرەوانترە و بیردۆزە نوێکانی دەربارەی سروشتو بونەوەر پتر لە ئامێزی ئەودا جێگەیان دەبێتەوە، بەلام بەداخەوە ئەو لێبوردەییو سادەییەی کە هاندەرێك بو بۆ لێکۆلّینەوەی زانستە تازەکان درێژەی نەخایاند. زاناو کەلامناسەکان لە سەدەی نۆیەمی کۆچیەوەرا - جگە لە فیقهـ- زانستی خواناسیشیان پڕ کۆتو زنجیر کرد، دەرگای لێوەکۆلّین[1] و ئیجتهادیشیان داخست، ئیتر لەوێوە هزرەکانی (ئەرستۆ) خزیە نێو فەلسەفەی ئیسلامی.

بەلام ئاینی مەسیحی-کە هەرچەندە شایستەترە پێی بگوتریٚ ئاینی رەبەن پۆلّس-لە (سیفری سەرەتای پەیدابون)دا بە درێژی باسی جیهانی سروشتی کردوە، نەسرانیەکان پێیان وابو هەرچی لەوێدا نوسراوە وتەی پیرۆزی خوایە و لەسەریانە بڕوای بەهێزی پیٚ بێنن، بەلام کە بینیان واقیع شتێکیترەو ئەزمون بۆیان ناسەلمێنیٚ، پەنایان وەبەر رێگەی بەلّگەخوازی بردو خۆیان بە بژانگی ئەرستۆوە هەلّواسی، چونکە ژیربێژیکاریەکەی ئەرستۆ وەك جادو بەکار بو.[2]

کاتێك رۆژئاوا لە رێی بینینو ئەزمونو شیکردنەوە و بەشبەشکاریەوە لە سروشتی کۆلّیەوە، پیاوانی کەنیسە دەستیان لە هەمبانەی بەتالّ مایەوە، هەروەها کاتێك کە زاناکان لە رێگەی ئەزمونی کرداریەوە گەیشتنە کۆمەلّێك دۆزینەوەی گرنگو سەرکەوتنیان وەدەست هێنا، زانا نەسرانیەکان ترسی لەناوچونی دەسەلاتی کەنیسەیان لیٚ نیشت، بۆیە کەوتنە دژایەتیکردنی زانایان

---

(١) لیوەکۆلّین: تحقیق.

(٢) بەلّگەخوازی: استدلال. ژیربێژی: منطق.

و ململانێیەکی توندوتیژ لە نێوان ئاینو زانست پەیدا بو، گەلێك زانای گەورەی سروشتناسی کۆڵنەدەریش بونە قوربانی دژایەتیەکانی کەنیسە.

کەنیسە دوای شەڕە خوێناویەکەی نێوان ئاین و زانست ناچار بو ملکەچی واقیع بێت، زانستە سروشتناسیەکان بخاتە نێو پرۆگرامی خوێندنگەو کۆلێژەکانی، زانکۆکانی کە تا دوێنێ جیاوازی لەگەڵ فێرگە ئیسلامیەکان نەبو، بونە مەڵبەندی زانستە تازە و سروشتیەکان، فەلسەفەکەی خۆشی بەجێ نەهێشتو وازی لێ نەهێنا، بەم شێوەیە کەنیسە توانی دەسەڵاتەکەی لەسەر چینی رۆشنبیران بپارێزێ، کەشیشە[1] کاتۆلیكو پرۆتستانتەکانیش دەستێکی بالأیان لە زانستە نوێیەکان پەیدا کردو توانیان لە بابەتە تازەکان بتۆژنەوە.

بەڵام زاناکانی تورکیا لە رەوشێکی پیچەوانەدا بون، بایەخیان بە زانستی نوێ نەدەدا و نەیاندەهێشت هزری تازە رویان تێکا و رێگەیان نەدەدا زانستی نوێو ناوازەیان لێ نزیك بێتەوە، هەڵبەت جلەوی خوێندنو فێرکردنی نەتەوەی ئیسلامیش هەر لە دەست ئەواندا بو، بۆیە سیستەمە فێرخوازیەکەیان جمودی بەسەردا زاڵ بو، هەروەها لە رۆژگاری داڕوخانەکەدا کێشە و گرفتە سیاسیەکانیش هەمو روێکی داگرتبوەوە و بواری بۆ زاناکان نەهێشتبوەوە بەکاری ئەزمونو سەرنجکاری[2] هەڵبستن، هەر پێیان دەکرا لە فەلسەفەکەی ئەرستۆدا رۆبچن و بە زانستی بەڵگەخوازی خەریك بن، جا بۆیە رەوشو چۆنیەتی خوێندنگە ئیسلامیەکان لەسەدەی سێزدەمدا چۆن بو لەسەدەی نۆزدەمیشدا هەروا مایەوە))[3].

(١) کەشیش: قەشە.

(٢) سەرنجکاری: المشاهدة.

(٣) (صراع الشرق والغرب فی ترکیا) کۆمەڵە وتارێك بون خاتو خالیدی لە زانکۆی گەلی ئیسلامیدا بە زمانی ئینگلیزی پێشکەش کردوە، وتاری دوەم (داڕوخانی عوسمانیەکان)، ل ٤٠-٤٣: Conflict of East and west in Turkey by halide Edib. p.٤٠-٤٣

داڕوخانی هزریو زانستی گشتی:

متبونه زانستیو کفتبونه هزریەکه وەنەبێ تەنها تورکیا و نێوەندە زانستیو دینیەکانی داگرتبێتەوە، بەڵکو سەرتاپای جیهانی ئیسلامی لە ڕۆژهەڵاتەوە تا ڕۆژئاوای داگرتبووەوە، هەموی دوچار نەزۆکی زانستیو نیمچە ئیفلیجبونێکی هزری ببون، توشی شەکەتو ساردبونەوە ببون و لە حاڵەتی وەنەوز و بۆرژان[1] دابون، ڕەنگە سەدەی نۆزدەم —ئەگەر نەڵێین سەدەی هەژدەم- دواهەمین سەدەی چالاکیو بەرهەمهێنان و داهێنانی زانستو ئاینو شیعر و پەندو ئەدەب بوبێ، سەدەی دەیەمیش یەکەمین سەدەی دامرکانەوەو لاساخوازیو سوان بوبێ.

دامرکانەوەکە سەرتاپاگیر بو، گشت بوارەکانی ئاین و ئەدەب و واتا شیعری و پەخشانیەکان و مێژو و پرۆگرامی خوێندنی داگرتبووەوە، لەو پەڕتوکانەی کە دەربارەی سەربردە و ژیانی ناوداران دانراون ناسناوی عەبقەری یان هەڵکەوتو یان تەنانەت لێکۆڵەرەوە بە بالای هیچکامێکیاندا نەبڕاوە، کەسێك نەبو لە هونەرێك لە هونەرەکان شتێکی ناوازە و تازەی داهێنابێ یان زانستێکی دەوڵەمەند کردبێ، مەگەر چەند تاکێك کە ئەوانیش لە دەوروبەری جیهانی ئیسلامیدا ژیاون، وەکو: شێخ ئەحمەدی کوڕی عەبدولئەحەدی سەرهەندی (لە ١٠٣٤ ك مردوە)کە خاوەنی (الرسالة الخالدة في الشريعة والمعارف الالهية)یە، شێخ ولیاللەی کوڕی عبدالرحیمی دەهلەوی (لە ١١٧٦ ك مردوە) کە خاوەنی ئەم کۆمەڵە پەرتوکەیە: (حجة الله البالغة)، (إزالة الخفاء)، (الفوز الكبير)، (رسالة الإنصاف)، کوڕەکەی: شێخ رفيع الدين (لە ١٢٣٣ ك مردوە) کە خاوەنی (تكميل الأذهان) و(أسرار المحبة)یە، شێخ ئیسماعیلی کوڕی عبدالغنی کوڕی ولیاللەی دەهلەوی (لە ١٢٤٦ مردوە) کە خاوەنی ئەم پەرتوکانەیە: (منصب الإمامة)، (العقبات والصراط المستقيم)[2].

---

(١) بۆرژان: خەوەکوتکە، النعاس.

(٢) لە بەرگی (٥،٦،٧)ی پەرتوکی (نزهة الخواطر)ی دانراوی زانای هەرەزان (عبدالحي الحسني) دا سەربردەکانیان بخوێنەوە.

لە سەدەکانی کۆتاییدا -لەگەڵ ئەوەی گەلێك شیعر دانراون و زۆریشیان تێدا گوتراوە، بەڵام- شیعرێك نیە بە ئاسانی ئەزبەر بکرێ[1]، پەخشانێك نیە دڵان گوشاد و شاد کا، ئەدەبێکی سارد و سست وەدی دەکەی کە لە وشەئارایی و زێدەڕۆییو وتە و واتای فشۆڵ پڕکراوە و لە مەدحی خۆڕاپێشکەرانەو عەشقی لوسکە و رەوالان سیخناخ[2] بوە. تەنانەت لە نامە گۆڕینەوەی نێوان برا و برادەران و نوسینی ئاسایی و نائەدەبیشدا خۆگوشینو ئالۆزی تێ ئاخنراوە، تەنانەت ئەو پەرتوکانەی دەربارەی سەربردەو مێژوش دانراون بە سەروادراری نوسراون.

لە کۆڕ و مەکۆی خوێندندا پەرتوکی زاناکانی پێشان پشتگوێ خرابون، پەرتوکی ئالۆزی پڕ پەراوێز و تەقریر و کورتکردنەوەو مەتنی قورسی زاناکانی پاشینیان دەخوێند کە دڵیان نەدەهات کاغەزی زۆر بەکاربێننو بە ئەنقەست گرێوگاڵیان تێدەخست و ئالۆزیان دەکرد، دەتگوت لەبارەی پیشەی چڕدادڕی شت دەنوسن، ئەمانە ئەوە دەردەخەن کە جیهانی ئیسلامی دوچاری چ داڕوخانێکی هزریو زانستی بوە و چۆن هەناوی داهێزراوە.

هاوچەرخانی عوسمانیەکان لە رۆژهەڵاتدا:

لە رۆژهەڵاتدا دو دەوڵەتی بەهێز هاوچەرخی دەوڵەتی عوسمانی بون، **یەکەمیان** دەوڵەتی مەغۆلیەکان بو، (بابەری تەیموری) کە هاوچەرخی سوڵتان سەلیمی یەکەم بو لە ساڵی (٩٣٣ك-١٥٣٦ز) دایمەزراند، کەپاشای بەهێز و بەهێزتر حوکمی وڵاتیان دەگرتە دەست، لە هەمو پاشا موسڵمانەکان پتر خاوەنی زەبروزەنگ و هێزی جەنگی و خاکی فرەوان بون، بەهێزترین پاشاکانیان (ئەورەنگ زیب) بو، کە دواهەمین پاشای بەهێزی تەیموریەکان بو، دەسەڵات و روبەری وڵاتەکەی لە وڵاتی گشت پاشاکانیتر فرەوانتر بو، خاوەن فتوحاتی مەزنتر

(١) ئەزبەرکردن: لەبەرکردن.
(٢) سیخناخ: پڕو تەژیبون بە تێپەستاوتن.

بو، دینداریکی پتەوتر بو، لە قورئانو سوننەت شارەزاتر بو، پتر لە نەوەت ساڵ ژیا و بۆ ماوەی پەنجا ساڵیش حوکمی گێڕا، لە ساڵی (١١١٨ك) یان لە بەرەبەیانی سەدەی هەژدەمی زاینیدا کۆچی دوایی‌کرد، کە سەردەمێکی زۆر گرنگی ئەوروپا بو، بەڵام نە ئەمو نە ئەوانی‌تر لە ئەوروپا ئاگادار نەبون کە چ راپەڕینو روداوێکی گەورەی تێدا دەتەقێتەوە و چ هۆکارێکی پێشکەوتنی تێدا دەدۆزرێتەوە. بە چاوی سوك و بە دڵی پڕ لە کینەوە دەیانڕوانیە بازرگانو پزیشکە گەشتیارەکانی ئەوروپا کە هەرچەندە لەبەر دوری رێگا کەمیشیان رویان لە وڵاتەکەیان دەکرد.

دەوڵەتی دوەم: دەوڵەتی سەفەوی بو، کە لەلای ئەفغانستانەوە دراوسێی دەوڵەتی عوسمانی بو، دەوڵەتێکی پێشکەوتو و شارستان بو، بەڵام جارێك بە کێشەی شیعەگەرێتی‌و هێرشبردن بۆ سەر دەوڵەتی عوسمانی خەریك بو جارێکی‌تر بە داکۆکی لەخۆکردن.

هەردو دەوڵەت لە سنوری خاکی خۆیاندا گرمۆڵە ببون و قەتیس مابون، هەرشتێك نەك لە ئەوروپاوە بەڵکو لە رۆژهەڵاتی نزیکیش روی دابوایە دورەپەرێز و بێئاگا بون، نەك لە رەوشی وڵاتە بیانیەکان بەڵکو لە رەوشی وڵاتە ئیسلامیەکانیش بێئاگا بون، هاوپەیمانێتی و یەکگرتن بگرە هەر بیریشیان لێ نەدەکردەوە، کە ئەمەش سروشتێکی وڵاتە رۆژهەڵاتی‌و حکومەتە تاکەکەسیەکانە و باوك بۆ کوڕی بەجێ‌هێشتوە، هەروەها بیریان لەوە نەدەکردەوە کە لە رەوشی زانستی‌و جەنگی ئەوروپا بتۆژنەوە و سودی لێ وەرگرن و زانستو پیشەسازی هەڵقۆزنەوە.

راپەڕینی ئەوروپای نەفامێتی و رەوتی بێوچانی بەرەو زانستە سروشتیەکان و پیشەسازی:

سەدەی شازدەم و حەڤدەمی زاینی گرینگترین رۆژگاری مێژوی مرۆڤایەتی بون، سەرەتای سەرهەڵدان و پێشکەوتنی سەدەکانی دواتر بون، لەم دو سەدەیەدا

ئەوروپا لە خەوی قورس و درێژخایەنی رابو، تۆزی خامۆشی لەخۆی داوەشاند و روپەڕی نەزانی و بێئاگایی هەڵدایەوە، بە تاڵوکە و هەڵەداوان بەرەو مەبەستەکانی هەنگاوی هەڵگرت، بەڵکو بە گشت باڵەکانی بۆی هەڵفڕی، هێزەکانی سروشتی بەیدەست دەکرد[1] و راز و نهێنیەکانی گەردونی ئاوەڵا دەکرد، دەریا و کیشوەری نەدۆزراوەی دەدۆزیەوە و لە گشت هونەر و زانستە جۆراوجۆرەکانی ژیان دەرگای نوێی دەکردەوە.

لەم ماوە کورتەدا لە هەمو زانستێکدا پیاوی زانا و فرەزانو هۆزان هەڵکەوتن وەك: کۆپەرنیکۆس(Copernicus)، برۆنۆ(Bruno)، گالیلۆ (Galilio)، کیپلەر(Kepler)، نیوتن(Newton)و گەلێ زانای دیکەش، ئەم زانایانە سیستەمی کۆنیان سڕیەوە و سیستەمێکی نوێیان دارشت و گەلێك جیهانی نویێ زانستییان دۆزیەوە. هەروەها گەلێك گەریدەی[2] بەناوبانگیش هەڵکەوتن وەکو: کۆلۆمبس(Columbus)، ڤاسکۆ دیگاما(Vasco Degama)، ماجەلان(Maglin) .

مێژوی گەلان لەم رۆژگارەدا لە دارشتن و قالبڕێژی دابو، ئەستێرەی هەندێ گەلو نەتەوە ئاوا دەبون و هەندێکیتریش هەڵدەهاتن، ئەوەی ئاوا ببو هەڵدەهات و ئەوەی هەڵهاتبو ئاوا دەبو، یەك سەعاتی ئەوسا بەرامبەری رۆژێك بەڵکو چەندین رۆژ بو، رۆژێکیش بەرامبەری ساڵێك بەڵکو چەندین ساڵ بو، هەر گەلێك ئەگەر یەك سەعاتی بە فیڕۆ دابوایە وەك ئەوەبو رۆژگارێك بە فیڕۆ بدات.

پاشکەوتنی موسڵمانان لە بوارەکانی ژیاندا:

بەڵام موسڵمانەکان نەك چەند سەعاتو رۆژ؛ بگرە چەندین سەدەو وەچەیان[3] بە فیڕۆ دا، لە کاتێکدا گەلانی ئەوروپا گشت دەقیقەو چرکەیەکیان

---

(١) بەیدەستکردن: تسخیر.

(٢) گەریدە: گەشتیار، رحّال.

(٣) وەچە: نەوە، جیل.

هەڵدەقۆزتەوە و لە بـوارە جۆراوجۆرەکـانی ژیانـدا هـەنگاوی خێـرا و بێوچـانیان هەڵدەنا و لە ماوەی چەند ساڵێکدا رێی چەندین سەدەیان بڕی.

یەکێك لەو شتانەی کە سستو خاوی تورکیا لە روی زانستو پیشـــەسازیەوە وەدەردەخات ئەوەبو کە لــە ســەدەی شـازدەمی زاینیــەوە پیشــەی کەشتیسـازی گەییوەتە تورکیا و لە سەدەی هەژدەمدا ئامێری چاپ و نەخۆشـخانە گەیشـتۆتە پایتەختەکەی و قوتابخانەکانی هونەری جەنگی ئەوروپیانەش بەهەمان شـێوە. تـا کۆتایی ئەم سەدەیەش تورکیا لە پیشـــەسازیو دۆزینــەوە تازەکـان بێئاگـا بـو، تەنانەت جارێکیان کە بالۆنێکیان بینی بە ئاسمانی پایتەختـدا هەڵـدەفڕی پێیـان وابو جادوە یان فێڵێکی کیمیاویە! وڵاتــە بچـوکەکانی ئـەوروپا بـەر لــە تورکیـا دەستیان بەسەر هۆکارەکانی ژیار و خۆشـبەختی داگرت، تەنانەت میسـریش بـە چوار ساڵ پێشـتـر هێڵی شەمەندەفەری راکێشا و بە چـەند مانگێـك پێشـــتریش پولــی پۆســتەی بەکارهێنا.

پاشکەوتویی موسڵمانان لە پیشەسازی جەنگیدا:

داڕوخانی موسڵمانەکان تەنها لە بواری تیۆری و فەلســـەفی و ژیاریـدا نـەبو، بەڵکو داڕوخانێکی گشتی بو و سەرجەم لایەنەکانی ژیانی گرتبوەوە، تەنانەت لــە پیشــەسازی جەنگیشدا لە پاش ئــەوروپایان دایــەوە، کەچـی تورکـەکان پێشـــتر هەرخۆیان ســوارچاکی ئەو مەیدانە بون و جیهــان هــەر بەشــان و بـاڵی ئەوانیـدا هەڵدەگوت. بەڵام ئەوروپا بــە هــۆی دۆزینــەوەو داهێنــان و رێکخســـتنی نوێــوە توانی لەپێش تورکیا بداتەوە، بەجۆرێك لە ساڵی (١٧٧٤ز) تـوانی شــکستێکی گەورە بە لەشکری عوسمانیەکان بخوات، لەم شەڕەدا وەدەرکەوت کـە ئـەوروپا لــە بواری شەڕ و کوشـتاریشدا پێشـکەوتوترن، ئـەوجا دەوڵــەتی عوسمـانی کــەمێك ئاگادار بۆوە و چەند کەسێکی زیرەك و کارامەی ئەوروپی هێنـا تـا لەشـکرەکەی رێك بخەنو سەربازەکان مەشق بدەن.

سوڵتان سەلیمی سێیەم لە سـپێدەی سـەدەی نۆزدەمدا بایەخی بە چاکسـازی دا، سوڵتان بەبێ مامۆسـتا خۆی پێگەیاندبو-بەپێچەوانەی سوڵتانەکانی پێشـو-

لە دەرەوەی ئاستانە خوێندبویو پەروەردە ببو، کە بوە سولتان گەلێك فێرگەی دامەزراند، لە فێرگە ئەندازەییەکاندا خۆی وانەی دەگوتەوە، لەشکری لەسەر نەشمو شێوازی نویێ ڕێکخستەوە و سیستەمی رامیاری ڕێکوپێك کرد، بەلام لەبەرئەوەی گەلی تورك توشی جمودێکی لەرادەبەدەر ببون و دەستیان لە شتی کۆن بەر نەدەبو، بۆیە لەشکر لەدژی سولتان راپەڕین و تیرۆریان کرد . لە دوای ئەودا سولتان مەحمودی دوەم هات کە لە سالی(١٨٠٧ز تا١٨٣٩ز) حوکمیگێڕا، دوای ئەویش لەسالی (١٨٣٩ز تا ١٨٥١ز) سولتان عبدالمجیدی یەکەم هاتە سەر حوکم، هەردوکیان درێژەیان بە کارەکانی سولتان سەلیم دا و تورکیایان کەمێك بەرەو پێشەوە برد.

ئەگەر بەراوردێك لە نێوان پێشکەوتنەکەی تورکیای ئیسلامی سەدەی هەژدەم و نۆزدەمدا لەگەل پێشکەوتنەکەی ئەوروپا بکەی، بۆت دەردەکەوێ جیاوازیەکی لەرادەبەدەریان لە نێواندا هەبوە، پێشکەوتنەکەیان وەك پێشبڕکێی نێوان کیسەلو کەروێشك بوە، بەلام کەروێشکەکە شەو نەنوستوە و بێوچان غاری داوە، کیسەلەکەش خەوی بەسەردا زال بوە و وردە وێژینك دایگرتوە و بۆرژاوە.

ئەو بۆشاییەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەجێی هێشت:

راستە دەولەتی عوسمانی دوچاری ئەو هەمو خەوشو نەخۆشیە ببو کە وەك تۆمارێك بۆ واقیع و وەك ئەمانەتێکی مێژویی باسمان کردن، بەلام لەگەل ئەمەشدا قەلایەکی سەخت بو بۆ ئیسلام و پەرژین و شورەیەکی بەهێز بو بۆ ولاتانی ئیسلامی و بۆ ئەو ولاتانەی کە دەکەونە رۆژهەلاتی ناوەڕاست کە حیجاز و فەلەستینیشی دەگرتەوە، رێگەی نەدەدا هێزی رۆژئاوا پێ بخەنە ناو خاکی ئەم ولاتانە و نەیدەهێشت وەك تۆپی بەرپێی یاریزانان یاری بەو ولاتانە بکەن و موقەددەساتی پێشێل بکەن.

رەوش[١] تا سەردەمی دەسەڵاتی عبدالحمیدخان وەکو خۆی مایەوە، سوڵتان هەرچەندە ئەو هەمو رەخنە و تانوتانەشی لێی گیراوە، بەڵام لەسەردەمی دەسەڵاتەکەیدا گشت هەوڵە مەسیحیو پلانە جولەکەییەکانی دژ بە موقەددەساتی ئیسلامی پوکاندەوە، تا ئەوەی لە ساڵانی (١٩١٤-١٩١٨ز) کە جەنگی یەکەمی جیهانی بەرپا بو، هاوپەیمانەکان توانیان عەرەب بخەنە سەنگەری خۆیان و بەگژ تورکانیان وەنێن، ئەوکات هزری نەتەوەپەرستی عەرەبی سەری هەڵدا و نیشتمانە عەرەبیەکان لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی جوێ بونەوە و بون بە چەندین وڵاتو میرنشینی گەورە و بچوك و ماوەیەکی درێژیش لە ژێر حوکمی ئینتیدابدا مانەوە و پاشان سەربەخۆییان وەرگرت.

ئیتر دەستو بازوێکی بەهێز نەما بیانپارێزێ، دەسەڵات و زەبرو زەنگێکی جیهانی نەما سامو ترسی هەبێ.

(ئیسرائیل) لە ئامێزی زلهێزە ئەوروپیەکانەوە لەناو جەرگەی جیهانی عەرەبیدا دامەزرا، لە ساڵی (١٩٦٧ز) دا توانی دەست بەسەر زیففەی رۆژئاوا و نیمچە دورگەی سینادا بگرێ، بۆ یەکەم جار لە مێژودا جولەکە توانی قودس داگیر بکات، جیهانی عەرەبیش بێئەوەی توانای داکۆکی و بەرگریکردنی هەبێ لەسەر ئەژنۆ و دەستەوگەردەن دانیشتبو! ئەو پەندە عەرەبیە کۆنەی دەگوتەوە کە دەڵێ: ((**إنما أكِلْتُ يوم أكِلَ الثور الأبيض:** واتا ئەو رۆژە کەوتمە بەر خواردن کە گا سپیەکەیان خوارد))[٢]. جا بێگومان کۆتایی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی –بەتایبەتی لە رۆژهەڵات- گەورەترین سەرکەوتن بو بۆ خاچپەرستانی ئەوروپی و جولەکەکانی جیهانی.. بۆشاییەکیشی بەجێهێشت تا ئێستاش پڕ نەبۆتەوە.

(١) رەوش: حاڵ و بار، الوضع.

(٢) کاتی خۆی ئیمام عەلی-خوا لێی رازی بێ- لەبارەی کوشتنی ئیمام عوسمانەوە ئەم پەندەی وت . (مجمع الامثال للميدان: ١/٢٥).

سەرچاوەكان

سەرچاوە عەرەبییەكان:

١- أيام العرب.
٢- الاغاني، لابي الفرج الاسبهاني.
٣- البداية والنهاية، لأبي الفداء اسماعيل بن عمر بن كثير الدمشقي.
٤- بلوغ الأرب في معرفة أحوال العرب، لمحمود شكري الآلوسي.
٥- بيئة النبي ﷺ من القرآن، لمحمد عزت دروزة.
٦- تاريخ الرسل والملوك، لابن جرير الطبري.
٧- تعليقات الأمير شكيب أرسلان على حاضر العالم الإسلامي، تأليف لوثرب، تعريب عجاج نويهض.
٨- جامع البيان عن تأويل آي القرآن، لأبي جعفر محمد بن جرير الطبري.
٩- حجة الله البالغة، لأحمد بن عبدالرحيم المعروف ب(ولي الله الدهلوي).
١٠- حضارة العرب، لغوستاف لوبون، تعريب عادل زعيتر.
١١- خطط الشام، لمحمد كرد علي.
١٢- الخطط المقريزية، لأبي العباس أحمد بن علي المقريزى.
١٣- زاد المعاد، لابن القيم الجوزية.
١٤- ضحى الاسلام، لأحمد أمين.
١٥- طبائع الاستبداد، لعبدالرحمن الكواكيي.
١٦- طبقات الأمم، لصاعد الأندلسي.
١٧- فتح العرب لمصر، ج.بتلر، تعريب محمد فريد أبو حديد.
١٨- فلسفة التأريخ العثماني، لمحمد جميل بيهم.
١٩- مستقبل الثقافة في مصر، لطه حسين.
٢٠- الملل والنّحَل، لأبي الفضل الشهرستاني.

سەرچاوە بیانیەکان:

١- The History of Decline and tall Roman Empire. By Edward Gibbon.

٢- A short History of World. by H.G.wells.

٣- The making of Humanity. by Robert Briffault.

٤- The Discovery of India. by Jawahar Lal Nahru.

٥- Islam at the Cross Roads. by Mohammad Asad(Lepold Weiss).

٦- India Civilization and Islam by Jawhar Lal Nehru.

٧- Influence of Islam on Indian Culture. by Dr. Mehta.

٨- A Survery of Indian History. by K.M. Panikkar.

٩-Conflict of East and west in Turkey. by Khalida edib.

١٠- History of the European Morals. by W.E.H Lecky

١١- History of the Conflict between Religion and Science. by Darader.

١٢- Guide to Modern Wickedness. by Joad.

١٣- Philosophy for our Times. by Joad.

١٤- Man the unknown .by Alexis Carrel.

١٥- Historians History of World.

١٦- Encyclopaedia Britain.

١٧- ايران في عهد الساسانيين، لأرتهر كرستن سين، ترجمة الدكتور محمد اقبال من الفرنسية الى الاوردية.

پێڕست

کۆبەندی دووەم

كۆبەندی سێیەم

زانکۆی ئازادی دیراساتی ئیسلامی (زادی)

ئامادەیی ئامەد

ماڵپەر

zadyreman.com

فەیسبووك

fb.com/zadyreman

هەژماری تویتەر

twitter.com/zadyreman

هەژماری ئینستاگرام

instagram.com/zadyreman

ئیمێڵ

zadyreman@gmail.com

